

Ә. САЛАМЗАДӘ

ӘЧӘМИ
ӘБУБӘКР
ОҒЛУ

ВӘ

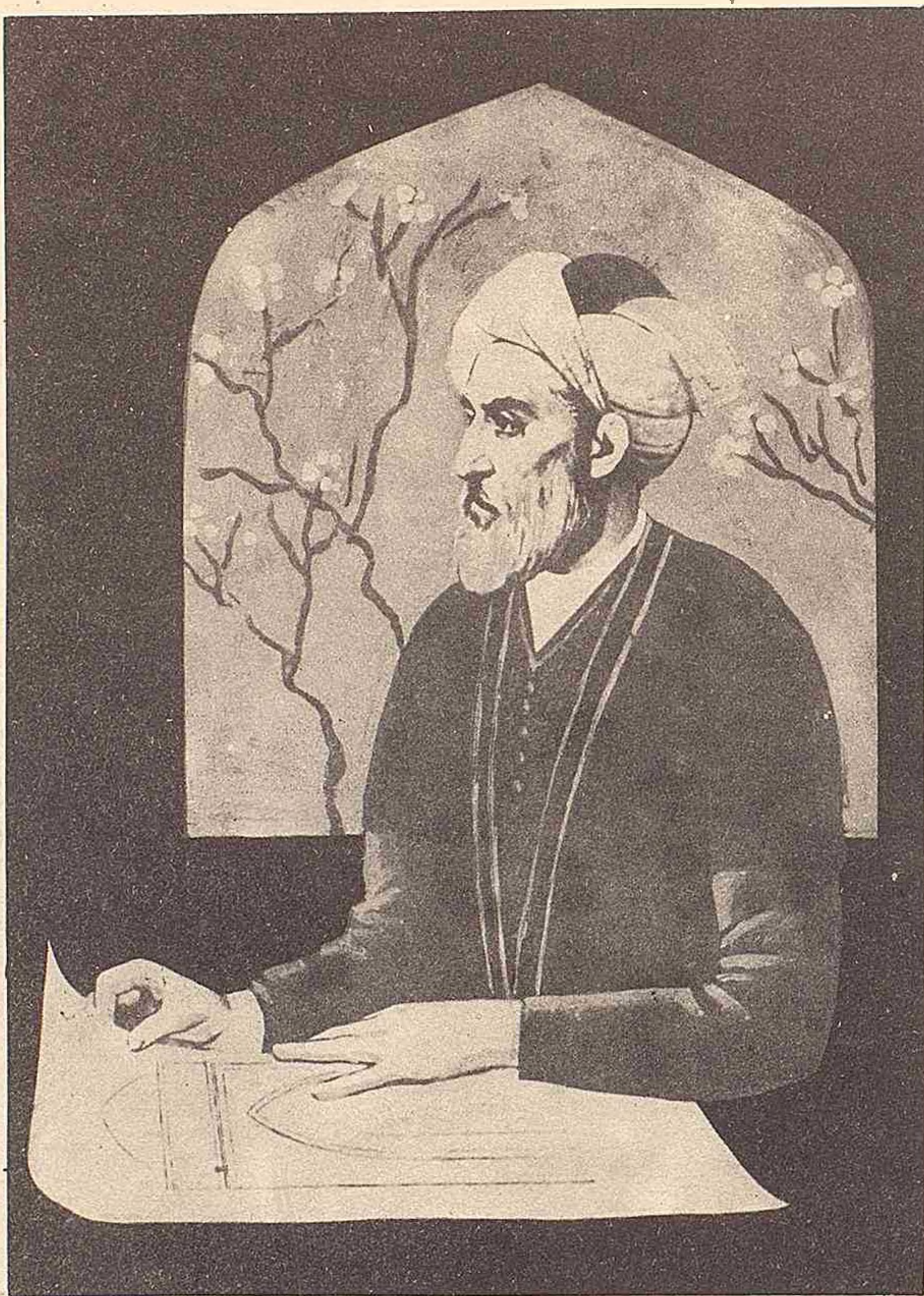
НАХЧЫВАН
МЕ'МАРЛЫГ
АБИДӘЛӘРИ

БАКЫ

ИШЫГ
1976

Бөјүк ме'мар Әчәми Әбубәкр оғлу 850 ил бундан әввәл Нахчыванда анадан олмуш, орада јашамыш вә јаратмышдыр. Орта әср Азәрбајчан ме'марлығынын инкишафында дәрин вә силинимәз изләр бурахмыш Әчәми Нахчывани, Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин баниси олмуш, Нахчыван МССР әразисиндә өзүндән сонракы ме'марлыг фәалијјәтинә дә һәлледици тә'сир кәстәрмишдир.

800 ил бундан әввәл јарадылмыш шаһ әсәрләр әсрләри ашараг онун сәнәткарлыг дүһасынын чазибәдар гүввәсини бу күн бизә нүмајиш етдирир, јүксәк естетик зөвг верир, Әчәминин бәдни ирсинин һәгигәтән өлмәз сәнәт әсәрләри сырасына дахил олдугуна шәһадәт едирләр. Бу јендән чанланан ме'марлыг ирси, Әчәми Нахчыванинин о дөврдә — XII әсрдә, ешинә тәсадүф едилмәјән бир ме'мар олдугуну демәјә әсас верир. Гәрбдә ме'марлыг әсәрләринин һәлә аноним шәкилдә јарадылдыгы бир вахтда Әчәми бизә мә'лум олан шаһ әсәрләрин мүәллифи кими, јүксәк фәрди јарадычылыг симасы олан, нәһәнк бир сәнәткар кими јүксәлир. Ме'марлыг тарихинә о заман онула јанашы ады чәкилән икинчи бир ме'мар һәлә мә'лум дејилдир.

Нахчыван Азәрбајчанын чох гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олмуш, Јахын Шәргин тарихиндә вә мәдәни инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Лакин XVI—XVII әсрләрдә Сәфәви-Османлы мүһарибәләри заманы Нахчыванын дәфәләрлә дагыдылмасы нәтичәсиндә вахты илә сәјјаһлары һејран едән көзәл ме'марлыг абидәләринин чоху мәһв олмуш, галанлары исә бахымсызлыг үзүндән ачыначаглы вәзијјәтә дүшмүшдү. Буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, һәлә XIX әсрин ахырына гәдәр јүксәлән вә үзәриндәки китабәдән Әчәми Әбубәкр оғлу тәрәфиндән тикилдији мә'лум олан портал гурғусу јерли бәјләр тәрәфиндән сөкүлмүш, Мө'минә хатын түрбәси әт дүканына чеврилмишди.

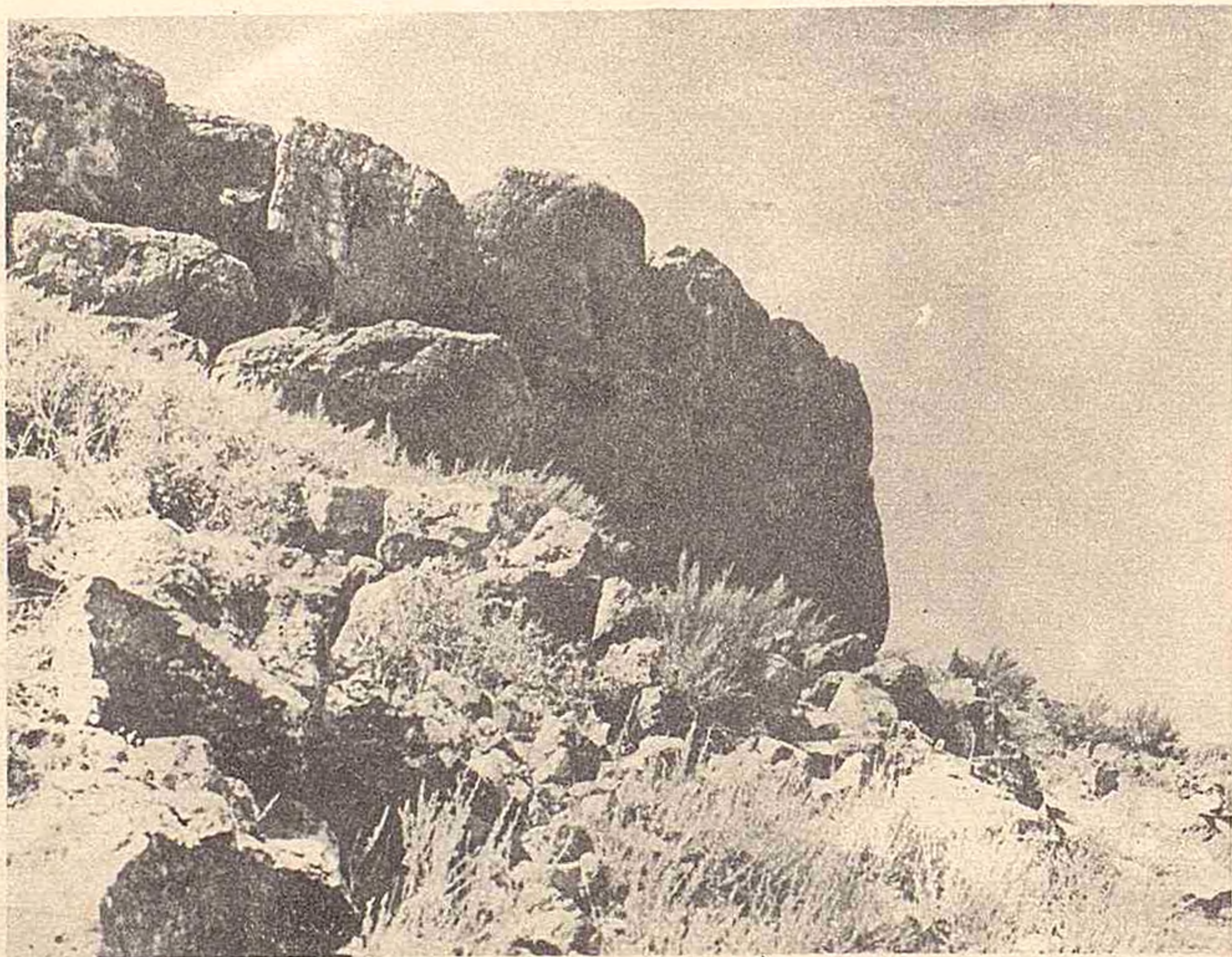
Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси, Нахчыван Мухтар Совет Сосиалист Республикасынын јарадылмасы, онун тарихиндә јени бир мәрһәләнин — сосиалист инкишафы мәрһәләсинин башлангычы олду. Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Ы. Ә. Әлијев јолдаш 1974-чү ил октябрын 4-дә Нахчыван МССР-ин 50 иллијинә һәср едилмиш Нахчыван Вилајәт Партија Комитәсинин вә Нахчыван МССР Али Советинин биркә тәнтәнәли ичласындакы нитгиндә демишдир: «Нахчыван јарым әср әрзиндә бөјүк вә шанлы јол кечибдир. 50 ил тарихчә бир ан кимидир. Лакин игтисади, ичтимаи, сијаси вә мәдәни тәрәгги пилләләри илә јүксәлишимизин һәр или он илләрә бәрабәрдир. Инди сосиалист Нахчываны габагчыл сәнаје, механикләшдирилмиш кәнд тәсәррүфаты, јүксәк мәдәнијјәт республикасыдыр».

Н. Ә. Әлијев јолдаш һәм инитгиндә көстәрмишдир ки, Нахчыванын маһир усталары Азәрбајчан ме'марлығынын гијмәтли инчиләри сајылан көзәл сарајлар, мәгбәрәләр тикирдиләр, лакин бу сарајлары вә мәгбәрәләри јараданлар өзләри сыныг-сөкүк дахмаларда јашајырдылар. Нахчыванын көркәмли мүтәфәккирләри Азәрбајчан мәдәнијјәтини шөһрәтләндирирдиләр. Лакин билек хәзинәсинин гапылары зәһмәткешләрин үзүнә бағлы иди.

Нахчыван МССР-ин әразиси археологларымыз тәрәфиндән узун ил-ләрдән бәри диггәтлә өјрәнилмәкдә вә ән гәдим дөврләрин тарихи аби-дәләри үзә чыхарылмагдадыр. Үлјә-Норашенин јахынлығындакы Га-ратәпә үзәриндәки јашајыш јери гәдим ме'марлыг тикинтиләрини өјрәнмәк чәһәтдән сон дәрәчә марағлыдыр. Бу тәпәнин зирвәсиндә Оғ-лангала јерләшир. Бурада истеһкамын чинаһында тикилмиш даирәви бүрчүн галығлары циклопик тикинтиләрин ән көзәл нүмунәләриндәндир. Ерамыздан әввәл, тәхминән икинчи миниллијә аид едилән бу циклопик тикинти, узунлуғу бир метрә вә һүндүрлүјү 60 см-ә чатан сал дашлар-дан мәһлулсуз гурулмушдур. Гәдим дөврдә, инсанын әлиндә һеч бир техники вәсаит олмадығы һалда, белә нәһәнк дашларын нечә галдыры-лыб дивара гојулдуғу һәмишә һејрәтә сәбәб олмуш вә бу тикинтиләрин

Үлјә – Норашен. Гәдим јашајыш јериндә циклопик тикинтинин бир көрүнүшү.

гејри-ади нәһәнк инсанлар тәрәфиндән тикилдији һаггында әфсанәләр жаранмышдыр. Бу нәһәнк инсанлара сиклоп дејилдији үчүн, белә тикинтиләрә дә сиклопик һөркү ады верилмишдир.

Үлјә-Норашен сиклопик тикинтиси Оғлангала, көрүнүр, узун мүддәт јашајыш мәнтәгәси кими истифада едилмиш вә даһа сонралар бурада сарај маһијјәтли биһалар тикилмишдир. Тәпәнин зирвәсиндә тапылмыш ағ дашдан јонулмуш сүтун отурачағы буна дәлаләт едир.

Нахчыван әразисиндә апарылан әһәмијјәтли археоложи иш Күлтәпәдә ачылмыш гәдим јашајыш јеридир. Ерамыздан ики мин әввәлә аид едилән бу јашајыш јеринин Ичгала һиссәси һазырда өјрәнилмәкдәдир¹.

X әсрин сону XI әсрин әввәлиндә Азәрбајчанда вә үмумијјәтлә, Јахын Шәргдә феодал дәвләтләри арасында тез-тез тоггушмалар олурду. Бу исә өлкәнин тичарәт әлагәләрини зәифләдир, игтисадијјатын инкишафына манечилик төрәдирди.

Вәзијјәтин белә олмасы халг күтләләринин наразылығыны артырмышды. Мәһз белә шәраит Орта Асијада Түркмән гәбилләләринин сәлчугиләрин рәһбәрлији алтында бирләшмиш гүввәләринин Шәргә доғру јүрүшүнү, Хорасан, Иран, Анадолу вә бир сыра башга јерләри зәбт етмәләрини асанлашдырды. Сәлчугиләр Мәликшаһ заманында Азәрбајчана да дахил олдулар.

Азәрбајчанын Сәлчуг императорлуғуна дахил олмасына бахмајараг, өлкәнин бир сыра вилајәтләри, хүсусилә, шималда Ширван хејли дәрәчәдә мүстәгиллијини мүһафизә едә билди. Сәлчуг дәвләтинә верки верән Ширван өз идарә системини вә дахили сәрбәстлијини мүһафизә едирди.

XII әсрдә Елдәкизләр сүлаләси Сәлчуг императорлуғунун тәркибиндә олан Чәнуби Азәрбајчан торпагларында гүввәтли бир јерли дәвләт јарадыр. Елдәкизләр дәвләтинин шимал сәрһәди Күр чајына узаныр, чәнубда исә бүтүн Азәрбајчан әразиси, Ирагын вә Иранын бир һиссәси онларын һөкмранлығына дахил олур. Шималда да Ширваншаһлар дәвләти мөһкәмләнир.

Беләликлә, XI әсрдә кечирилән феодаллашма просесиндән сонра XII әсрдә Азәрбајчанда ики јерли мүстәгил дәвләт сабитләшир. Сијаси чәһәтдән бу сабитләшмә игтисадијјат сәһәсиндә дә өз мүсбәт тәсирини көстәрир. Өлкәдә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јараныр. XII әсрдә Азәрбајчанда шәһәрсалма, ме'марлыг, еләчә дә тәтбиги вә тәсвири инчәсәнәт хејли инкишаф едир. Әдәбијјат аләминдә бу заман Низами, Хагани кими нәһәнкләр јетиширсә, ме'марлыгда да Әбубәкр оғлу Әчәми јүксәлир.

Мәдәни инкишафда үмуми бир чәрәјан, үмуми бир хәтт көзә чарпыр. Бу, әлбәттә, һәр шејдән әввәл халгын ән'әнәләри илә бағлы иди. Лакин сијаси чәһәтдән дә Елдәкизләр вә Ширваншаһлар арасында јахынлыг вар иди. О заман Јахын Шәргин ән гүввәтли дәвләтләриндән бири олан Атабәјләр Ширваншаһлар дәвләтинә дә өз нүфузуну танытдырмышды.

¹ Вәли Әлијев. Нахчыван МССР-дә археоложи тәдгигатлар. «Нахчыван Мухтар Совет Сосналист Республикасы». Баки, 1975-чи ил, сәһ. 65.

Бу дөврдә Азәрбајчан ме'марлығы артыг өзүнә хас сима газанмышды. Гәдим дөврләрдән кәлән ән'әнәләр исламијјәт дөврүндә көк-ләнмиш ән'әнәләрлә бирләшәрәк јерли ме'марлыг мәктәбләринин јаран-масына имкан вермишди.

Өлкәдә ме'марлыг мәктәбләринин әмәлә кәлмәси, үмумијјәтлә, ме-марлығын јүксәк инкишафына дәлаләт едән бир фактдыр. Она көрә ки, ме'марлыг мәктәбләринин әмәлә кәлмәси үчүн узун мүддәт тәчрүбә га-занмаг дөврү вә ән'әнәләрин формалашмасы дөврү кечмәлидир. Ејни заманда ме'марлыг мәктәбләринин јаранмасы көркәмли сәнәткарларын јетишмәси илә әлағәдардыр. Дедијимиз бу факторлар Х әсрин ахырын-дан башлајараг јерли ме'марлыг мәктәбләринин әмәлә кәлмәси вә фор-малашмасы үчүн шәраит јарадыр.

Бу дөврдә Аран, Нахчыван, Ширван-Абшерон ме'марлыг мәктәблә-риндән бәһс етмәк олар.

Азәрбајчанда илк ме'марлыг мәктәби кими танынан Нахчыван ме'-марлыг мәктәби олмушдур. Бунун әсас сәбәби Нахчыван ме'марлыг мәктәбинә мәнсуб олан сәнәткарларын адыны дашыјан китабәләрин дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмасы, мәктәбин бәди-үслуб тә'сиринин ке-ниш јайылмасы вә Әчәми Нахчывани кими бир сәнәткар јетишдирмә-сидир.

Нахчыван ме'марлары Үмумшәрг ме'марлығында көркәмли јер ту-тан үсуллар јаратмыш вә тәтбиг етмишләр. Нахчыван ме'марлыг ком-позисијаларында монументаллыгла бәрабәр, зәрифлик дә диггәти чәлб едән хусусијјәтләрдәндир. Нахчыван сәнәткарларынын һәндәси орна-мент гүрүлушу ишләтмәләри вә иншаатда чох сәмәрәли үсулларла тәт-биг етмәләри дә бу мәктәбдә јарадылан ме'марлыг-иншаат үсулла-рына дахилдир.

Арашдырмалар көстәрир ки, Нахчыван Х—ХІ әсрләрдә өлкәнин ән көркәмли шәһәрләриндән олмушдур. ХІІІ әсрдә фарс дилиндә јазыл-мыш, „мүәллифи бәлли олмајан «Әчајиб-әд-дүнја» адлы әсәрдә Нахчы-ван һаггында чох мараглы мә'лумат верилир. Мүәллиф јазыр: «Нахчы-ван — бу Азәрбајчанда бөјүк, әһалиси чох һүндүрдә јерләшмиш чох мүстәһкәм шәһәрдир. Орада чохлу көшкләр (јә'ни шәһәркәнары јәј са-рајлары), тәнтәнәли ејванлар, шәһәрин јахынлығында дашдан тикил-миш гала, бу галанын ичәрисиндә мәдрәсә вә мәсчидләр вә галада чох көзәл су булаглары вар. Белә дејирләр ки, јер үзүндә бундан даһа чох әһалиси олан шәһәр јохдур. Бүтүн бунлар кәрпичдән вә кәчдән тикил-мишдир.

Көшкләрин чох һиссәси бүрчләр кими үч вә дөрд тәбәгәлидир (јә'ни мәртәбәлидир). Шәһәрин әтрафы чох көзәлдир; бурада боллу ахар су вә јашыллыг вардыр. Араз нәһри шәһәрин ичиндән кечир... Елдәкизин һәшмәтли күнләриндә Нахчыван ән әзәмәтли шәкил алды. Орада дарүл-мүлк (јә'ни әмирин сарајы) вә дөвләтхана (јә'ни һөкүмәт бинасы) ти-килди».

Даһа сонра бу мәнбәдә хусуси олараг Нахчыванын гәбиристанлы-ғындан бәһс едилир вә дејилир ки, бундан көзәли һеч бир јердә јохдур. Гәбиристанда көзәл мәдрәсәләр, мәсчидләр вә түрбәләр јерләшир.

Беләликлә, «Әчајиб-әд-дүнја» әлјазмасы ХІІІ әсрдәки Нахчыван һаггында әтрафлы мә'лумат верир. Бу мәнбәдә көстәрилир ки, Нахчы-

ван XII эсрдə Елдəкизлəрини пəјтахты олдугдан сонра бəјүк вə əзəмəтли бир шəһэрə чеврилмиш, XIII эсрдə дə бу шəклини мұһафизə етмишдир.

«Əчəјиб-əd-дүнјə» əлјазмасындан кəтирдийимиз кениш ситатдан Нахчыванын үмүми шəһэр гурулушунда, үмүмијјəтлə, Азəрбəјчанын шəһэрлəринə хас олан чəһəтлəри кəрүрүк. Мүстəһкəм гала ичəрисиндə јерлəшəн Ичəришəһэр, шəһəрин Ичгаласы диггəти чəлб едир. Бу мəнбəјин вердији гијмəтли бир мəлүмат да Араз нəһринин о заман шəһəрин ичиндəн кечмəсидир. Бу да шəһəрин чох бəјүклүјүнү кəстəрəн бир фактдыр.

Бу эсəрдə Нахчыванын Бəјыршəһэр һиссəсиндə гијмəтли дини вə хатирə биналарынын јерлəшдији кəстəрилир. Шəһəрсалма бахымындан диггəти чəлб едəн бир хүсусијјəт дə о заман Нахчыванда чохмəртəбəли сарəј биналарынын олмасыдыр.

Əлбəттə, бу гејд етдийимиз фактлар шəһəрин үмүми гурулушу, бəјүклүјү вə биналарынын əзəмəти һаггында мəлүмат версə дə, онун план гурулушу һаггында тəсəввүр јаратмаға əсас вермир. Нахчыван шəһəринин бизə мəлүм олан əн кəһнə планы рус һərби мұһəндислəри тəрəфиндəн 1827-чи илдə тəртиб едилмишдир. Бурада шəһəрин һəлə орта эсрə аид бəзи галыглары өз əксини тапмышдыр. Буна əсасəн белə гəрəрə кəлмəк олар ки, Нахчыванын мəркəзи һиссəсини Мəминə хатын түрбəсинин јерлəшдији саһə тəшкил етмишдир. Бурада гејри-мүнтəзəм шəкилли мејдан əтрафында бир сыра биналар комплекси јерлəширмиш. Кəрүнүр, Нахчыванын бу əсас ме'марлыг комплексинə һакимин сарəјы, Бəјүк Чүмə мəсчиди вə ола билсин ки, тичарəт биналары дахил имиш.

XVI эсрдə вə XVII эсрин əввəллəриндə Сəфəви-Османлы мұһарибəлəри заманы Нахчыванын дағылмасына бахмајараг, шəһэр һəлə XVII эсрин орталарында кəркəмли шəһəрсалма мəнзəрəсини мұһафизə едирди. Буну һər шејдəн əввəл түрк сəјјаһы Əвлијə Чəлəбинин əтрафлы мəлүматы исбат едир. О гејд едир ки, дағынтылардан сонра шəһэр мұəјјəн лəрəчəдə јенидəн абадлашмышды. Шəһəрин абидəлəриндəн бəһс едəркəн, о Əчəминин јаратдығы түрбəлəрдəн данышыр, шəһəрдə 40 мəсчид, 20 карвансара, 1000-ə гəдər дүкан, 7 һамам, 33 минарə олдугуну јазыр. Əвлијə Чəлəби Нахчыван һамамларындан вə мəсчидлəриндəн һејранлыгла бəһс едир вə гејд едир ки, һамамларын диварлары кашы илə, дəшəмəлəри исə мəрмəрлə өртүлмүшдүр.

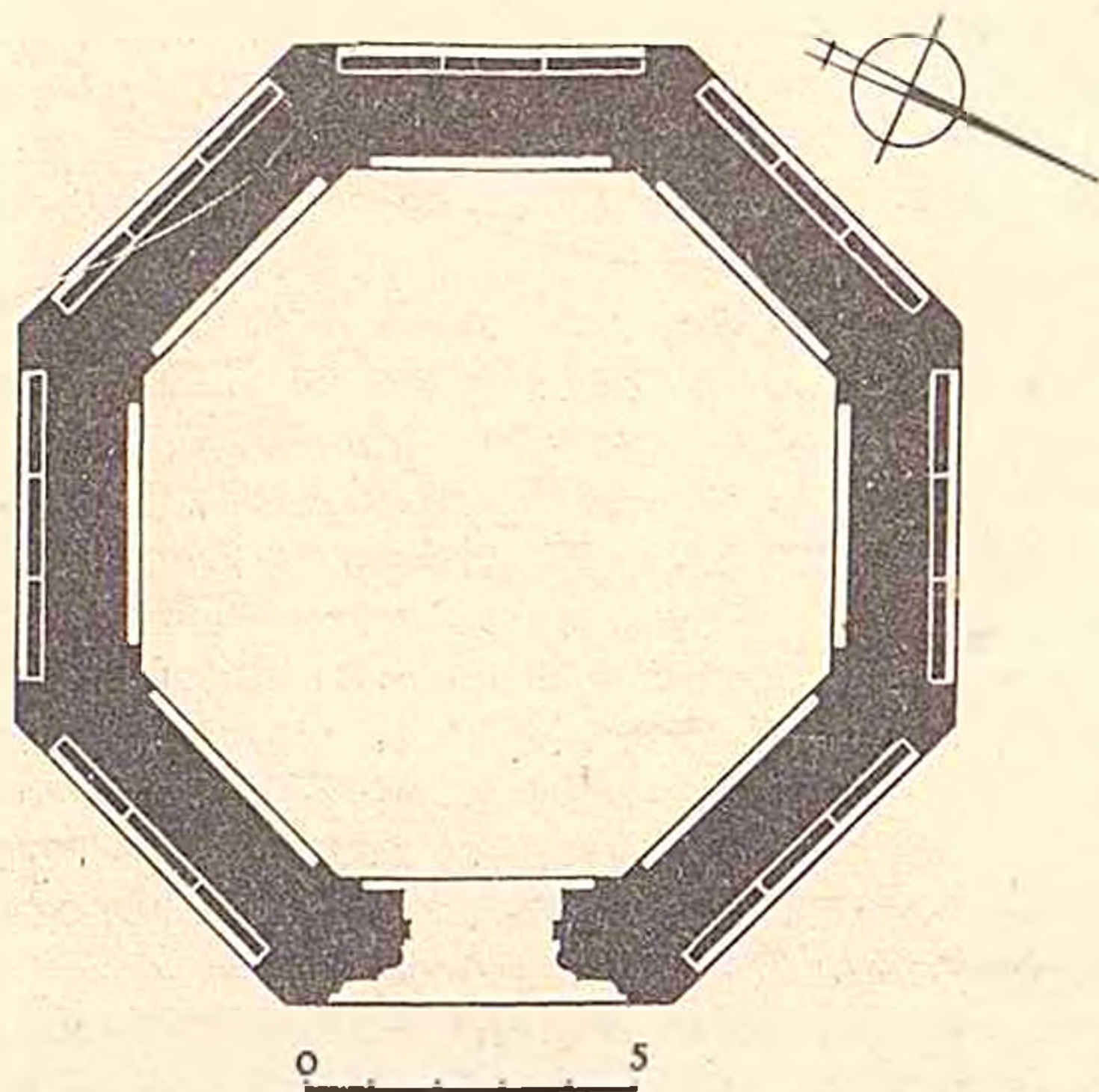
Əчəми Əбубəкр оғлу Нахчыванинин јарадычылығында кəркəмли јер тутан хүсусијјəтлəрдəн бири, онун ме'марлыг үслубунда вə композијаларында хатирə абидəлəринə хас олан чəһəтлəрин үстүнлүјүдүр. Бу да мұəјјəн тарихи шəраитин нəтичəsi иди.

Хатирə абидəлəри, əсасəн, гүллəвары түрбəлəр шəклиндə иишə едилрди. Узун мүддəт сənəтшүнаслыгда бүтүн түрбəлəр дини биналар сырасына дахил едилрди. Апарылан тəдгигатлар исə бу түрбəлəрин əһəмијјəтли һиссəсинин сырф хатирə мемориал сəчијјəли тикинтилəр олдугуну мұəјјəн едир. Бу хатирə абидəлəри о заман Азəрбəјчанда сəккизбучаглы вə гүллəвары түрбəлəр шəклиндə кениш јəјылмышдыр.

Гүллəвары түрбəлəрин дəфн үчүн ајрылмыш сəрдабасы јералты вəзијјəтдə олуб, бу абидəлəрин чох кичик һиссəсини тəшкил едир. Белə түрбəлəрин əсас мəнасы онларын јерүстү һиссəsi иди. Һүндүрлүјү бəзəн 30 метрдəн чох олан белə абидəлəр харичи бөлкүлəри, бəзəклəри етибары илə дəфн едилмиш шəхсин хатирəсини əбəдилəшдирмəјə јөнəл-

диламишдир. Белә абидәләрини үзәриндәки орнаментлар, жүксәк бәзәк хүсусијјәтләри олан китабәләр, декоратив порталлар да бу мәгсәдә хидмәт едир. Маһијјәти е'тибары илә гүлләвары түрбәләрини Гәрби Авропада тәтбиг едилән һејкәлтәрәшлыг хәтирә абидәләри илә дахили јахынлыгы вардыр. Јә'ни һәр ики һалда шәхсин хәтирәсини әбәдиләшдирилмәси әсас мәгсәди тәшкил едир. Гәрбдә бу, һејкәл васитәсилә, шәргдә исә ју-

Нахчыван. Јусиф Күсејир оглу түрбәсини планы.

харыда изаһ етдијимиз сәбәбләрә кәрә ме'марлыг васитәсилә јеринә јетирлир.

Әчәми јаратмаға башладыгы заман бу мејлләр чох күчләнмишди. Азәрбајчанда вә хүсүсән, Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин тә'сир даирәсинә дахил олан әразидә көркәмли гүлләвары түрбәләр јарадылырды. Әчәми Нахчыванинин јаратдыгы шөһрәт тапмыш түрбәләр бунларын башында кәлир.

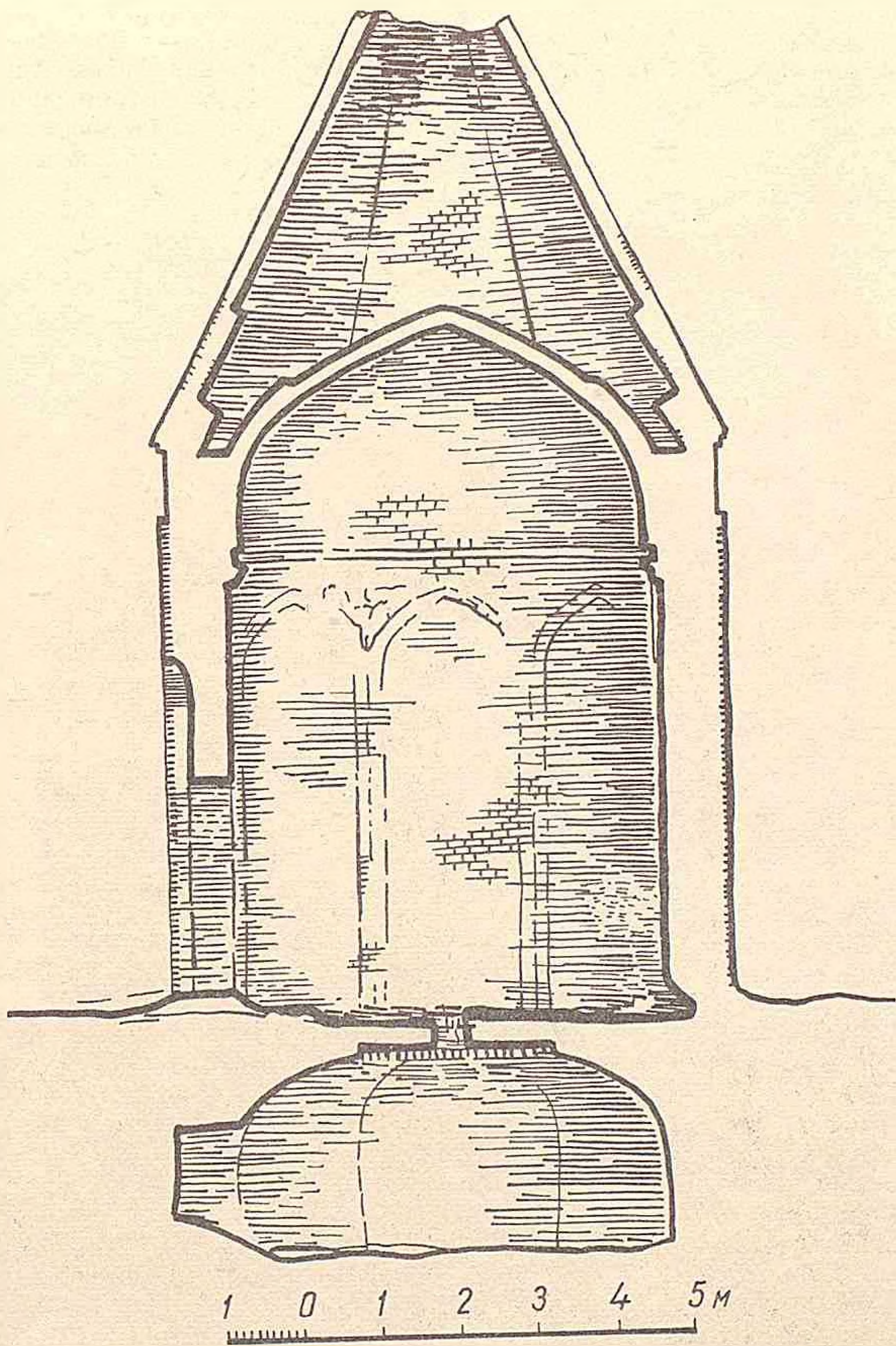
Белә абидәләр ичәрисиндә биринчи нөвбәдә диггәти ме'марын ики әсәри — Мө'минә хатын вә Јусиф Күсејир оглу түрбәси чәлб едир.

Јусиф Күсејир оглу түрбәси. Халг арасында «Атабаба күнбәзи» ады илә мәшһур олан 800 јашлы бу түрбә Нахчыван шәһәринин мәркәзи һиссәсиндә јерләшир. Әсрләрин тә'сири нәтичәсиндә түрбә сон дәрәчә јыпранмыш бир вәзијјәтдә иди. 50-чи илләрин сону вә 60-чы илләрин әввәлләриндә апарылан бәрпа ишләри нәтичәсиндә түрбәнин дағылмыш һиссәләри дүзәлдилмиш, мүһәндис гурғулары мөһкәмләндирилмишдир.

Абидә јералты сәрдабадан вә јерүстү гүлләвары һиссәдән ибарәтдир. Пландә абидәнин јерүстү һиссәси дахилдән вә харичдән сәккизбучаглы шәклиндәдир. Диварларынын галынлыгы 80 см-дир.

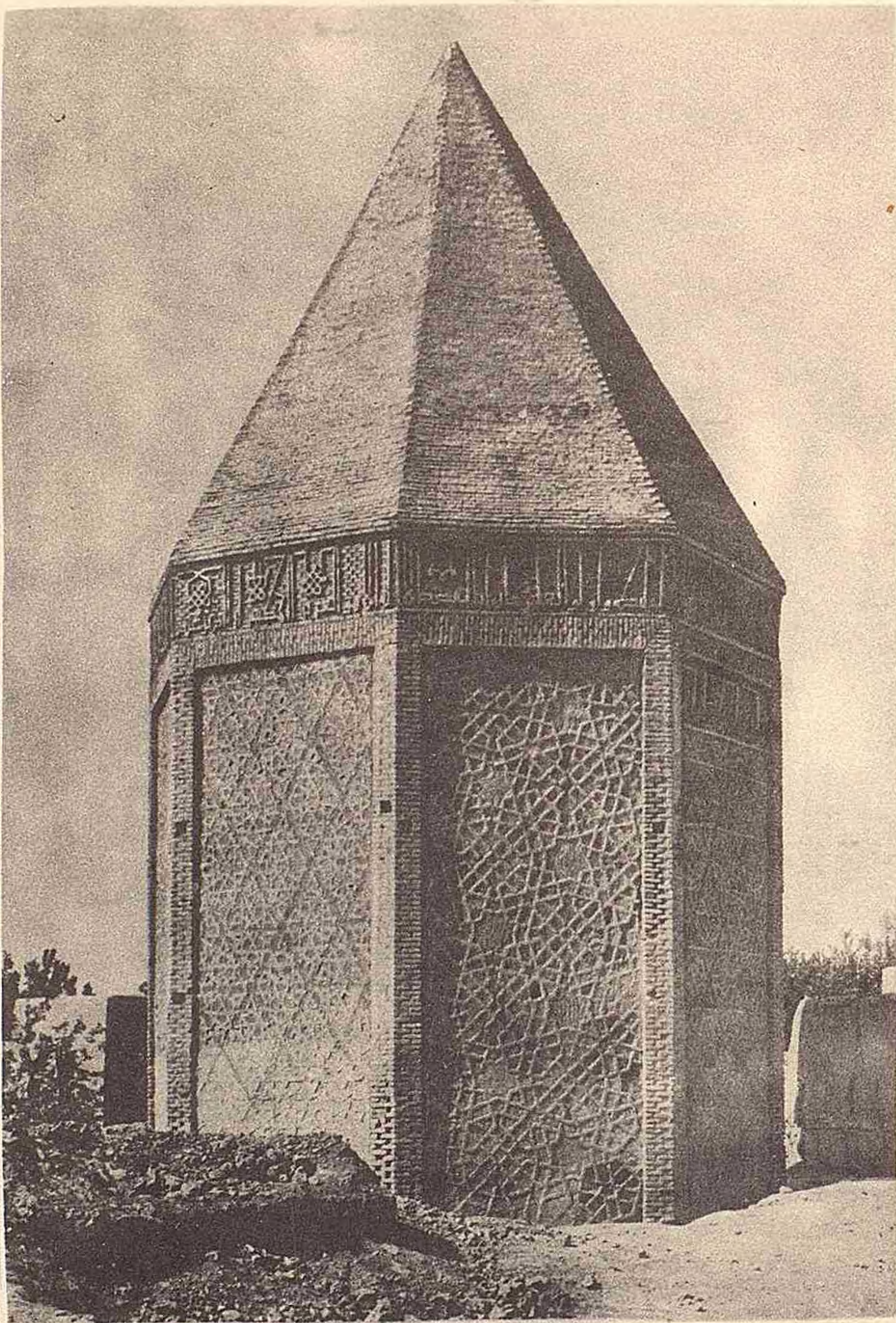
Түрбәнин сәккизбучаглы көвдәси пирамида шәкилли кәрпич күнбәзлә өртүлмүшдүр. Дахилдә исә түрбәнин күнбәзи чатматағ шәкилли күнбәзлә өртүлмүшдүр. Беләликлә, Јусиф Күсејир оглу түрбәсиндә биз ики-

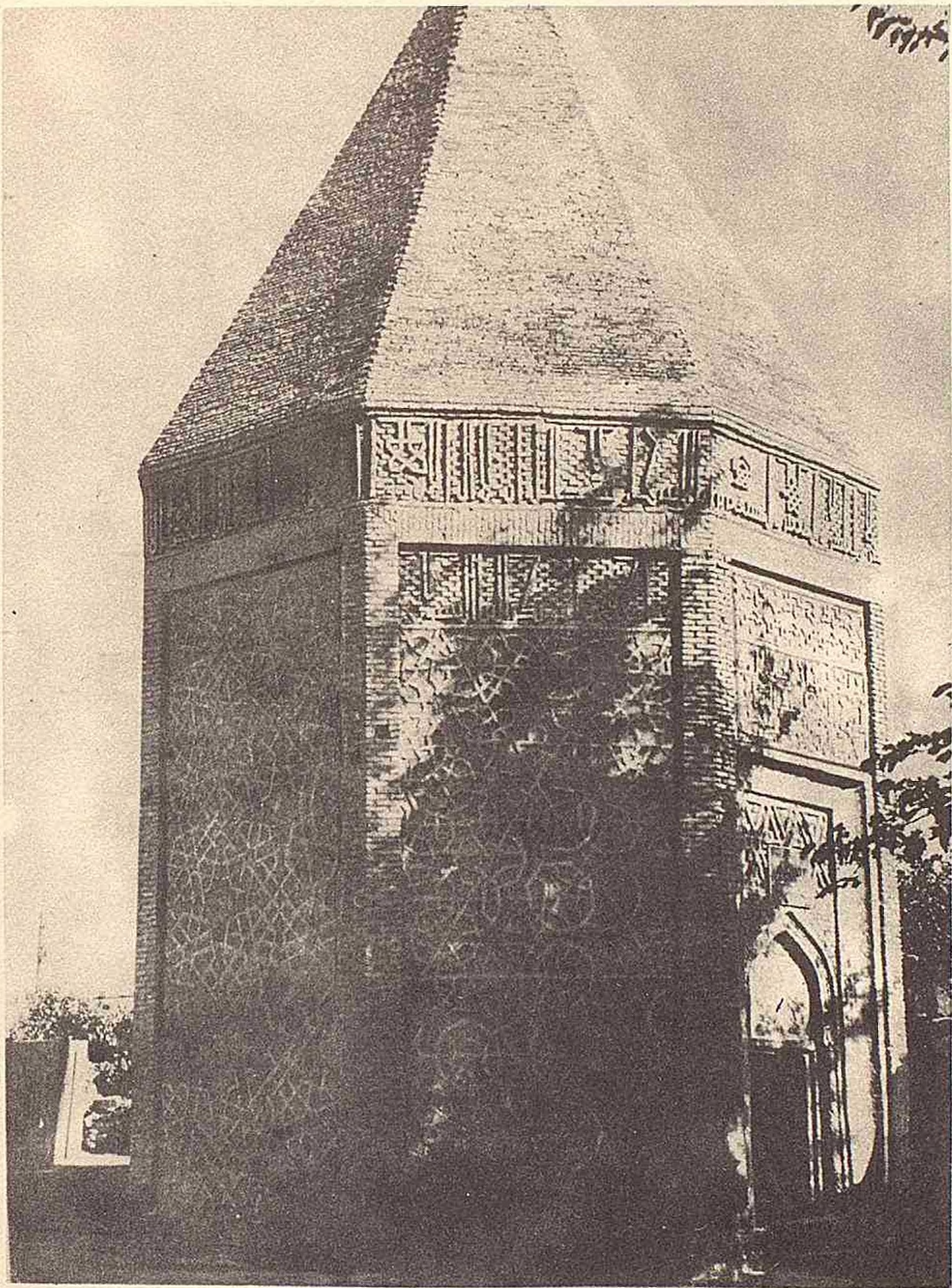
Нахчыван. Јусиф Күсејир оглу түрбәсинин кәсији.

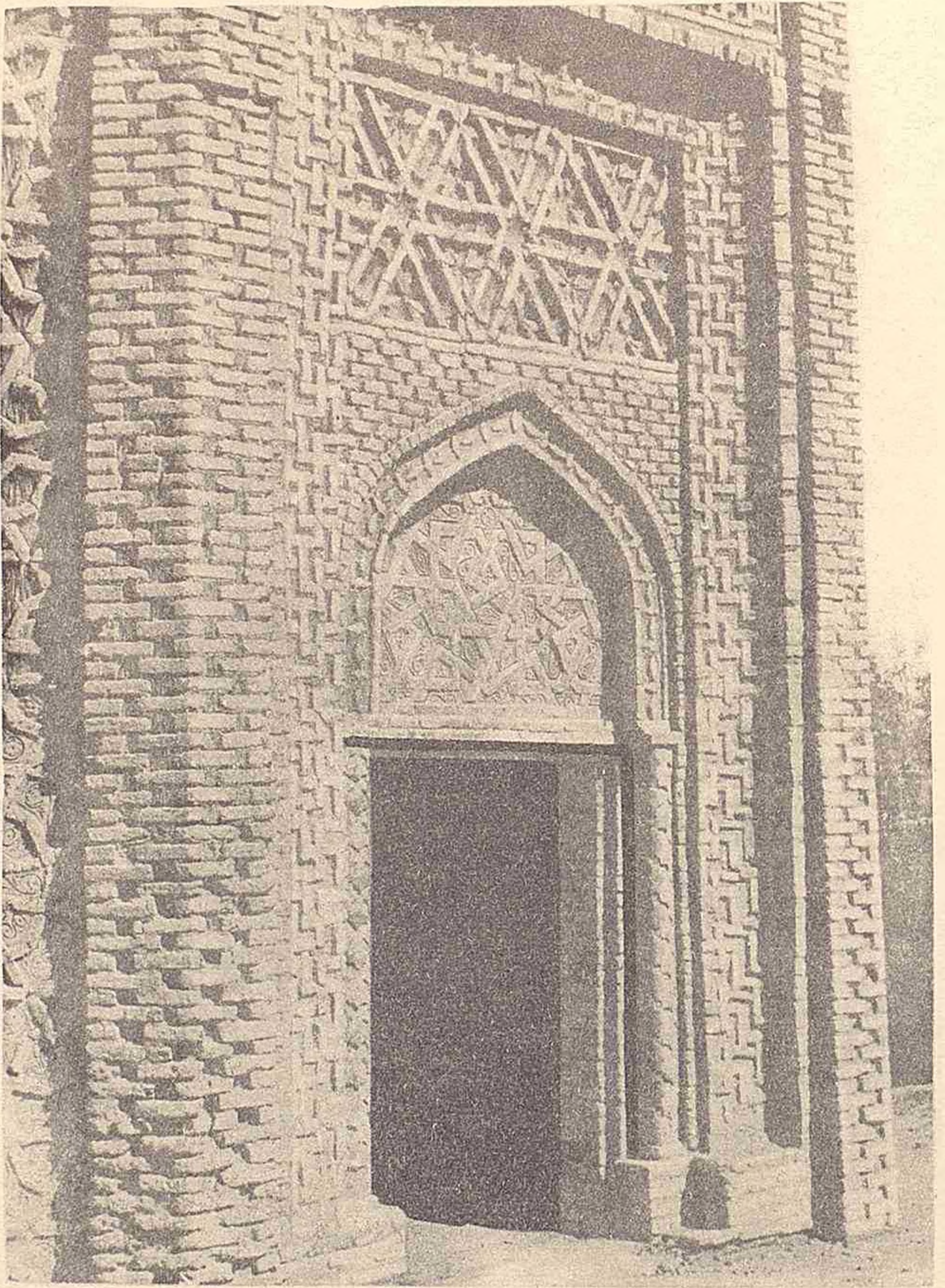
Нахчыван. Јусиф Күсејир оғлу түрбәсинин үмуми көрүнүшү.

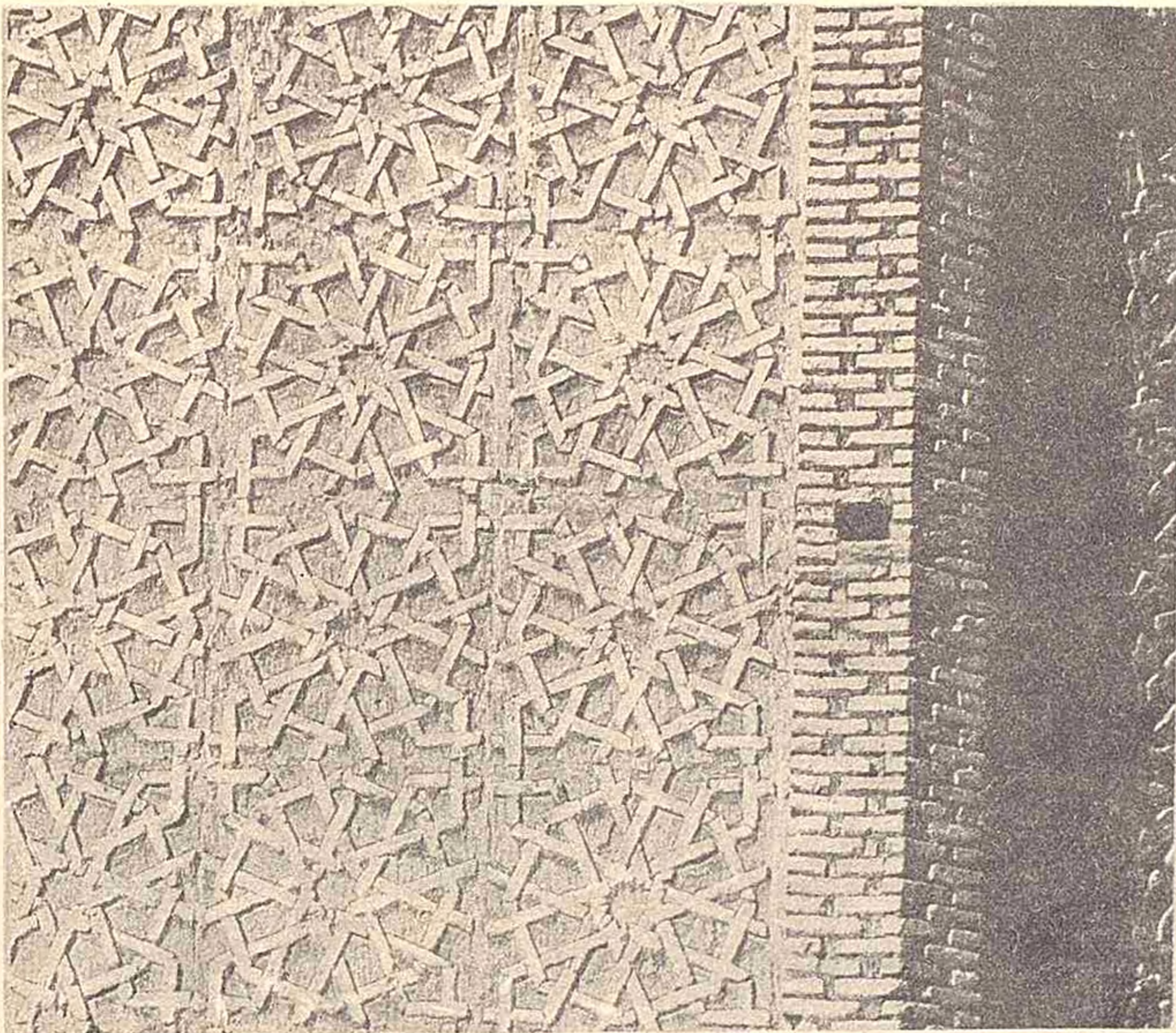
Нахчыван. Јусиф Күсејир оглу түрбәсинин кириш јолу тәрәфдән көрүнүшү.

Нахчыван. Јусиф Күсејир оғлу түрбәсинин порталы.

Нахчыван. Јусиф Күсејир оглу түрбәси. Сәтһин орнамент бәзәји.

гат күнбәз гурулушунун ән көркәмли, бизим зәманәмизә гәдәр әввәлки шәклини мұһафизә етмиш јеканә бир нүмунәсини көрүрүк.

Түрбәнин сәтһи мұхтәлиф шәкилли һәндәси орнаментлә бәзәнмишдир. Кичик кәрпичдән гурашдырылмыш бу орнамент кәч мәһлулу илә тавалар шәклиндә бүтөвләшдириләрәк сәтһләрин үзәриндә бәркидилмишдир. Түрбәнин јалныз јан вә гәрб тәрәфә бахан сәтһи башга шәкилдә гурашдырылмышдыр. Бурада түрбәнин чатматағ шәкилли кириш гапысы јерләшдирилмиш вә гапынын әтрафында һашијәләр шәклиндә верилмиш чыхынтылар васитәсилә бу һиссә бир баштағ-портал шәкли алмышдыр. Түрбәнин Рәис Јусиф Күсејир оглу үчүн һичри 557-чи илдә, јә'ни ерамызын 1162-чи илиндә тикилдијини көстәрән китабәдә бу, сәтһин јухары һиссәсиндә јерләшдирилмишдир. Түрбәнин сәтһләриндән јухары һиссә гуршағ шәклиндә ајрылмыш вә бурада да китабә јерләшдирилмишдир. Кириш гапысындан сол тәрәфдә куфи хәтлә әрәбчә ме'марын ады јазылмышдыр: «Әмәли Әчәми бин Әбубәкр, әлбәнән ән Нахчывани».

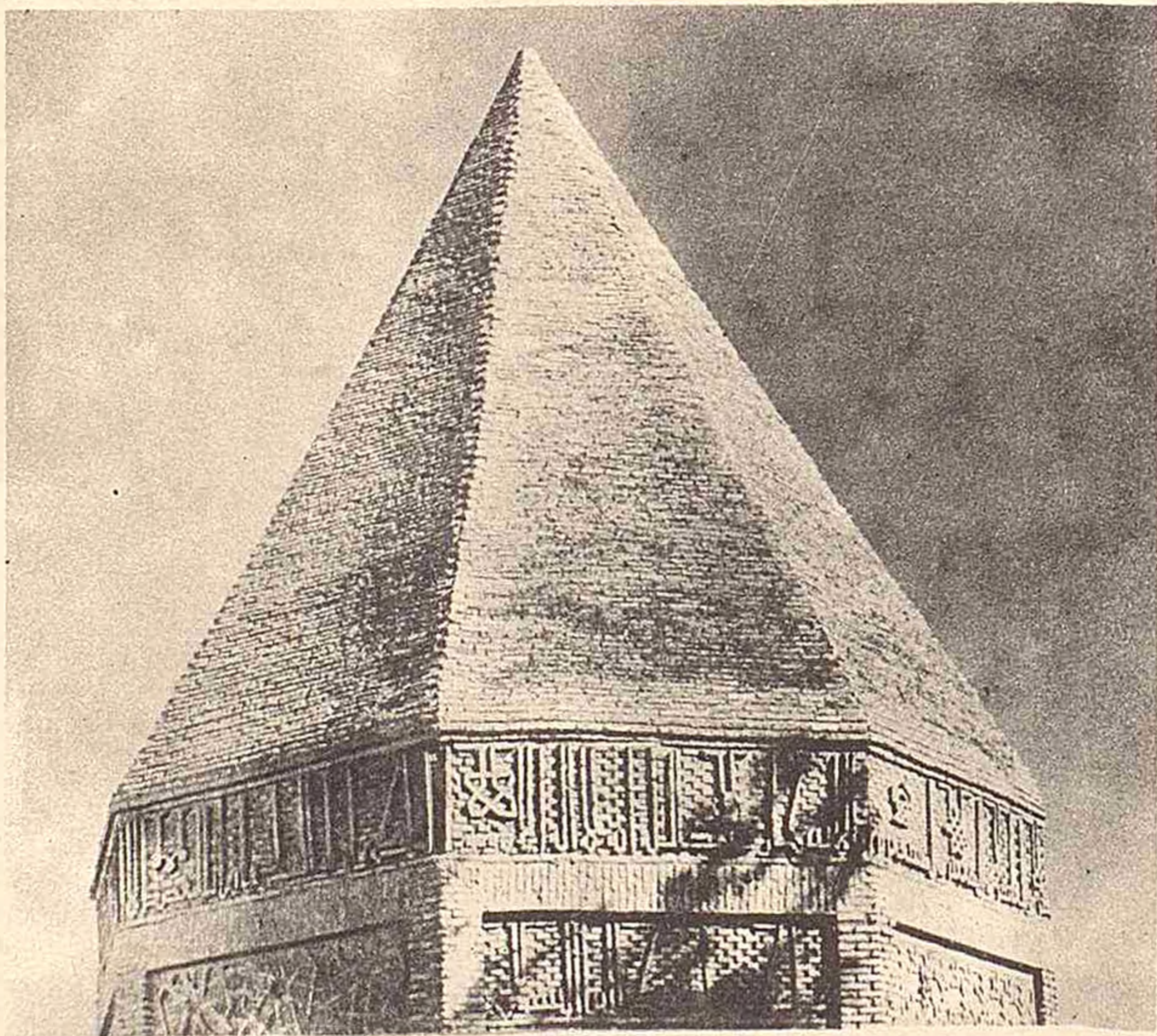

Јусиф Күсејир оғлу түрбәси һәчм е'тибары илә бир о гәдәр дә бө-
јүк тикинти олмаса да, ме'марлыг бәзәји нисбәтән садә олса да, өз үму-
ми композијасынын ајдынлығы вә һиссәләринин мүтәнасиблији е'ти-
бары илә вә еләчә дә иншаат ишләринин диггәтлә апарылмасы чәһәтдән
көзәл бир ме'марлыг абидәсидир.

Мө'минә хатын түрбәси. Әчәми Әбубәкр оғлунын икинчи әсәри Мө'-
минә хатын түрбәсидир. Абидәнин үзәриндәки китабәдән түрбәнин
1186-чы илдә Атабәј Елдәкизин оғлу Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын ар-
вады Мө'минә хатынын шәрәфинә тикилдији мә'лум олур.

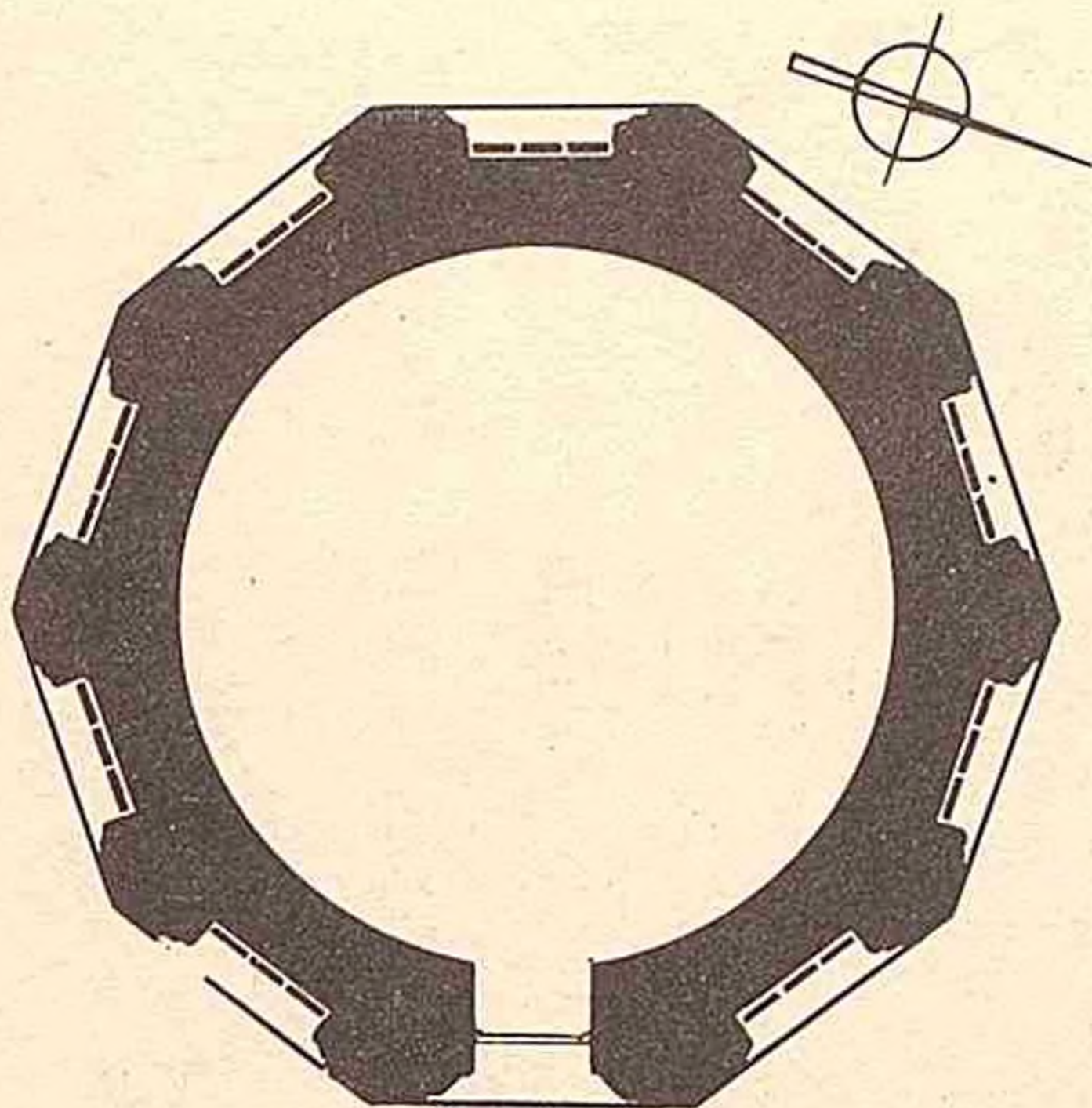
Монументал, әзәмәтли бир тикинти олан Мө'минә хатын түрбәси
Нахчывана кәлән сәјјаһ вә алимләрин диггәтини өзүнә чәлб етмиш вә
абидә бир чох әсәрләрдә өз әксини тапмышдыр. Һәлә XIX әсрин әввәл-
ләриндә Нахчывана кәлән франсыз сәјјаһы Дүбуа-де Монпере абидәни
диггәт мәркәзинә алмыш вә онун китабәләрини Петербурга, академик
Френә көндәрмишди. О замандан Н. Ханыков, Ж. Дјелафуа вә башга

Нахчыван. Јусиф Күсејир оғлу түрбәси. Порталдакы китабәдә ме'марын
ады јазылмышдыр.

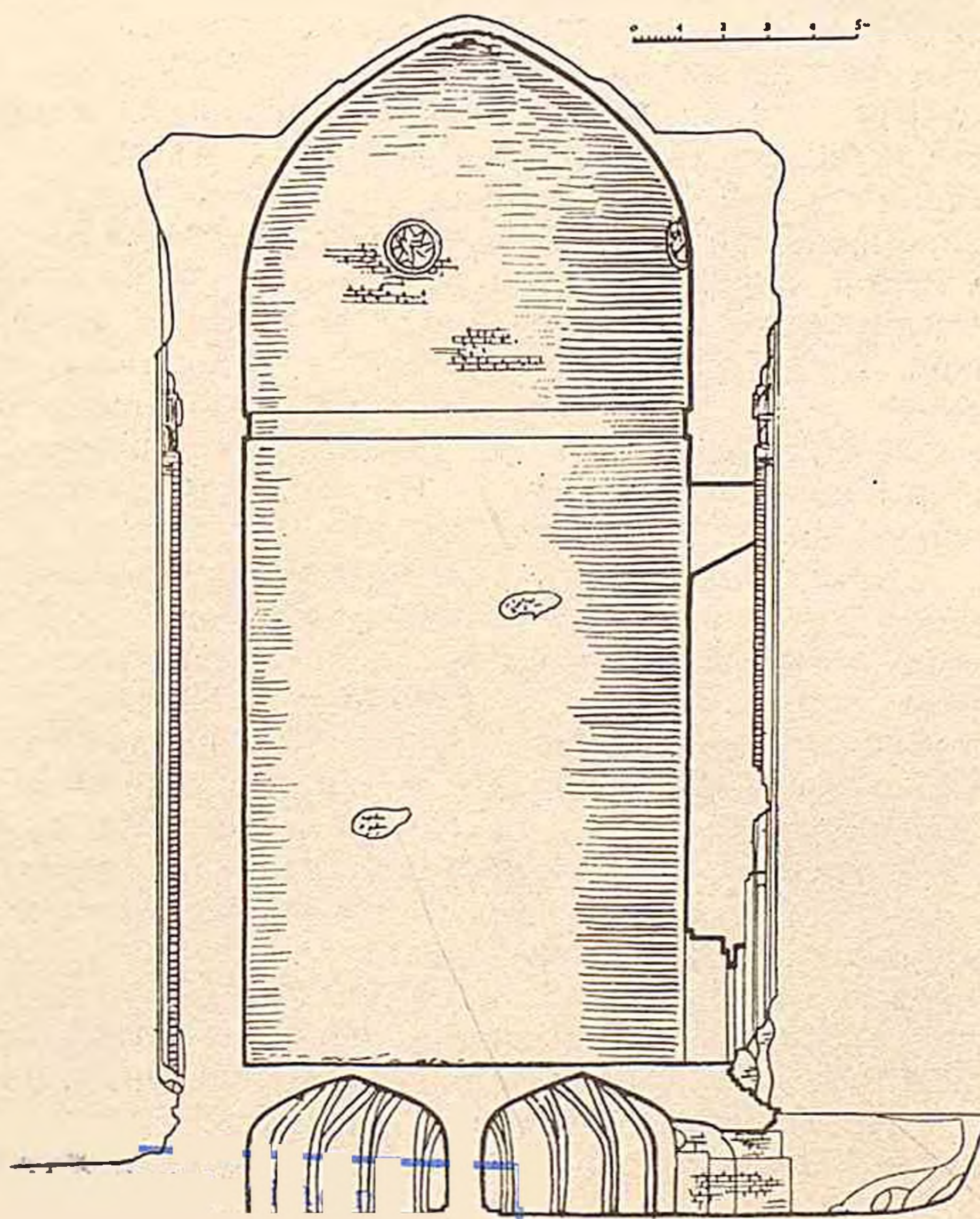

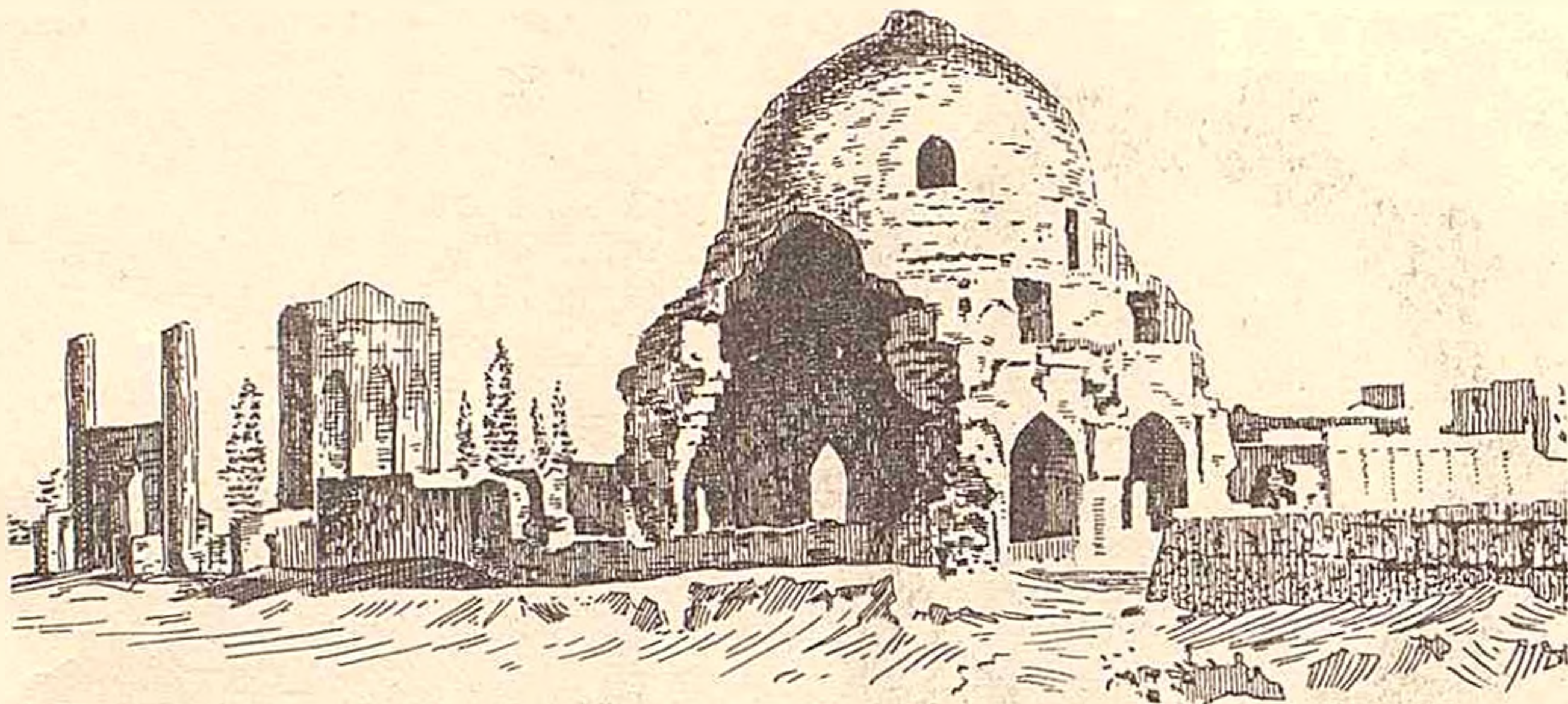
Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәсинин
планы.

Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәсинин
кәсији.

Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәси әтрафындакы комплексин XIX әсрдәки вәзијјәти.

алим, шәргшүнас вә сәјјаһлар абидә илә марагланмыш, түрбәнин өзү вә китабәләри һаггында гејдләрини дәрч етдирмишләр.

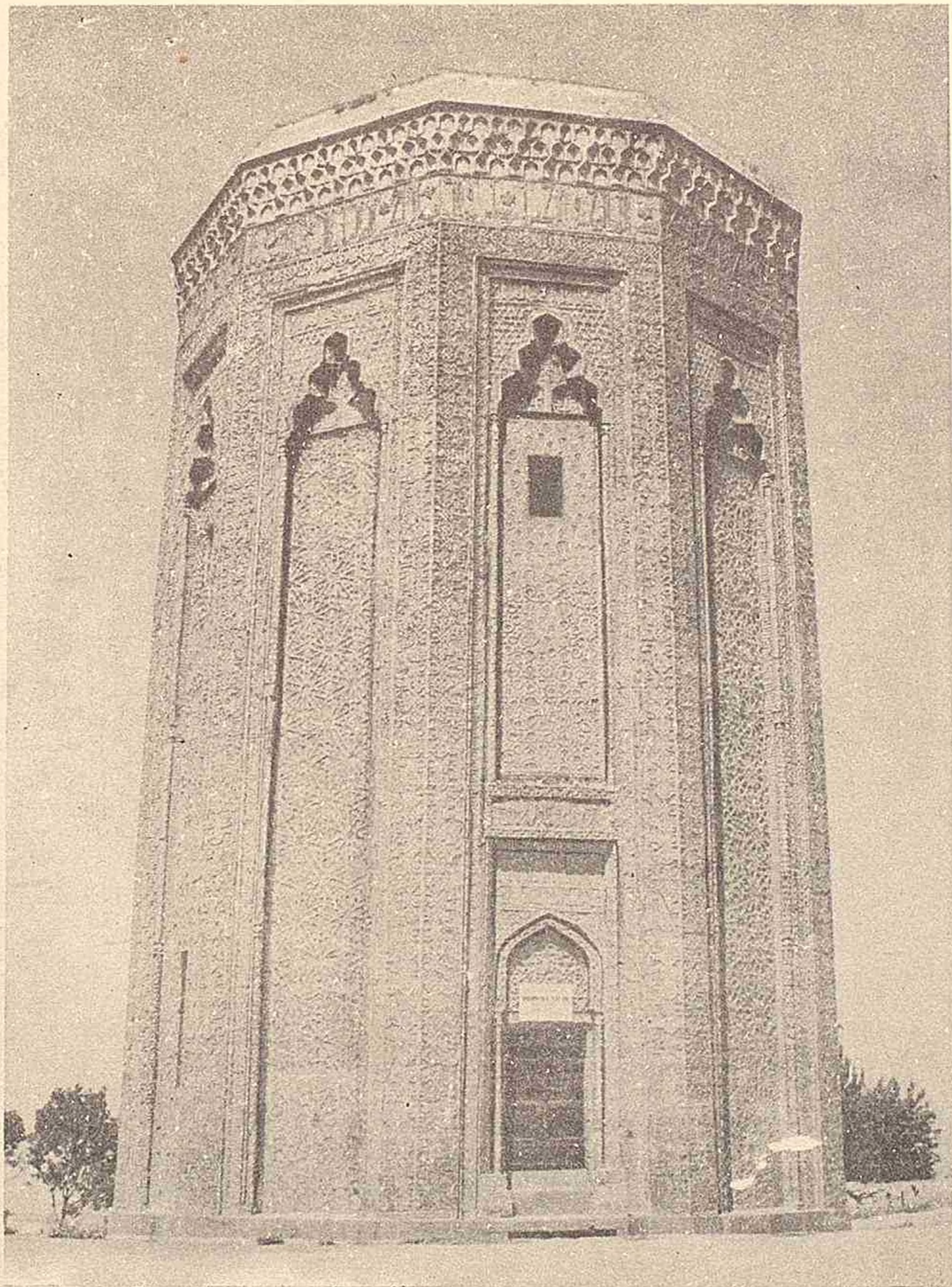
Мө'минә хатын түрбәсинин илк әтрафлы елми тәдгигаты XIX әсрин сонун аиддир. 1897-чи илдә Нахчывана кәлән алман ме'мары Е. Якобстал абидәни һәртәрәfli өјрәнмиш вә өз тәдгигатыны 1899-чу илдә Алманијада китабча шәклиндә чап етдирмишдир. Е. Якобстал бу әсәриндә, ејни заманда Јусиф Күсејир оғлу түрбәси һаггында да мә'лумат вермишдир. Бурада һәр ики абидәнин әтрафлы өлчүләри әсасында тәртиб едилмиш план, кәсик вә фасадлары чап едилмишдир. Абидәнин китабәләри һаггында мәшһур шәргшүнас һартманын тәдгигаты да бу әсәрә әлавә едилмишдир. Нахчыван абидәләринин гәрбдә белә әтрафлы шәкилдә нәшр едилмәси бу абидәләри мәшһурлашдырмыш вә бир чох шәргшүнаслыг әсәрләриндә Нахчыван абидәләри бу мәнбәјә әсасән гејд едилмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә республикада мәдәнијјәт абидәләринин үзә чыхарылмасы вә өјрәнилмәси илә әлағәдар олараг Нахчыван абидәләринин тәдгигаты вә бәрпасы саһәсиндә әһәмијјәтли ишләр көрүлмүшдүр. Мө'минә хатын абидәси 1939—1940-чы илләрдә бир груп ме'мар тәрәфиндән диггәтлә өјрәнилмишдир. 50-чи илләрдә түрбәни бәрпа етмәк мәгсәди илә мүхтәлиф тәдбирләр һәјата кечирилмиш, абидәнин өлчүлмәси ишләри јенидән апарылмыш вә бәрпа лајиһәсинин тәртиби илә әлағәдар олараг јени мүшаһидәләр едилмишдир.

Мө'минә хатын гүлләвары түрбәләрин ән көркәмли бир нүмунәсидир. Зәманәмизә гәдәр галмыш һиссәсинин һүндүрлүјү 26 метр олан түрбәнин харичи өртүјү дағылмышдыр. Онун да сәккиз метр һүндүрлүкдә олдуғуну нәзәрә алдыгда Мө'минә хатын түрбәсинин кечмишдә 34 метр һүндүрлүјү олан абидәви бир тикинти олдуғу ајдылашыр.

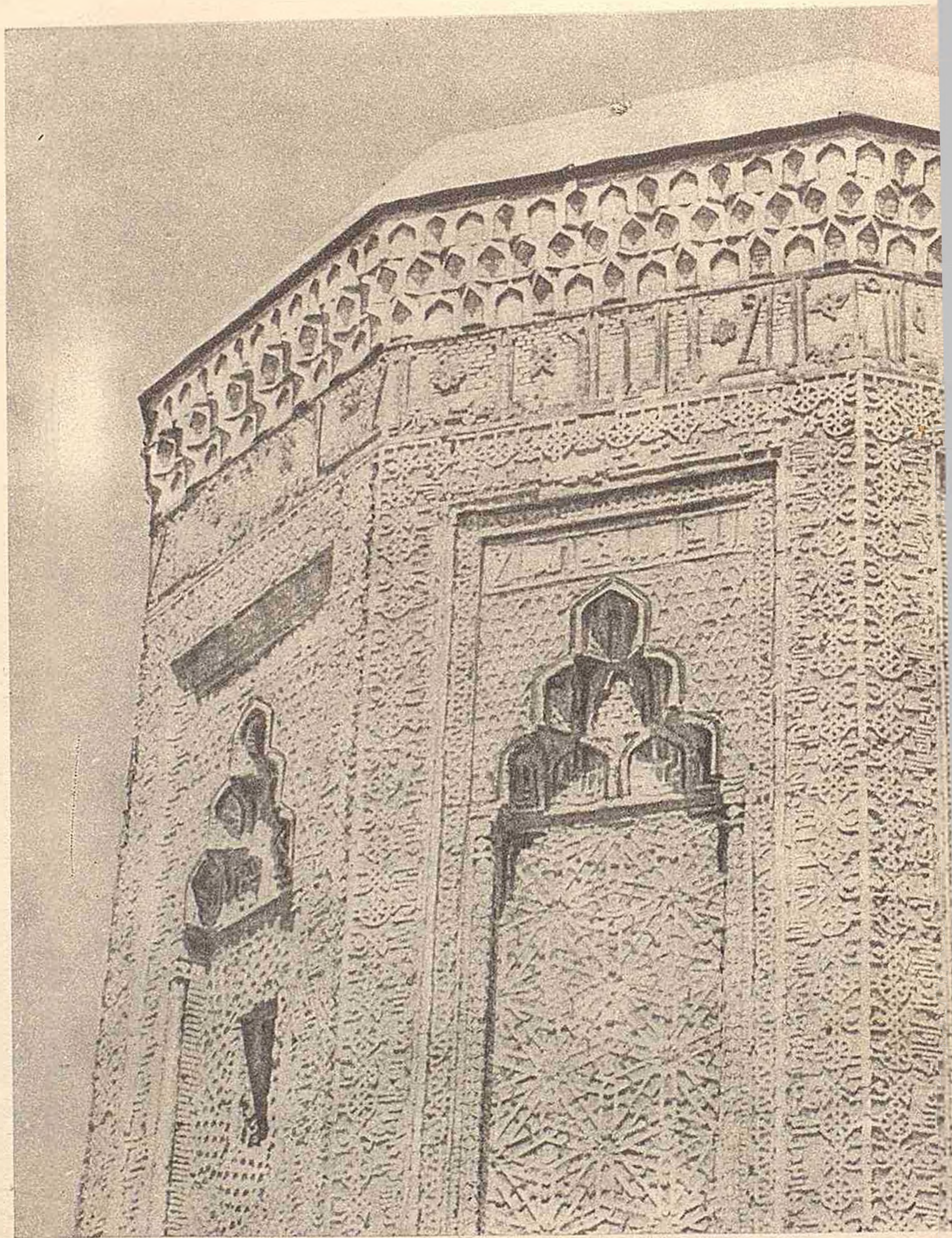
Абидә јералты һиссәдән вә јерүстү гурғудан ибарәтдир. Јералты сәрдаба һиссәси планда онбучаглыдыр. Сәрдабаиын гурулушу олдуғча

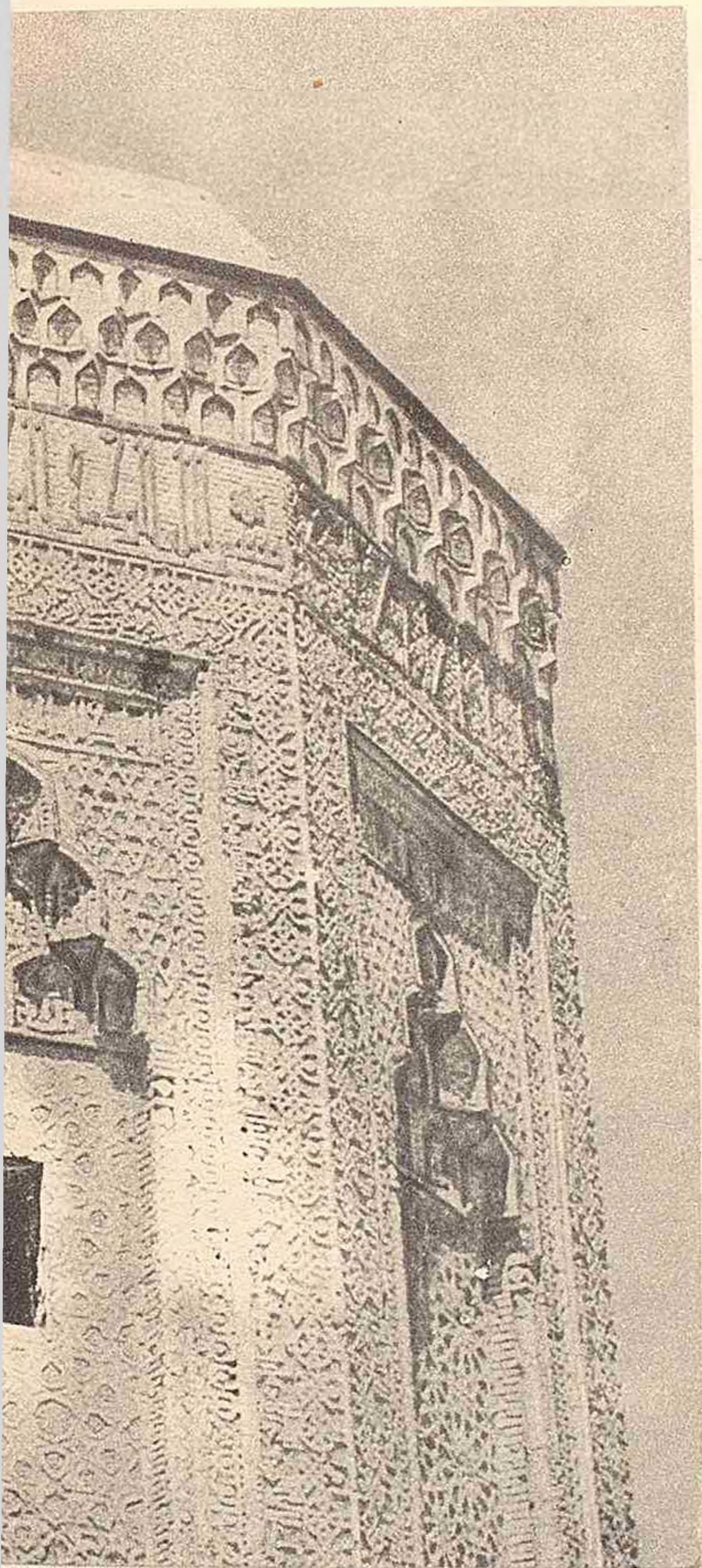

Нахчыван. Мə'минə хатын түрбəсинин үмуми көрүнүшү.

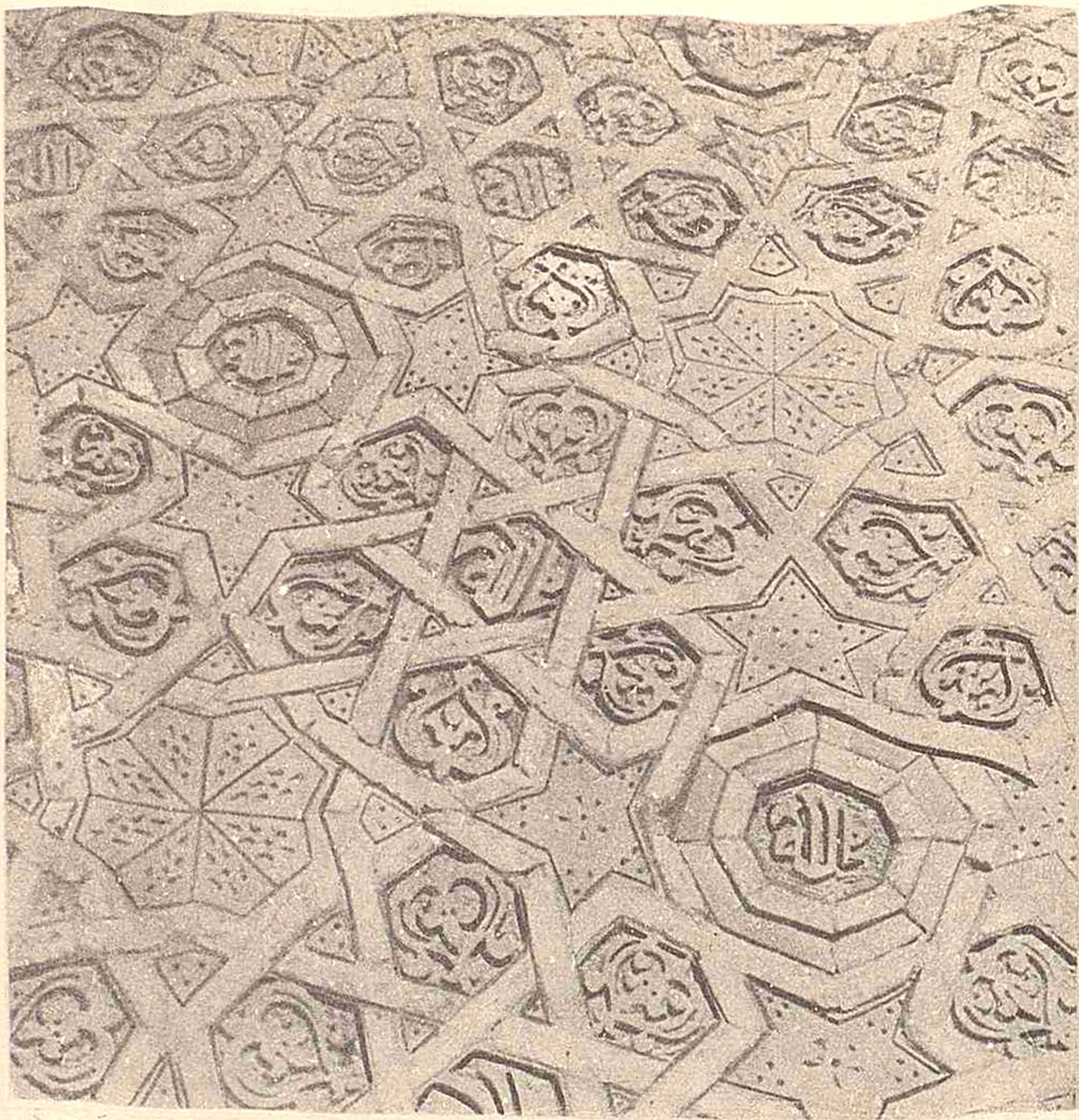

Нахчыван. Мө'минə хатын түрбə-
синин јухары һиссəси.

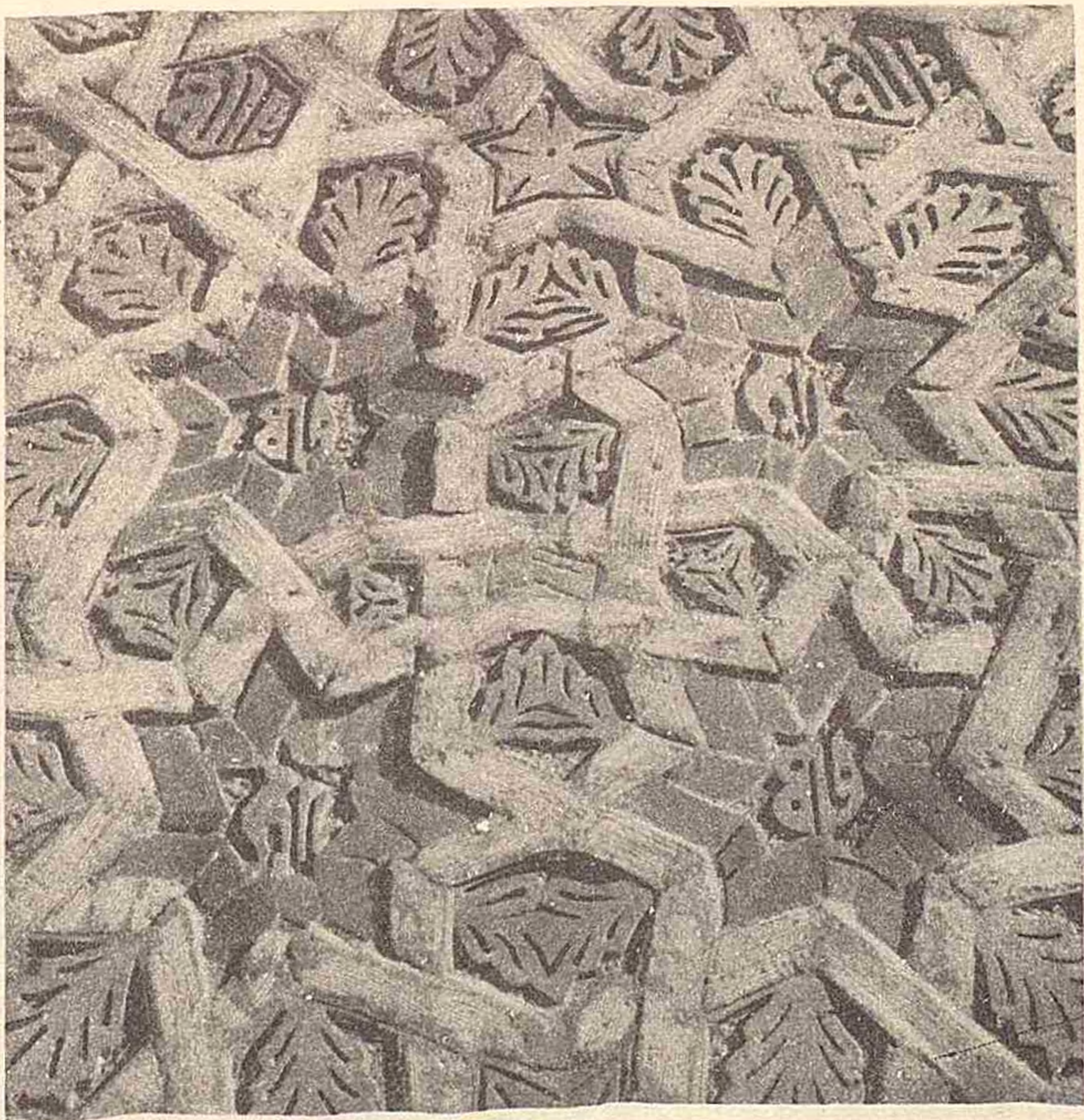
Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәси сәтһләриндән биринини орнамент бәзәји.

мараглыдыр. Мәркәздә јерләшмиш сүтундан онбучаглынын һәр күнчүнә доғру бир тағ атылмышдыр. Нәтичә е'тибары илә, Мө'минә хатын түрбәсинин сәрдаба һиссәси гәрбдә готика ме'марлығына сәчијјәви олан ме'марлыг гурулушу хүсусијјәти дашыјыр. Буну гејд етмәкдә мәгсәдимиз бурада готика үслубунун тә'сири олдуғуну көстәрмәк дејилдир. Әксинә, бу гурулушлу системләр шәрг өлкәләриндә даһа әввәл әмәлә кәлмиш, сонра гәрбдә јажылмышдыр. Һәр һалда Мө'минә хатын түрбәсинин сәрдабасындакы бу мараглы ме'марлыг һәлли ме'марлыг тарихиндә белә долғун шәкил алмыш илк нүмунә олмагла бәрабәр, ејни заманда мүрәккәб вә зәриф бир нүмунәдир.

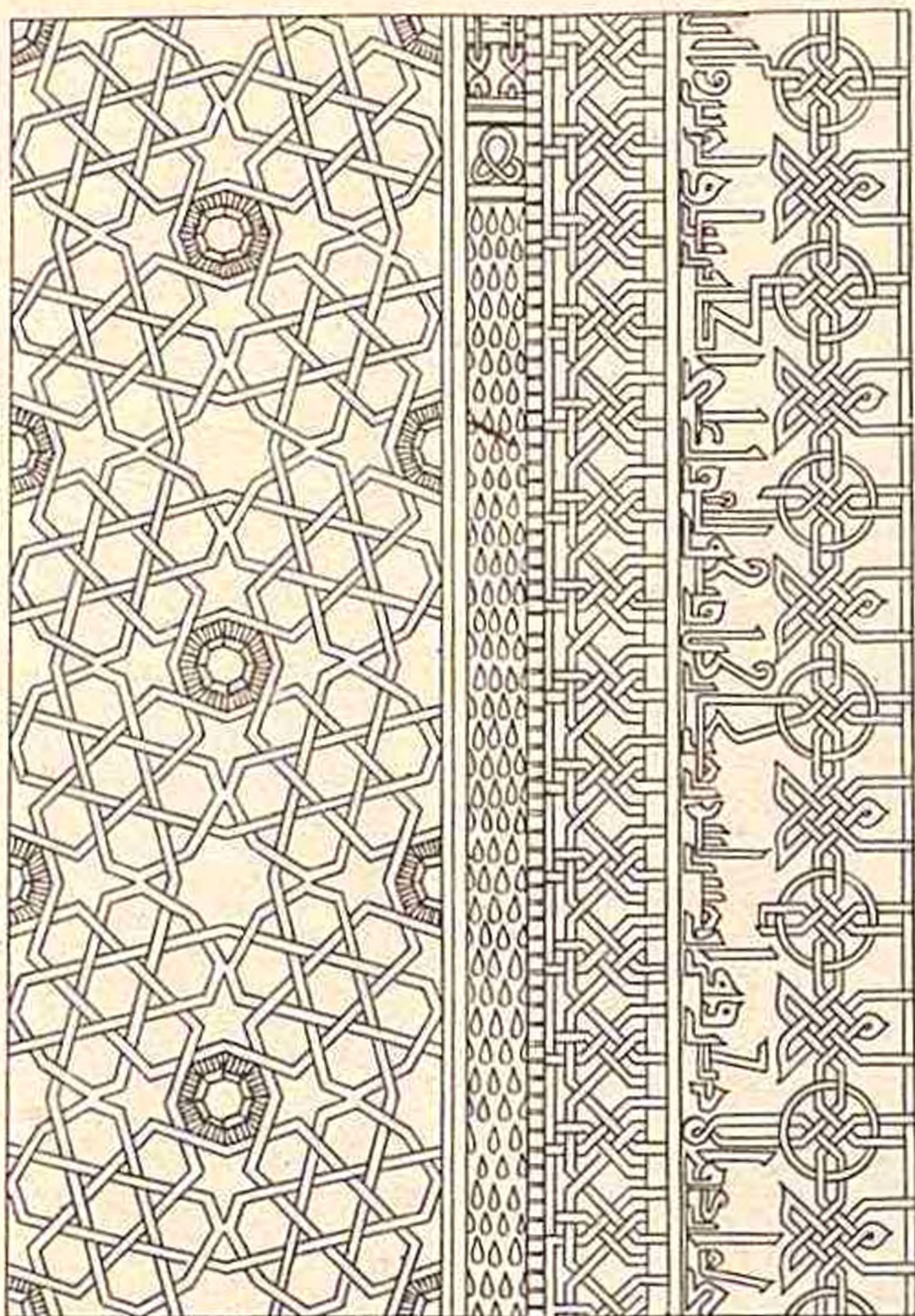

Мө'минә хатын түрбәсинин әсас һиссәсини тәшкил едән јерүстү абидә харичдән 10 кушәли, дахилдән исә даирәвидир. Кәрпичдән тикилмиш Мө'минә хатын түрбәсинин гурулушу Јусиф Күсејир оғлу түрбәсинә охшардыр. Јә'ни бурада да түрбәнин бучаглары чыхынты шәклиндә һәлл едилмиш, сәтһләр исә батыг вәзијјәт алмышдыр. Лакин Мө'минә хатын түрбәсиндә бу ме'марлыг схеми олдугча зәнкин бир сурәтдә ишләнмиш вә түрбәнин бүтүн сәтһләри, адәтән, рәссамлыгла ме'марлыгын синтези шәклиндә тәзаһүр едир. Мө'минә хатын түрбәси сәтһләринин вә бучагларынын китабә вә һәндәси орнаментдән ибарәт олан бәзәји вә кәч үзәриндәки нәбати тәсвирләри өз-өзлүјүндә монографик бир әсәрин мөвзусуну тәшкил едә биләр. Түрбәнин бучагларындакы чыхынтылар

Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәси сәтһләриндән биринини орнамент бәзәји.

Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәси сәтһ-
ләриндән биринин орнамент бәзәји.

20 0 20 40 60 см

әсас е'тибарилә куфи хәглә ишләнмиш китабә илә өртүлмүшдүр. Кита-
бәнин түрбәнин үмуми гурулушунда нә дәрәчә әһәмијјәтли мөвгә тутду-
гуну көстәрмәк үчүн тәкчә.буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, бу китабәлә-
рин үмуми узунлуғу 500 метрә чатыр.

Сәтһләрин батыг һиссәси башдан-баша һәндәси орнаментлә
өртүлмүшдүр. Бу үсулу биз Јусиф Күсејир оғлу түрбәсиндә көрмүшдүк.
Лакин орада орнамент анчаг бир рәнкли — кәрпич рәнкиндә иди. Мө'-
минә хатын түрбәсиндә исә орнаментин өзүнүн мүрәккәбләшмәси илә
бәрабәр, онун гурулушуна фирузәји кашынын дахил едилмәси олдугча
әһәмијјәтлидир. Бу ики сәбәбдән, јә'ни орнаментин гурулушунун мүрәк-
кәбләшмәси вә фирузәји рәнкин дахил едилмәси илә әлағәдар олараг,
Мө'минә хатын түрбәсинин сәтһләринин нахышлары олдугча зәнкин-
ләшмишдир. Буну да әлавә етмәк лазымдыр ки, һәндәси орнаменти тәш-
кил едән кәрпиччикләрин арасыны долдуран кәч мәһлулунун сәтһи дә
бәзәкли олмушдур. 800 илә јахын бир вахтда кәч үзәриндәки нәбати тәс-
вирләр јағыш, гар вә күләјин тә'сириндән овулуб төкүлмүшдүр. Јенидән
бәрпа ишләри заманы кәч үзәриндәки нәбати тәсвирләрин бөјүк бир гис-

ми бәрпа едилмиш вә јенидән гурашдырылан орнаментал таваларда чанландырылмышдыр.

Мө'минә хатын түрбәсинин үзәриндәки орнамент бәзәји сәнәткарын түкәнмәз фантазијаја малик олдугуну көстәрир. Сәтһләрин орнаменти мүхтәлифдир. Сәнәткар тәкрара јол вермәмишдир. Лакин онун мәһарәти орасындадыр ки, бу мүхтәлифликлә бәрабәр бүтүн орнаментләри ејни сәчијјәдә јаратмыш вә беләликлә, абидәнин үмуми вәһдәтини сахлаја билмишдир.

Сәтһләрин һәндәси орнаментинин әсасыны чохучлу улдуз вә ондан кедән шүалар тәшкил едир. Бурада 5—6—8 учлу улдузлара, 6 вә 8 буцаглы гурулушлара тәсадүф едирик.

Түрбәнин анчаг гәрб сәтһи башга шәкилдә һәлл едилмишдир. Бурада сәтһ ики јерә бөлүнмүш, ашағы һиссәсиндә кириш гапысы баштағ шәклиндә һәлл едилмиш, јухары һиссәсиндә башга сәтһләрдә олдугу кими орнаментал бәзәк верилмишдир. Ме'марын адыны дашыјан китабә кириш тағындан јухарыда көстәрилмишдир. Мө'минә хатын түрбәсинин јухары һиссәсиндәки гуршағ бүтүн сәтһләрини әлагәләндирир вә орада јерләшдирилмиш куфи хәттин фирузәји кашы илә өртүлмүш олмасы бу китабә гуршағыны бинанын әһәмијјәтли бир композија элементинә чевирир.

Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәсинин јанындакы гоша минарәли баштағ.

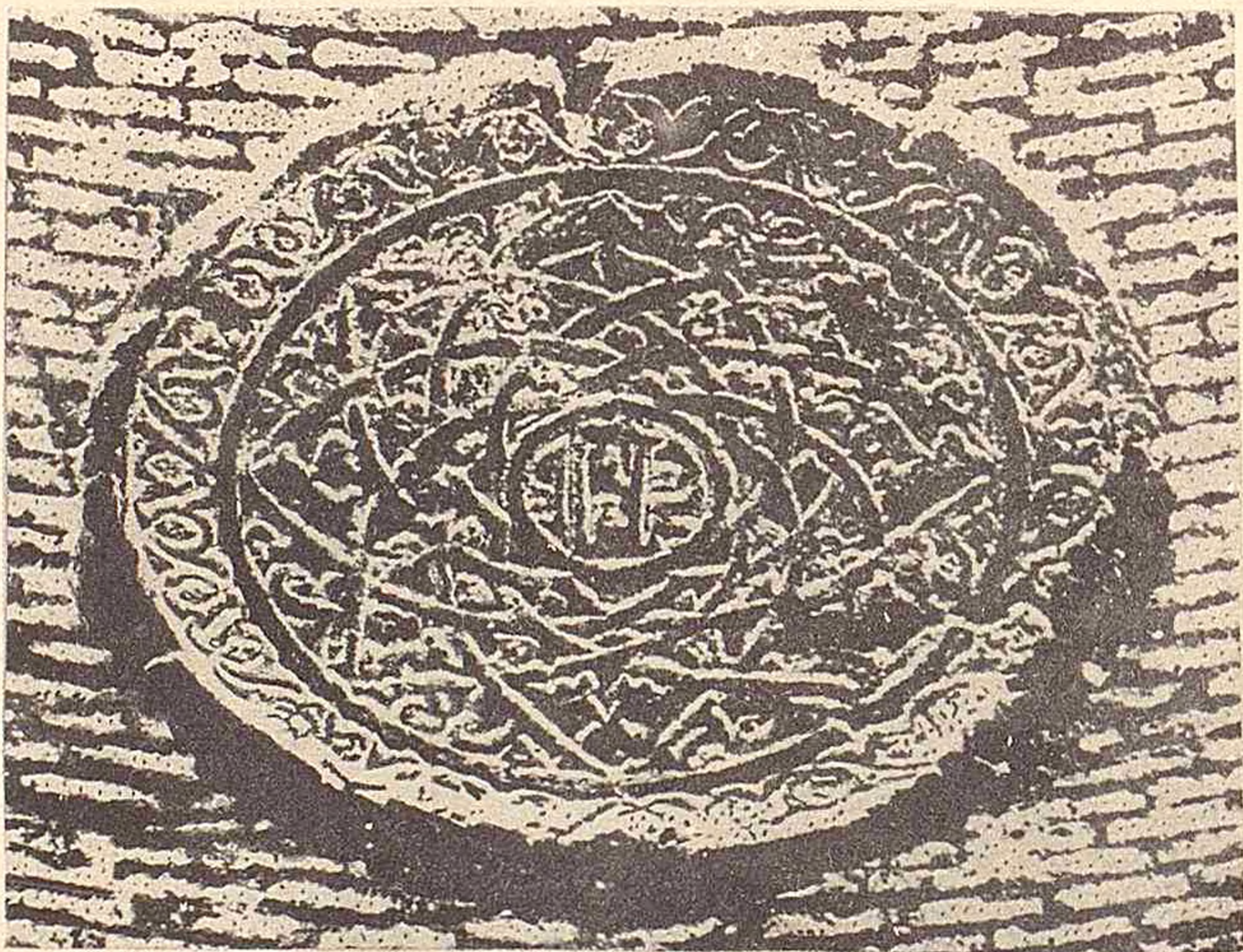

Мө'минә хатын түрбәсинин јерүстү һиссәсинин дахилинин даирәви шәкилдә олдуғуну гејд етмишдик. Дахилдәки бу даирәви сәтһ садә олуб, јалныз кәч мәһлулу илә суванмышдыр. Дахилдә јеканә бәзәк үнсүрү түрбәнин күнбәзинин ич тәрәфиндә јерләшдирилмиш дөрд бөјүк гөнчәдир. Даирәви шәкилдә олан бу гөнчәнин ичәрисиндә нәбати орнамент рәсми вә сон заманларда ајдынлашдырылдығы кими, јазылар орнамент шәклиндә јерләшдирилмишдир. Бу китабәләрин баш һәрфи олараг ع (Аји) һәрфинин јерләшдирилмәси бурада илк хәлифәләрин адларынын јазылдығыны еһтимал етмәјә имкан верир. Көрүнүр, ме'мар өз адыны да бу дини шәхсијјәтләрин ады илә бирләшдирмишдир. Бурада, хусусән, ону да гејд етмәк لازمдыр ки, биринчи хәлифә Әбубәкрин адынын ме'марын атасынын ады илә ејни олмасы сәнәткары олдуғча мүрәккәб композија јаратмаға сөвг етмишдир.

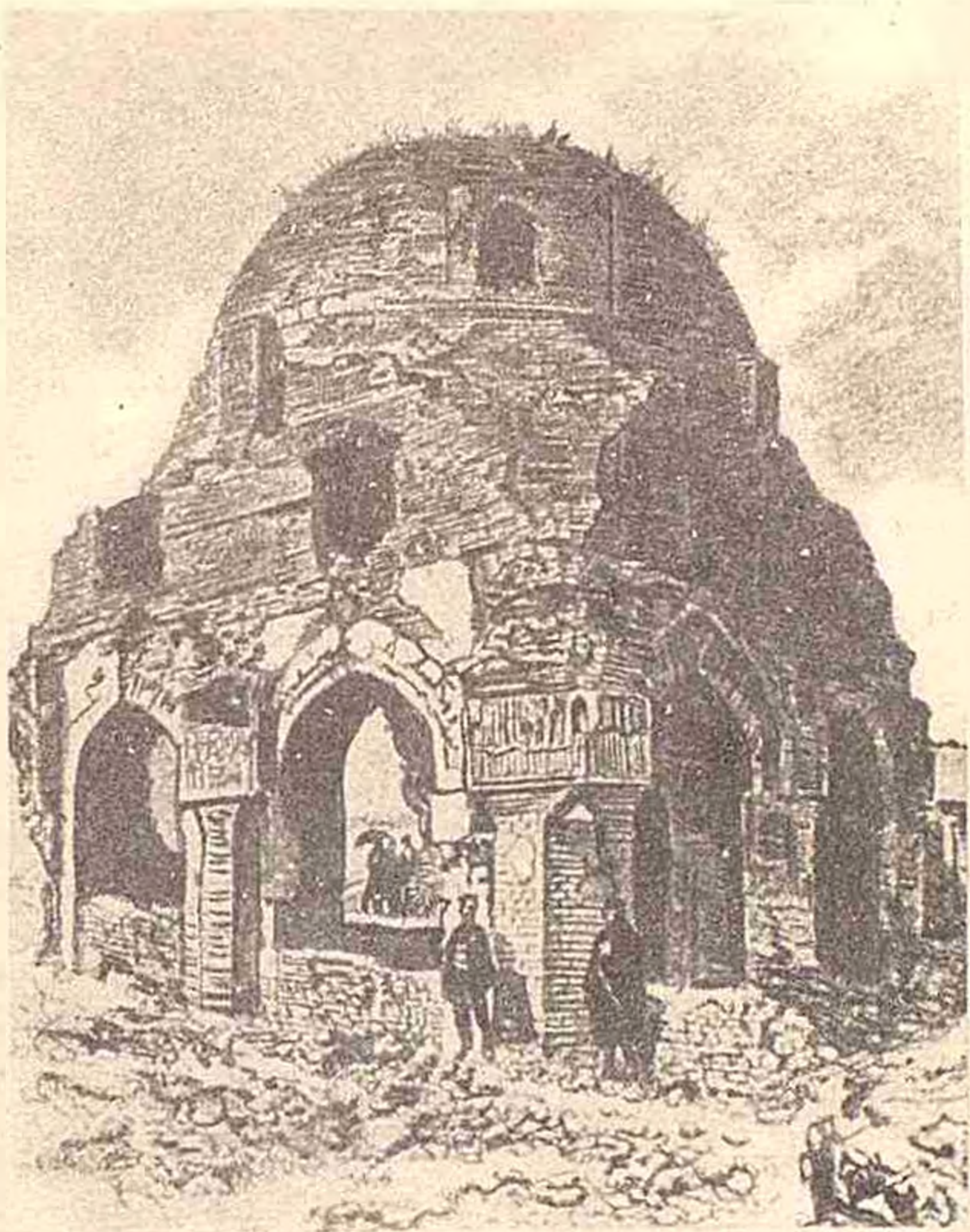
120 ил кечдикдән сонра бу гөнчәнин — медалјонун охшарыны Солтанијјәдә Өлчајту Ходабәндиinin түрбәсинин дахилиндә көрүрүк. Гејд етмәк لازمдыр ки, түрбә композија е'тибары илә олдуғча монументал олдуғу һалда, ајрынтылары зәриф ишләнмиш тикитидир. Мө'минә

Нахчыван. Мө'минә хатын түрбәси күнбәзинин дахилиндәки китабәли медалјонлардан бири

Нахчыван. Чүмә мәсчидинин
XIX әсрә анд фотосундан.

хатын түрбәсинин сәнәткарлыг үслубуну, «монументал зәрифлик» формулу илә мүәјјәнләшдирмәк олар. Композисијанын белә һәлли, ола билсин ки, түрбәнин гадын хатирәсинә һәср едилмәси илә әлагәдардыр.

Мө'минә хатын түрбәси там мә'нада ме'марлыг сәнәтинин шаһ әсәри, орта әср ме'марлыг тарихинин јүксәк зирвәләриндән биридир. Мәһз Мө'минә хатын түрбәси тарихчиләрин вә сәнәтшүнасларын диггәтини өзүнә чәлб етмиш, ме'марлыг вә инчәсәнәт тарихинә аид үмуми әсәрләрдә вә монографик тәдгигатларын сәһифәсиндә шәрәфли јер тутмушдур. Мәшһур совет сәнәтшүнасы, ССРИ Бәдајә Академијасынын академики, профессор М. В. Алпатов үччилдик «Үмумдүнја инчәсәнәти тарихи» әсәриндә Мө'минә хатын түрбәсинин тәһлил едәрәк јазмышдыр: «Белә јүксәк ме'марлыг формасы дујгусуна, композисијанын белә классик камиллијинә вә мүкәммәл ишләnmәсинә бу заманлар Орта Авропада тәсадүф етмәк мүмкүн дејилдир. Нахчыван түрбәсиндән классик шөрг әдәбијјатынын ән'јахшы әсәрләри Фирдовсинин «Шаһнамә» (X—XI әср) вә јахуд Низаминин «Лејли вә Мәчнун» (XII әср) поемасында олдугу кими инсанпәрвәрлик нәфәси кәлир»¹.

¹ М. В. Алпатов. «Всеобщая история искусств». I чилд, Москва-Ленинград, 1948-чи ил, сәһ. 248—249.

Әчәминин үчүнчү әсәри, онун јаратдығы күллијјәә кириш маһијјә-тиндә олан гоша минарәли баштағдыр (портал). Бу китабә һәлә XIX әсрин орталарында мәшһур рус шәргшүнасы Н. Ханыков тәрәфиндән охунмуш вә нәшр едилмишди. Китабәнин мәзмуну о бири абидәләрдә олдуғу кимидир: Ме'мар Әчәми Әбубәкр оғлу Нахчыванинин әсәри-дир, — дејилир. Әрәб дилиндә, куфи хәтлә јазылмышдыр.

Сон заманлара гәдәр бу марағлы абидә диггәти чәлб етмәмиш, ме'марлыг-сәнәткарлыг чәһәтдән тәһлил олунаммышдыр. Бир һалда ки, сәнәткарын бу әсәри онун јарадычылыг јолунун изләнмәси, мүхтәлиф ме'марлыг композијалары тәртиб етмәси вә нәһајәт, Мө'минә хатын түрбәсинин дә дахил олдуғу күллијјәнин үмуми гурулушуну изаһ етмәк чәһәтдән олдуғча әһәмијјәтлидир.

Минарәнин композијасы ислам өлкәләринә хас олан јерли ме'марлыг хүсусијјәтләрини өзүндә бүрузә верир. Нахчыванда олан онларла көзәл минарәдән (Ө. Чәләбинин дедијинә көрә һәлә XVII әсрдә шәһәрдә 33 минарә варды) бизә мә'лум олан бу гоша минарә хүсусилә диггәтә-лајигдир. Бу абидәни тәшkil едән ики тәркиби һиссә — гоша минарә вә онлары бирләшдирән баштағын әмәлә кәтирдији ме'марлыг компози-јасы сон дәрәчә тә'сирли вә јаддағалан көркәмә маликдир.

Силиндрик шәкилли, саја сәтһли минарәләр, композијанын мәр-кәзини тәшkil едән баштағы көзә чапдырмағ, она даһа да тәнтәнәли көркәм вермәк мәгсәдинә ујғун тәрздә ишләнмишдир. Ме'марлыг бөл-күләри вә бәзәк үнсүрләри баштағын сәтһиндә чәмләнмишдир. Башта-ғын әсас үнсүрү — тағын јерләшдији сәтһ дајаз батығлы бөлкүләрлә ишләнмиш, һашијәләнмиш бөлкүләрдә орнамент бәзәји вә китабәләр јерләшмишдир. Мәркәзи тағын јан тәрәфиндә узунсов тахчалар илә иш-ләнмиш шагули батығлар композијанын орта һиссәсинин кенишлији-ни көзә чарпдырыр, контраст јарадыр.

Ону да гејд едәк ки, бә'зи тәдгигатчылар гоша минарәли баштағы мәсчидлә әлагәләндирмәк истәмишләр. Анчағ бу мүлаһизәләр инанды-рычы дејилдир. Она көрә ки, баштағ һеч бир шәкилдә мәсчидлә гурулуш чәһәтдән әлагәләндирилмәмишдир. Мәсчидин өзүнүн кириш баштағы олдуғу Ж. Дјелафуанын рәсминдә дә ајдын көрүнүр. Н. Ханыковун баш-тағын китабәләринә һәср едилмиш јазысындан мә'лумдур ки, баштағ 1187-чи илдә, јә'ни Мө'минә хатын түрбәси тамамланандан бир ил сонра тикилмишдир. Бундан башға китабәдә Атабәј Чаһан Пәһләваның ады чәкиләркән, онун вәфат етдији билдирилир. Бүтүн бунлардан белә нә-тичә чыхармағ олар ки, гоша минарәли баштағ Атабәј Чаһан Пәһләва-нын өлүмүндән сонра тамамланмыш вә Мө'минә хатын түрбәси илә әла-гәләндирилмишдир. Вахты илә мәшһур епиграфист Ә. Әләсғәрзадә баштағын китабәләрини тәһлил едәркән Атабәј Чаһан Пәһләваның өзү-нүн дә Мө'минә хатын түрбәсиндә дәфн едилдијини чох һағлы оларағ еһтимал етмишдир¹. Беләликлә, гоша минарәли баштағын Мө'минә ха-тын түрбәси илә бир комплекс тәшkil етдији ајдынлашыр.

---

¹ Ә. Әләсғәрзадә. Низами дөврү Азәрбајчан ме'марлығы абидәләринин ки-табәләри. Бақы, 1947-чи ил, сәһ. 376.

Абидəнин өзүнүн гурулушунда да минарəлəрин олмасына бахмаја-раг, хатирə абидəsi, мемориал сəчијјə үстүндүр. Бу илк нөвбədə тагыи бир нөв зəфəртагы шəклиндə, ачыг верилмəсидир.

Көрүндүјү кими, бу минарəлəр садə цилиндр шəкилли, јухарыја доғру инчəлən гурғулардыр. Белə композисијаныи Нахчыван мəктəби үчүн сəчијјəви олдуғуну кəстəрən əһəмијјəтли бир нумунə дə XII əсрдə вə ја XIII əсрин əввəллəринə еһтимал едилən Гарабағлар минарəлəри-дир. Тəəссүф ки, минарəлəрин јухары һиссəsi дағылдыгы үчүн онун шəкли һаггында фикир сөјлəмəк чəтиндир.

Узун мүддət Нахчывана кəлən сəјјаһларын диггəтини Мө'минə хатын түрбəsi дəјил, илк нөвбədə күллијјəјə дахил олан Чүмə мəсчиди чəлб етмишдир. Көрүнүр, буну Чүмə мəсчидинин бөјүк һəчми илə изаһ етмəк лəзымдыр. Мəсəлən, XVII əсрдə Нахчывана кəлмиш франсыз сəј-јаһы Таверны шəһəрин абидəлəриндən јалныз Чүмə мəсчидини гејд едир. О, бу мəсчиди Асијада əн мөһтəшəм мəсчидлəрдən бири кими гијмəтлəн-дирир вə о заман бинаныи дагыныг вəзијјəтдə олдуғуну кəстəрир.

Бизим дөврə гəдər галмыш бу мəсчидин үмүми көрүнүшү вə гуру-лушуна аид аз мə'лумат вардыр. Лакин XIX əсрдə Нахчывана кəлмиш сəјјаһ Ж. Дјелафуа мəсчидин рəсмини, XIX əсрин сонларында Е. Јакоб-стал фотосуну чəкмиш, бə'зи сəјјаһлар исə онун һаггында јол гејдлəрин-дə бəһс етмишлəр.

XIX əсрин орталарында В. А. Енгелгардт «Гафгаз» гəзетиндə јазыр-ды: «Бу јонулмуш дашдан гурулмуш тағ таванлары олан нəһəнк бина-дыр. Онун дахилиндə һələ дə кəзəl ишлənмиш ојма габартмаларын из-лəри вар. Бинаныи бир һиссəsi артыг дағылмыш, о бири һиссəsi исə учмаг горхусу алтындадыр. Мəсчиддən 50 сажен аралы, кечмишдə бу мəсчидə аид олан 20 сажен һүндүрлүкдə гоша минарəли дарваза јерлə-шир. Мəсчидлə дарваза арасындакы саһədə кечмишдə мəсчидə аид ти-кинтилəр олмушса да, инди онлар јохдур вə дарваза орада јахындакы ајрыча бүрчə аид кими көрүнүр»¹.

Мəсчидин шəкиллəри онун план гурулушу һаггында бə'зи нəтичəлəр чыхармаға имкан верир. Шəкилдəки һəчм бу бинаныи аичаг мəркəзи һиссəсидир. Квадрат шəкилли бу бөјүк чатматағ күнбəзлə өртүлү олан һəчмин һər тəрəфиндə, ачыг гоша тағлар шəклиндə олмушдур. Салону-нун јан диварларыныи ачыг тағлар шəклиндə олмасы мəсчидин мəркəзи һиссəсинин һər тəрəфдən отағлар вə јахуд кечидлəрлə əһатə едилмəсини кəстəрир.

О заманлар бөјүк шəһəрлəрин тикилишиндə вə онларын план гуру-лушунун мүəјјəнлəшмəсиндə дини биналар олдугча əһəмијјəтли рол ој-најырды. Бөјүк шəһəрлəрдə мəркəзи мəсчид ролу ојнајан азы бир бөјүк Чүмə мəсчиди олурду. Мүстəсна һалларда шəһəрин əсас һиссəлəриндən асылы олараг вə ја һөкмдарларын истəји илə бир нечə Чүмə мəсчиди тикилирди. Бу мəсчидлəр шəһəрлəрин ме'марлыг симасында мүһүм јер тутурду. Нахчыван мəсчидинин шəһəрдə тутдуғу көркəмли мөвге һəм онун бөјүк һəчми вə һəм дə Нахчываныи мəркəзи ме'марлыг ансамблы-на дахил олмасы илə мүəјјəнлəширди.

¹ «Гафгаз» гəзети, 1851-чи ил, № 36.

Нахчыван, Кәнчә, Шамахи, Бәрдә кими шәһәрләр һаггында әлимиздә олан мә'лумат бу шәһәрләрдә бөјүк Чүмә мәсчиди комплексләринин XI—XII әсрләрдә вә һәтта XIII әсрин әввәлләриндә јарандығыны көстәрир. Анчаг тәәссүф ки, бу әһәмијјәтли комплексләр һаггында чох аз мә'лумат вардыр. Дөврүмүзә гәдәр чох аз абидә галмышдыр.

Чәсарәтлә демәк олар ки, бу тип мәсчидләрин ән әһәмијјәтлисидир Нахчывандакы Чүмә мәсчидидир. Бу мәсчид мәркәз типли мәсчидләр групуна дахилдир. Мәсчидин мәркәз һиссәси бөјүк диаметрли күнбәзлә өртүлмүшдүр. Бинанын үмуми композициясына әсасән мәсчидин мәркәзи ибадәт салонунун әтрафында дөврәләмә галереја шәклиндә кечид олмасы еһтимал едилә биләр.

Чүмә мәсчиди комплексинин XIX әсрә анд шәклиндән онун үмуми өлчүләри һаггында да мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүндүр. Шәкилдә Чүмә мәсчиди Мө'минә хатын түрбәсиндән хејли һүндүрдүр. Мө'минә хатын түрбәсинин сахланмыш һиссәсинин үмуми һүндүрлүјү 26 метр олдуғу үчүн Чүмә мәсчидинин она нисбәтән һүндүрлүјүнү нәзәрә алсаг, бу мәсчидин һүндүрлүјү 30 метрә јахын нәһәнк бир тикинти олдуғу ајдынлашыр.

Атабәјләр дәвләтинин пайтахты Нахчыван олдуғу дөврдә, бу күнкү тә'бирлә десәк, Әчәми шәһәрин баш ме'мары олмушдур. Она көрә ки, Мө'минә хатын түрбәсинин, гоша минарәли баштағын вә Чүмә мәсчиди комплексинин — күллијјәнин Елдәкизләр дөврүндә Нахчыванда јарадылан мәркәзи ансамбл олдуғу шүбһәсиздир вә Әчәми комплексин јарадычысы олдуғу үчүн дәвләтин баш ме'мары мөвгәјиндәдир. Мө'минә хатын түрбәси әтрафындакы күллијјәнин јарадылмасы просесинин, бураја дахил олан биналарын андијјәти вә сајынын нәзәри шәкилдә дә олса гисмән бәрпасы бир чох чәһәтдән әһәмијјәтлидир. Бу истигамәтдә әсаслы мұлаһизә ирәли сүрмәк үчүн јухарыда адыны чәкдијимиз абидәләрдән башга әлимиздә бир тарихи сәнәд вардыр. О да Нахчыванын јухарыда көстәрдијимиз 1827-чи ил тарихли баш планыдыр. Бу план ајдын шәкилдә Мө'минә хатын түрбәсинин јерләшдији саһәнин шәһәрин мәркәзи олдуғуну көстәрмәклә бәрабәр, бу күллијјә тәркибинә, јухарыда көстәрдијимиз тикинтиләр илә бәрабәр сарај бинасынын да дахил олдуғуну иддиә етмәјә әсас верир. Белә еһтимал тәбии шәкилдә мејдана чыхыр. Тәәччүблү дејилдир ки, Мө'минә хатын түрбәсини 1939—1940-чы илләрдә јериндә өјрәнән С. Ваһидовун рәһбәрлик етдији ме'марлар групу, Нахчыванын 1827-чи ил тарихли планындан мә'луматлары олмадығы һалда (шәһәрин 1827-чи ил тарихли баш планы 1956-чы илдә үзә чыхарылмышдыр) бу комплексә Елдәкизләрин сарајынын да дахил олдуғуну гәти шәкилдә көстәрмишләр¹. Мәнбәләр Нахчыван абидәләриндән данышаркән јалныз бир дәфә, зәннимизчә, Елдәкизләрин сарајынын адыны чәкирләр. Бу мә'лумат јухарыда ситат кәтирдијимиз «Әчајиб-әд-дүнја» аноним әлјазмасыдыр. Мүәллиф Нахчывандакы сарај типли көшкләрдән бәһс етдикдән сонра «Елдәкизин һәшмәтли күнләриндә Нахчыван әзәмәтли шәкил алды. Орда дарүлмүлк (јә'ни Әмирин сара-

¹ С. М. Ваһидов вә башгалары. Мавзолеи Юсуфа ибн Кусејра и Момине Хатун в Нахичевани. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами, Москва-Баку. 1974-чи ил, сәһ. 229.

йы) тикилди» дедикдә, шүбһә јохдур ки, Елдәкизләрин сарајыны нәзәрдә тутур. Бу сарај шәһәрин мәркәзиндәки күллијјә тәркибиндә, зәннимизчә, илкин бина олмуш вә о бириси биалар исә тәдричән сарајын әразиси јахынлығында әмәлә кәлмишди. Белә бир шәһәрсалма вәзијјәтиндә Елдәкизләрин сарајы биасынын да Әчәми тәрәфиндән тикилдијини еһти-мал етмәјә там тарихи вә ме'марлыг-шәһәрсалма әсасымыз вардыр.

Әчәминин јарадычылығы јухарыда бәһс етдијимиз абидәләрлә мән-дудлашмыр. Нахчыван шәһәринин «Әчајиб-әд-дүнја» әлјазмасында көс-тәрилән вә әсас е'тибары илә XII әсрдә јарадылмыш мөһтәшәм биала-рынын ола билсин ки, бир чоху онун зәкасынын мәнсулу олмушдур. Маһијјәти е'тибары илә Атабәјләр дөвләтинин баш ме'мары олан Әчәми, јәгин ки, Нахчывандан кәнарда да сәнәт әсәрләри јаратмышдыр. Сон-ралар Елдәкизләрин пайтахтына чеврилән Мараға вә һәмәдан шәһәр-ләриндә мäs'ул тикинтиләрин гурулмасынын она тапшырылмасы еһти-малы да вардыр.

XII—XIII әсрләрдә о заманкы Гәрбдә ән бөјүк сәнәткарлар ме'марлыгда әсас јер тутан килсә иншаатында иштирак едирмишләр. Бөјүк килсәләрин тикинтисини баша чатдырмаг ејни нәслә мәнсуб сәнәт-карлара мүјәссәр олмурду. Нотрдам, Көһн вә бир чох башга килсәләрин иншасы әсрләр боју узанырды. Шәргдә исә бөјүк тикинтиләр гыса вахт-да баша чатдырылырды. Мәрвдәки мәшһур Солтан Сәнчәр түрбәси, Сол-танијјәдәки Өлчајту түрбәси, Тәбриздәки нәһәнк Әлишаһ мәсчиди бир нечә илдә тикилмишдир. Нахчыванда да белә олмушдур.

Әчәминин Нахчыванда јаратдығы мәркәзи комплексә дахил олан Чүмә мәсчиди, Мө'минә хатын түрбәси, баштаг-портал гурусу вә еһ-тимал ки, Елдәкизләрин сарајы аз бир мүддәт әрзиндә баша чатдырыл-мышдыр. Вәзијјәтин белә олмасынын ајдынлашдырылмасы ики чәһәт-дән әһәмијјәтлидир.

Биринчиси, гыса мүддәт әрзиндә бир сәнәткар тәрәфиндән әзәмәтли биаларың јарадылмасы, анчаг лазыми дәрәчәдә мүфәссәл ишләнмиш рәсмхәтләрин олмасы илә тә'мин едилә биләрди. Мө'минә хатын түрбә-синин сәтһини өртән мүрәккәб орнамент вә китабәләрин сон дәрәчә дө-гиг шәкилдә, ријази һесаблама дүрүстлүјү илә абидәдә јерләшдирилмә-си, анчаг дөгиг өлчүлү рәсмхәтләрин, үлкүләрин олмасы илә тә'мин едилә биләрди.

Әчәминин фәалијјәти дөврү бүтүн Шәрг өлкәләриндә, Азәрбајчанда да о чүмләдән, ријази елмләрин, һәндәсәнин јүксәк инкишаф етдији дөвр иди. Өмәр Хәјжамын XII әсрин әввәлләринә аид ријази рисаләләри мәшһурдур. XIII әсрдә бөјүк Азәрбајчан алим-астроному Нәсрәддин Ту-синин ријази әсәрләри, онун јаратдығы Мараға рәсәдханасы, әлбәттә, өлкәдә ријазијјат елминин, даһа әввәл инкишафы зәмининдә јетиш-мишди.

Ријази биликләрин тәтбиги саһәләриндән бири ме'марлыг иди. Би-наларын модул системи, мүтәнасиблик схемләри, тағларын вә күнбәзлә-рин гурулушу ријазијјатсыз мүмкүн дејилди. Буну биз Гејсәддин Каши-нин «Ријазијјатын ачары» адлы рисаләсиндә көрүрүк. Бу әсәрин бир фәсли ме'марлыг үнсүрләринин өлчүлмәси вә гурулмасы үсулларына ајрылмышды.

Мө'минә хатын түрбәсинин мүтәнасиблији, тағ, күнбәз вә хусусән, орнаментләринин мүрәккәб структурасы ме'марын дөврүнүн ријазии би-лијинә дәриндән јијәләндијини көстәрир.

Әчәми дөврүнүн елми тәрәггисинин өи сырасында кедән бир шәх-сијјәт олмушдур.

XIX әсрин әввәлләриндә Рәшидәддин «Рәсмхәтт чәкмәји бачаран ме'марлар»ы ајрыча гејд едир. Тарихи хроникаларда вә һәтта мәшһур шаирләрин әсәрләриндә ме'марлар һаггында сөһбәт кедәркән онларын адлары алимлик дәрәчәсинә јетишмиш шәхсләр кими чәкилир.

Икинчиси, бөјүк тикинтиләрин бир ме'мар тәрәфиндән башланыб тамамланмасы, сәнәткарын фәрди үслубуна мәхсус хусусијјәтләрин там шәкилдә тәзаһүр етмәсинә имкан верирди. XII әсрдә гәрб ме'марлығын-да дашјонанлар сехнин коллектив әмәјиндән доган чәһәтләр үстүнлүк тәшкил едирди. Әчәминин әсәрләри исә тамамилә фәрдибир, онун сәнәт-карлыг дүһасынын тәкраредилмәз мәнсулудур.

Мә'лумдур ки, XII әсрдән чох сонра да Әчәминин Нахчывандакы абидәләри бир нүмунә кими сәнәткарларын јарадычылығына нәинки өл-кә дахилиндә вә һәтта Азәрбајчанын сәрһәдләриндән узагларда да тә'-сир көстәрмишдир.

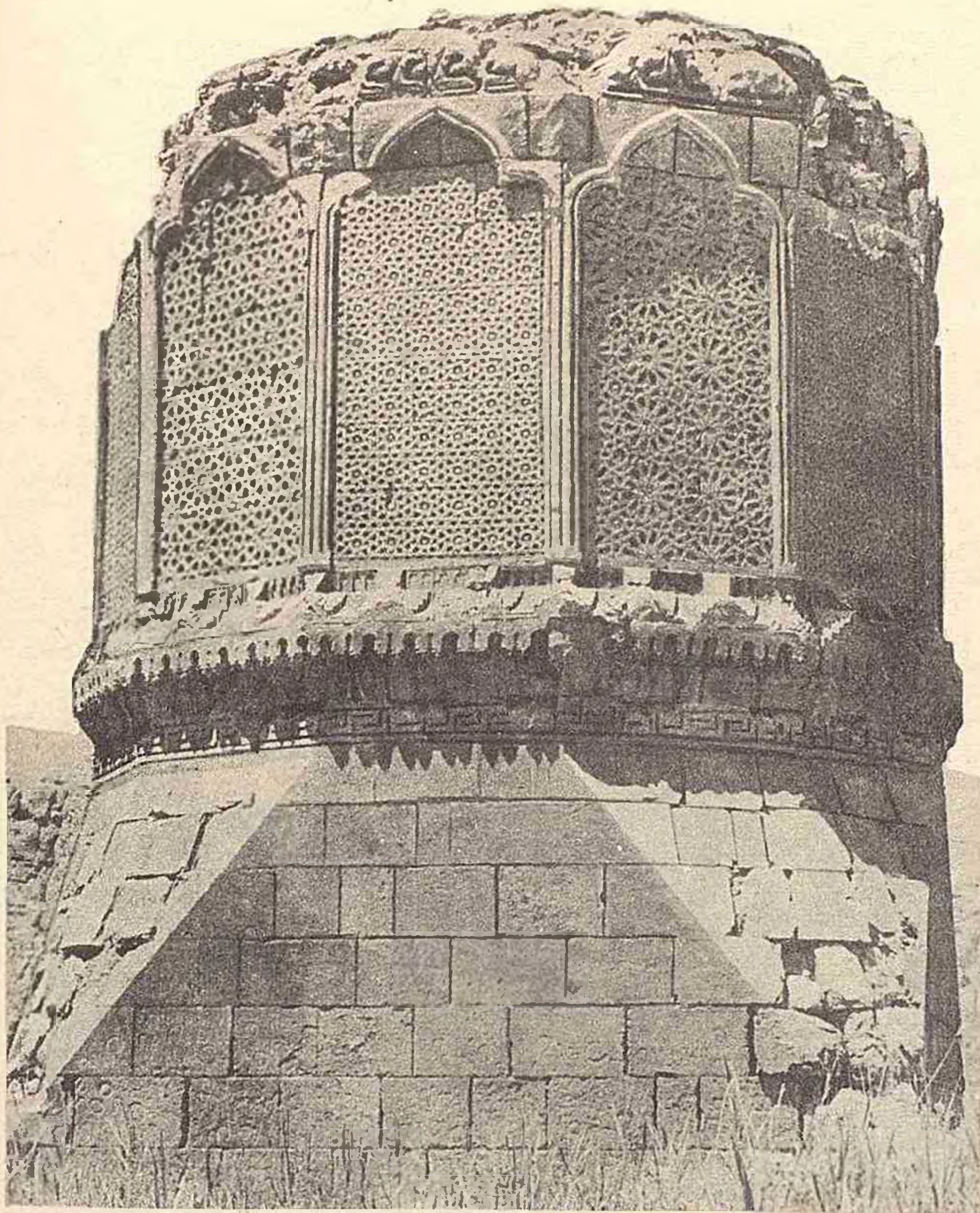
Нахчыван МССР-дә вә она јахын әразидә тикилән бир чох абидә-ләрдә Әчәмијә хас олан ме'марлыг үсулларынын бу вә ја башга шәкилдә тәзаһүрү вардыр. Азәрбајчанда бу тә'сир шималда Бәрдәјә, чәнубда исә һәмәдан вә Зәнчана гәдәр узанан бир әразијә јайылмышды. Өзләрини китабәләрдә «Нахчывани» адландыран сәнәткарлар XIV әсрә гәдәр онун баниси олдуғу мәктәбин үслуб хусусијјәтләрини давам етдирмиш-ләр. Чуға, Мараға, Гарабағлар, Бәрдә, Салмас, Хиав, Урмијә абидәлә-рини јада салмаг кифәјәтдир. Сонралар Нахчыван ме'марлыг мәктәби-нин зәифләмәсинә бахмајараг Әчәми ән'әнәләри әсрләр боју јашамыш вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Азәрбајчан совет ме'марлығынын илк аддымларындан башлајараг Әчәминин әсәрләри милли ме'марлыг ирсинин чазибәдар бир мәнбәјинә чеврилмишдир. 1926-чы илдә Кәнчәдә бөјүк Низаминин гәбри үзәриндә тикиләчәк түрбәнин лајиһәси үчүн кечирилән мүсабигәдә көркәмли Азәрбајчан совет ме'марлары Садыг Дадашов вә Микајыл һүсәјнов нә-зәрләрини Әчәми ирсинә чевирир, Мө'минә хатын түрбәсини нүмунә кими гәбул едирләр. О заман һәлә ме'марлыг тәһсилләрини тамамлама-мыш кәнч сәнәткарлар С. Дадашов вә М. һүсәјнов Азәрбајчанын орта әср ме'марлығынын башга шаһ әсәрини — Бақыда Ширваншаһлар са-рајы ансамблыны, Ширваншаһлар сарајы биначарынын композисија-ме'марлыг гурулушуну әсаслы сурәтдә өјрәнир вә тәһлил едирдиләр. Әчәминин әсәрләри исә онлара анчаг мәтбуатдакы илк елми материал-лар әсасында мә'лум иди.

Көрүнүр, бурада тарихи мәнтиг бөјүк рол ојнамышдыр. Кәнч мүәл-лифләр XII әсрин бөјүк шаири Низаминин түрбәсини о дөврүн көркәмли ме'марынын сәнәткарлыг дүһасынын сәвијјәсиндә көрмәк вә XII әсрин ме'марлыг үслубу әсасында чанландырмаг истәмишләр.

Азәрбајчан совет ме'марлығынын инкишафында јерли ән'әнәләрдән истифадә едилмәси проблеминин һәллиндә, бу јарадычылыг просесинин

Чулфа јахынлыгындакы «Күлүстан» түрбәси. Үмуми көрүнүшү.

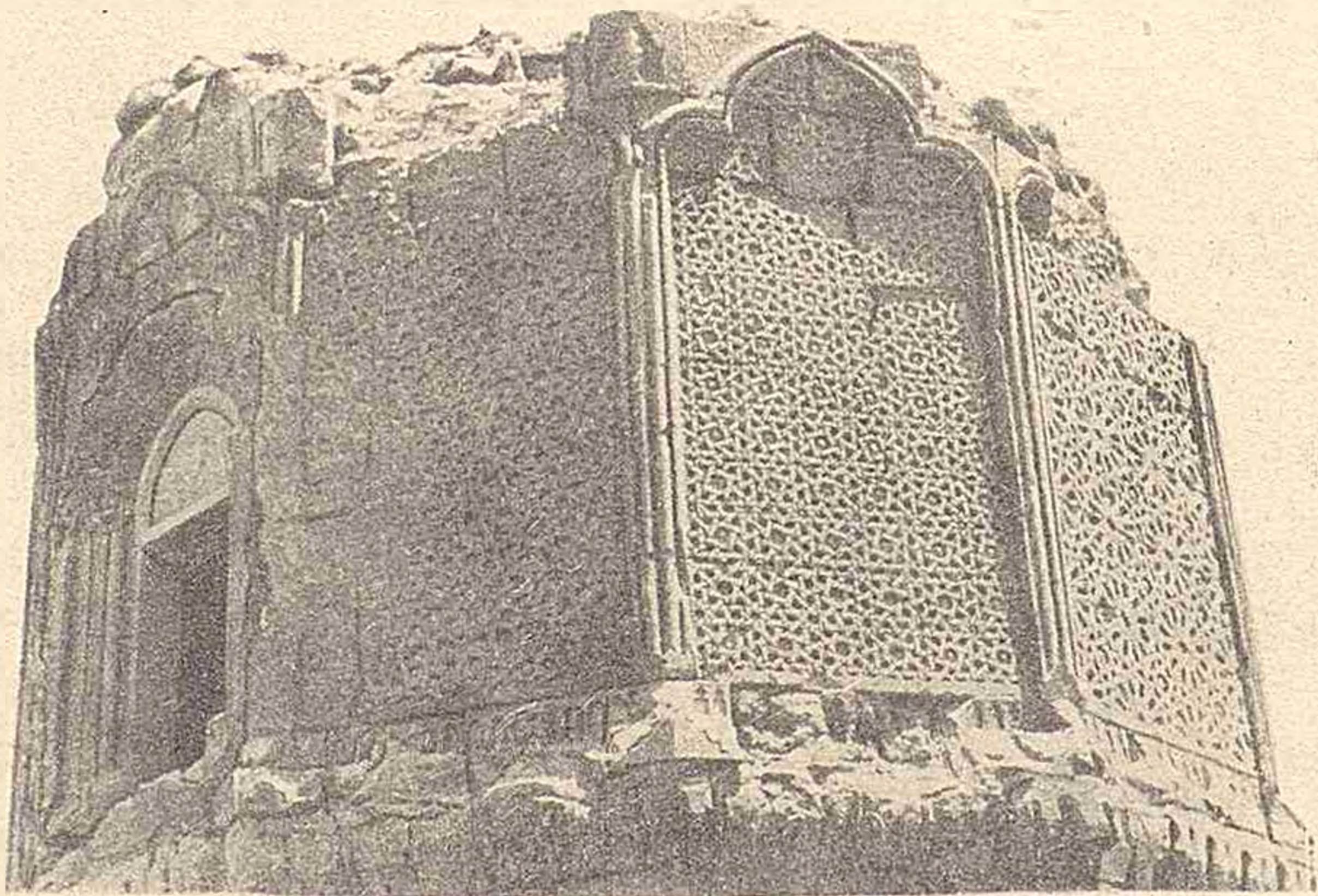
бүтүн мәрһәлэләриндә Әчәми Нахчыванинин сәнәткарлыг үслубунун тә'сирини көрмәк мүмкүндүр.

Бу, Бакыда учалдылмыш Низами һејкәлинин (мүәллифләри С. Дашов, М. Һүсејнов, һејкәлтәраш Ф. Әбдүррәһмановдур) күрсүлүк һиссәсинин һәм һәчм гурулушунда, һәм дә күрсүлүјүн ашагысыны өртәи орнаментдә ајдын көрүнүр. Кировабаддакы Низами түрбәси (А. Саркисов), Шушада тикилмәкдә олан Вагиф түрбәси (Ә. Саламзадә, Е. Кануков) һәм гүлләвары түрбәләрдән кәлән ме'марлыг сурәти, һәм дә ме'марлыг ајрынтылары е'тибарилә Әчәми түрбәләриндән гидаланмышдыр.

Әчәминин ишләтдији үсулларын мүасир ме'марлыг тәчрүбәсиндә, һәтта күтләви јашајыш биналарынын иншасында да мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едилдијини көрүрүк. Буна Бакы шәһәринин Н. Нәриманов проспектиндә Парис коммунасы адына заводун ишчиләри үчүн тикилмиш јашајыш евләрини (М. Һүсејнов), Москва проспектиндәки бинаны (Ә. Исмајылов) вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Әчәми Әбубәкр оглунун әсәрләринин Јахын Шәрг өлкәләриндәки тә'сир гүввәсини көстәрмәк үчүн бу барәдә мәшһур. Австрија сәнәтшүнасы Ернст Дитсин Асланапа илә бирликдә јаздығы «Түрк сәнәти тарихи» әсәриндә ирәли сүрдүјү мүлаһизә чох јахшы мисал ола биләр. О, мәшһур түрк ме'мары Синанын јарадычылыгындан бәһс едәркән дејир ки, Синанын Истамбулда тикдији бә'зи түрбәләр, шүбһәсиз ки, Нахчыван түрбәләринин тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Синанын Нах-

Чулфа јахынлыгындакы «Күлүстан» түрбәсинин јухары һиссәси.

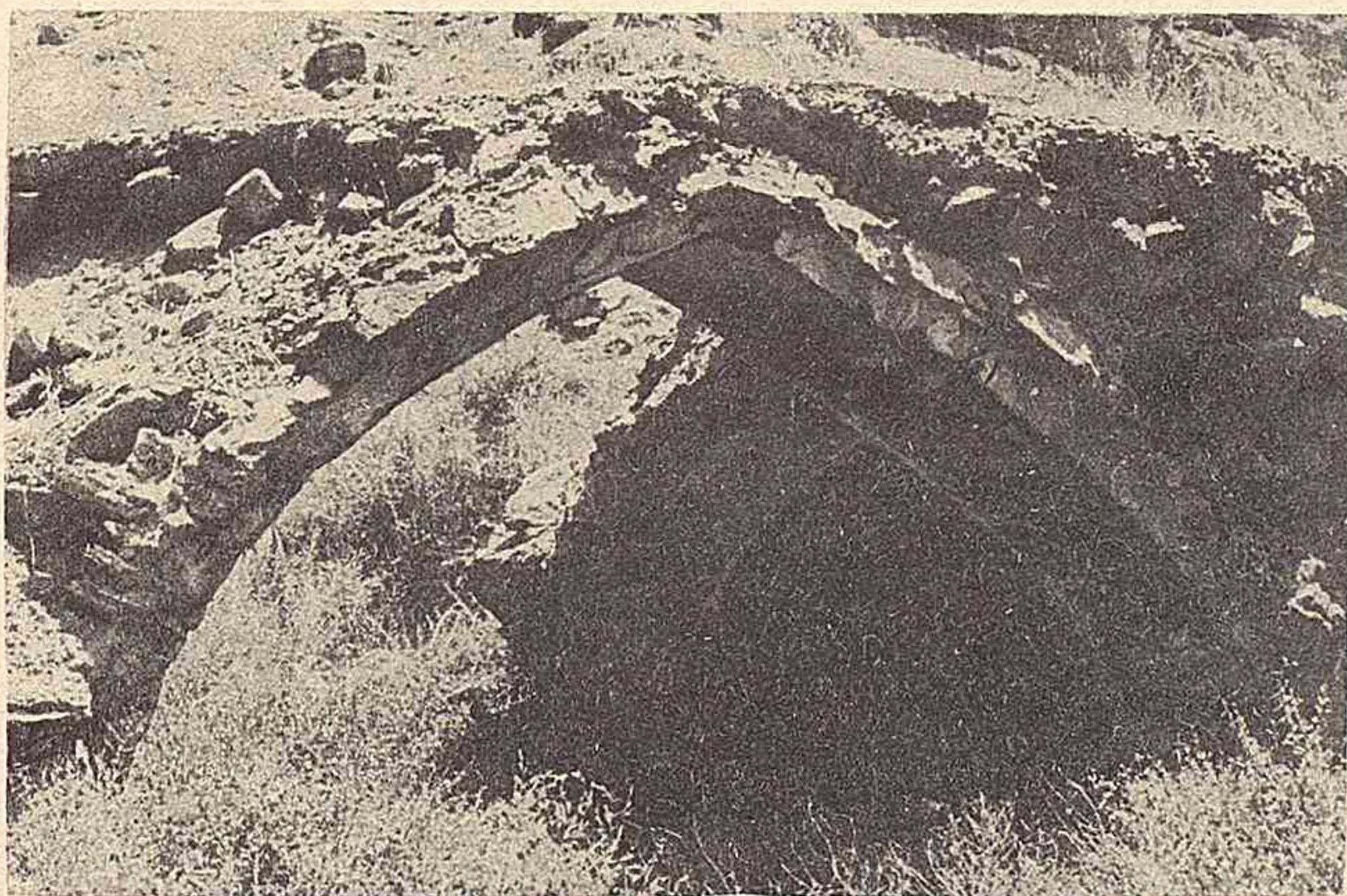

Чулфа жахынлыгындагы «Күлүстан» түрбәсинин сталактит гуршағы вә сәтһләрини орнаменти.

Чулфа жахынлыгындагы карвансара галыглары.

чыван абидэлэри илэ нечэ таныш олдугуну изаһ едэркән Дитс гејд едир-ди ки, 1535—1536-чы илләрдә Синан орду мүһәндиси сифәти илэ Иран сәфәриндә иштирак етмиш вә о заман Нахчыванда олмушдур.

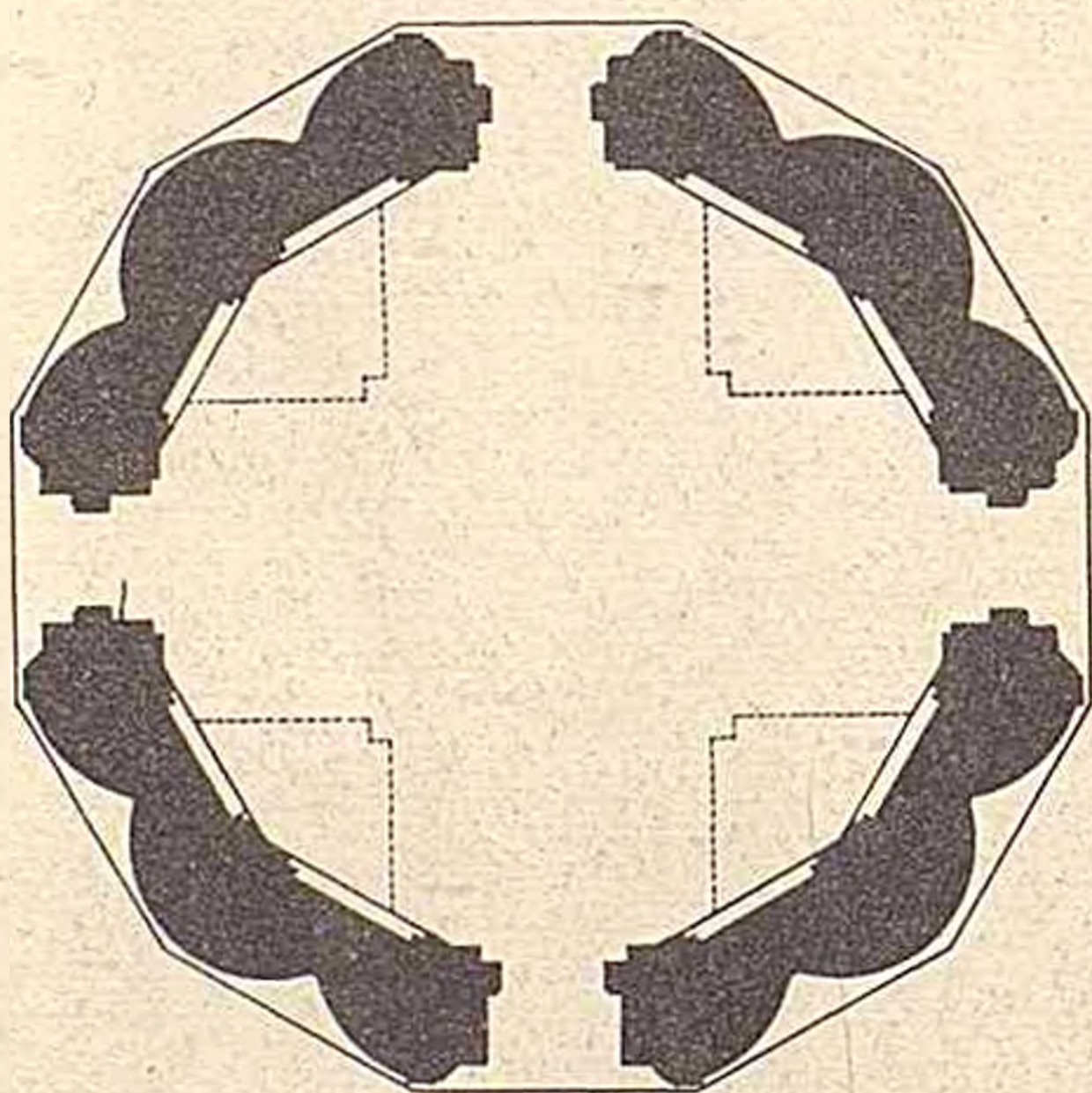
Башга түрк тәдгигатчылары да буну гәбул едирләр. Ме'мар Вәдат Далокај «Топлумчу Синан» адлы мәгаләсиндә Синанын Истамбулдакы Хосров Паша түрбәсиндән бәһс едәрәк јазыр ки, «Атабәјләрдән галма күнбәзләрдән бир нәфәс кәлир».

Әлбәттә, Әчәминин ме'марлыг мәктәби Нахчыванда вә бу мәктәбин тә'сир даирәсинә дахил олан сәһәдә өзүнү даһа чох кәстәрир. Бу тә'сир бә'зән бирбаша, ејни форма вә композисија үсулларынын тәтбиги шәклиндә, бә'зән исә бу вә ја башга ме'марлыг үсулунун дәјишдирилмиш шәкилдә ишләдилмәси һалында тәзаһүр едир.

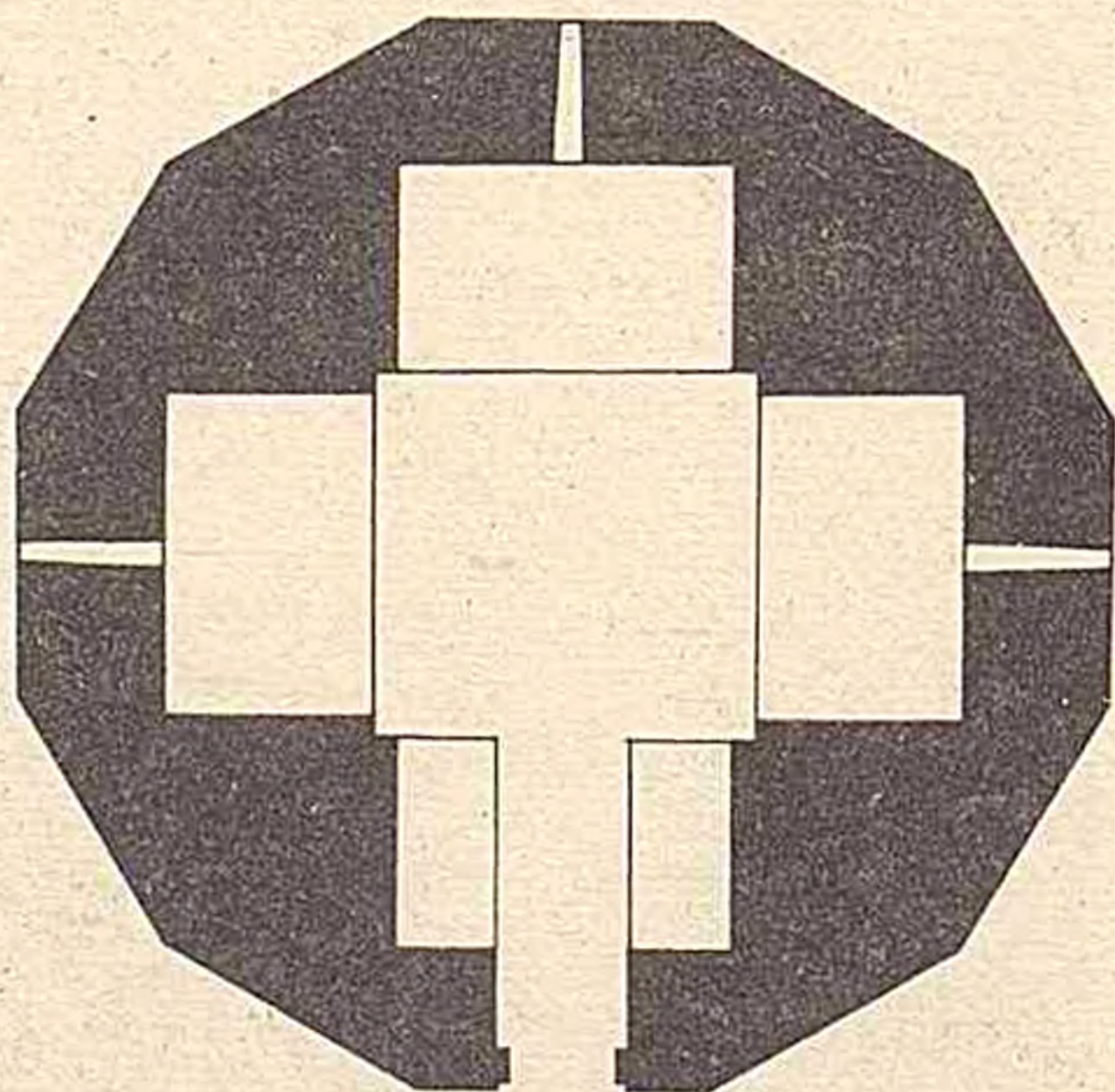
Онун јаратдығы абидэләрин тә'сиринин изләндији тикинтиләрдән бири Чулфа рајону (Нахчыван МССР) јахынлыгындакы Күлүстан түрбәсидир. Күлүстан түрбәси дә бу тип Азәрбајчан түрбәләри кими ашағы сәрдабадан вә јухары һиссәдән ибарәтдир. Һәр ики јерләшкә планда даирәвидир. Сәчијјәви чәһәт орасындадыр ки, түрбәнин һәр ики һиссәси јерин сәтһиндән јухарыда јерләшир. Түрбәнин ашағы сәрдаба һиссәси вә јухары јерләшкәси тамамилә сәдә олуб, һеч бир бәзәк үслубуна малик дејилдир.

Күлүстан түрбәсинин дахили гурулушунда, хусусән, онун харичи композисијасында вә һәчминин ишләnmәсиндә биз бүрчвари түрбәләрә хас олан сәчијјәви чәһәтләри дә көрүрүк. Бурада ме'мар ашкар шәкилдә түрбәнин дахили јерләшкәләринә диггәт јетирмәмиш, лакин бөјүк һәчмли монументин агыр олмамасы үчүн ичәрисини бошлуг шәклиндә вермишдир.

Гарабаглар кәнди. 1. Түрбәнин јерүстү һиссәсинин планы. 2. Јералты һиссәсинин планы.

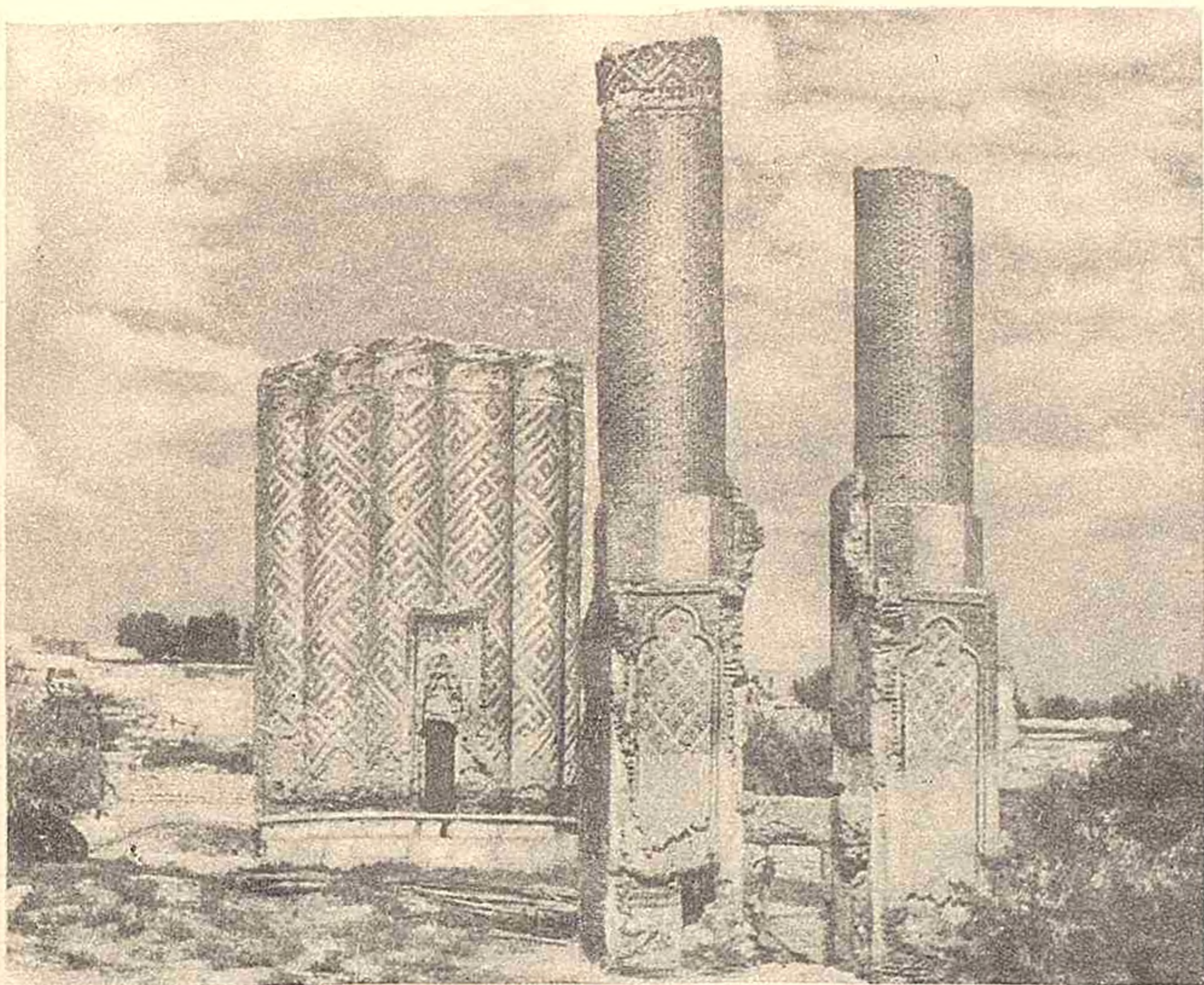
1

2

2

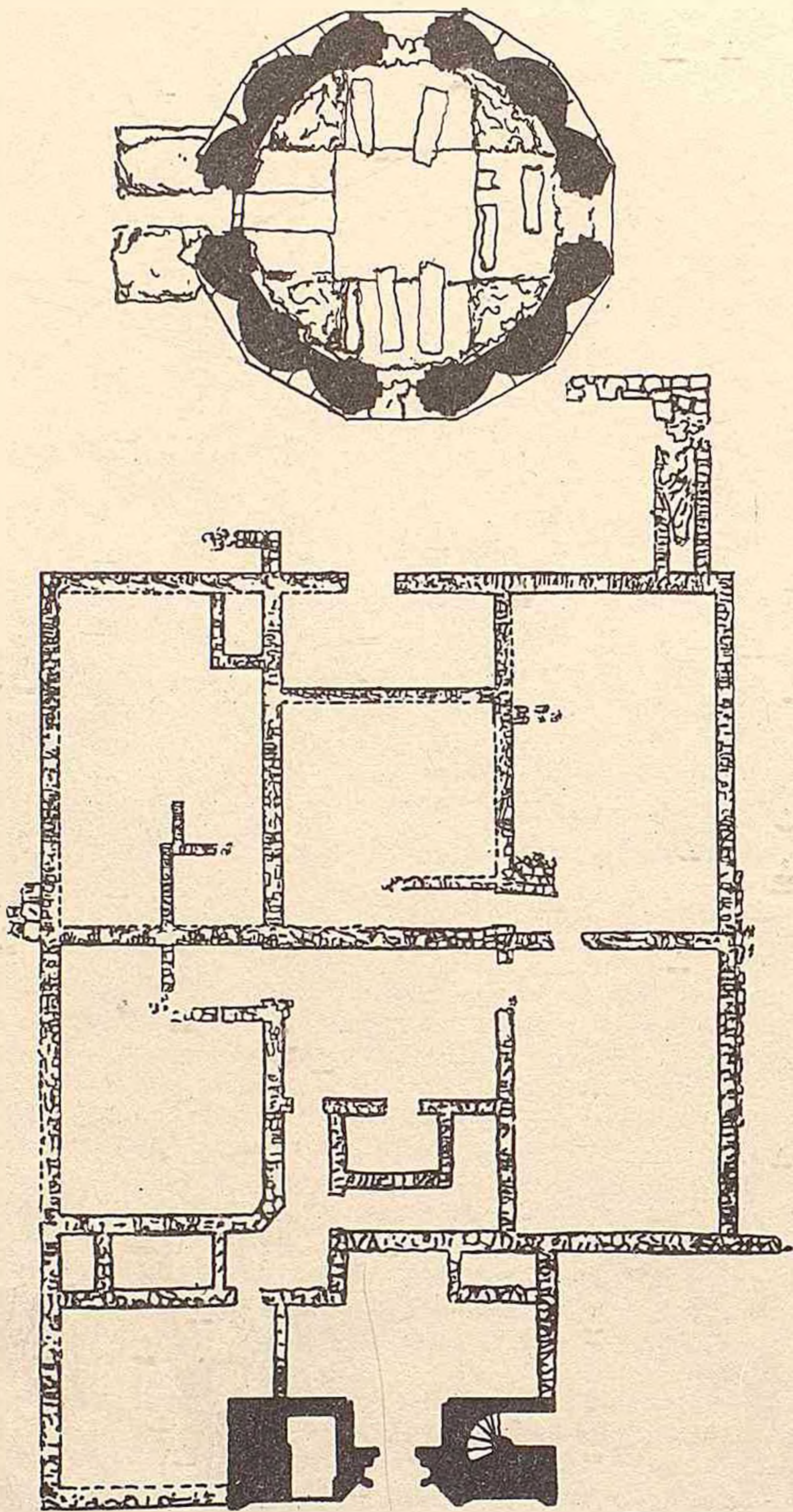
Гарабаглар кэнди. Түрбә комплексиниң үмуми көрүнүшү.

Түрбәнин харичи 12 кушәли көвдәси вә кәсик күнчлү кубик һәчмин үзәриндә јерләшир. Ме'мар түрбәнин көвдәсиниң отурачагла бирләшән һиссәсиниң сәтһләриниң вә еләчә дә көвдәдән күнбәзә кечән һиссәни пластик ојмаларла бәзәмишдир. Беләликлә, түрбәнин харичи көрүнүшү бир һејкәлтәрашлыг абидәси сәчијјәси дашыјыр ки, бу да бүрчвари түрбәләр үчүн сәчијјәвидир. Күлүстан түрбәсини Нахчыван түрбәләри илә јахынлашдыран чәһәт абидәнин сәтһләриниң һәндәси орнаментлә өртүлмәсидир. Кәрпичдән тикилмиш Мө'минә хатын түрбәсиндәки һәндәси орнаментләр кәрпичдән гурашдырылдыгы һалда, бурада түрбәнин сәтһләри дашдан јоңулмуш һәндәси орнаментлә өртүлмүшдүр. Сәнәткар Күлүстан түрбәсиндә 3 орнамент композијјасы јаратмыш вә түрбәнин 12 сәтһиндә елә сәпәләмишдир ки, тамашачы һәмишә үч мүхтәлиф орнамент композијјасыны көрүр.

Күлүстан түрбәсиниң үзәриндә һеч бир китабә јохдур. Она көрә дә онун ииша едилдији тарих бизә мә'лум дејилдир.

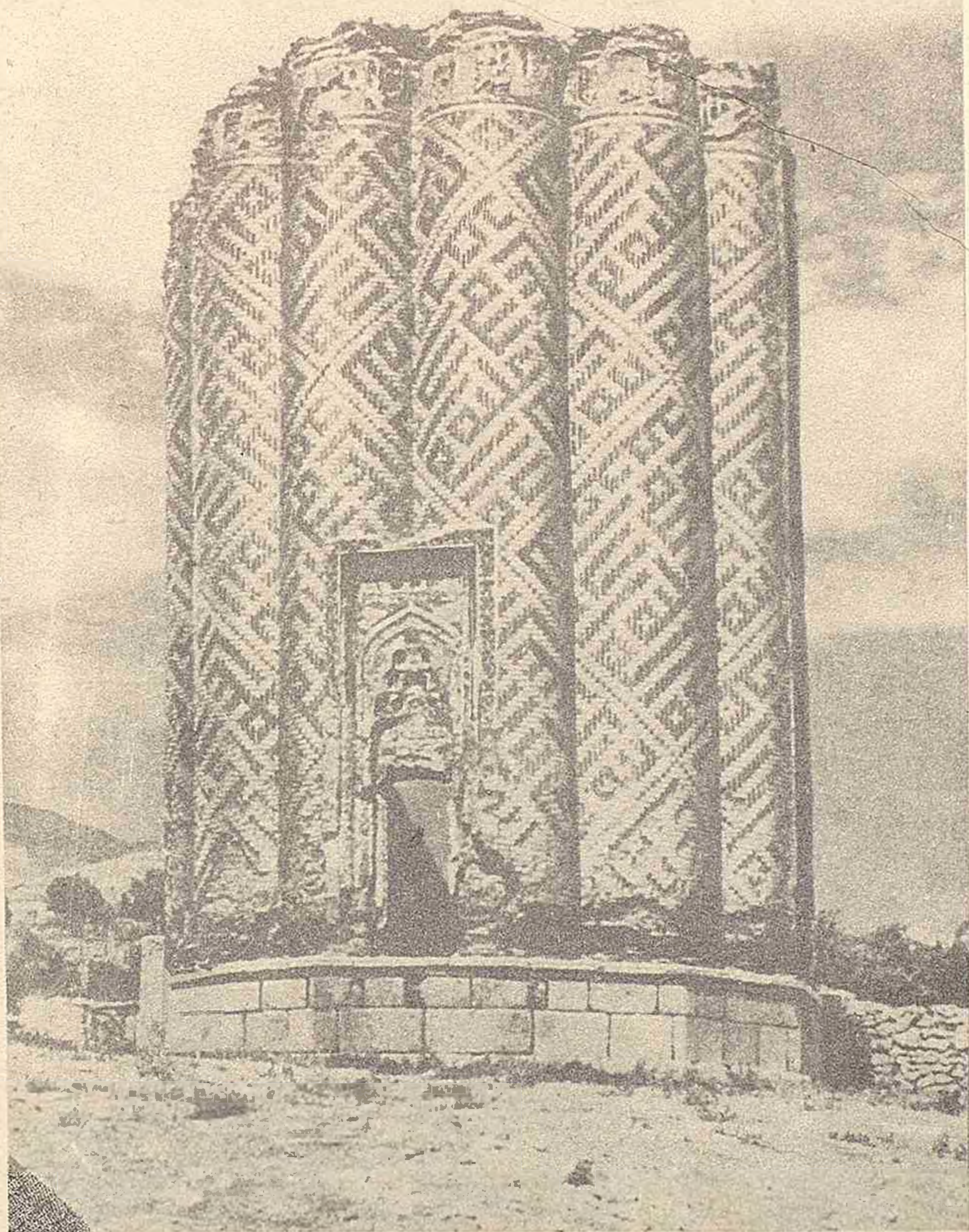
Күлүстан түрбәси, шүбһәсиз ки, Мө'минә хатын түрбәсиндән сонра тикилмишдир вә абидәнин орнамент бәзәји дә буну демәјә әсас верир. Күлүстан түрбәсиниң сәтһләрини өртән орнамент композијјалары Мө'-

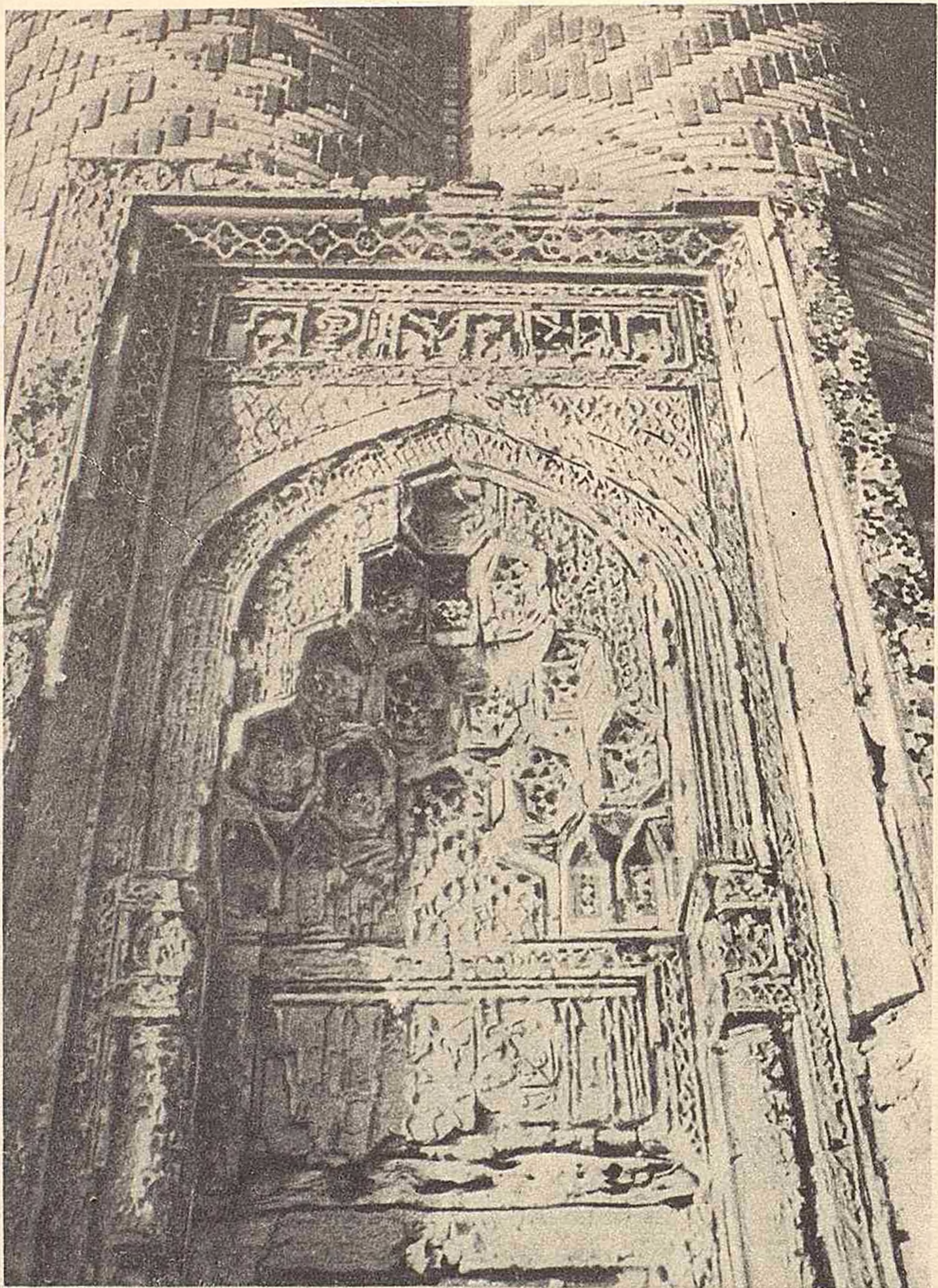
Гарабағлар түрбәсинин үмуми планы.

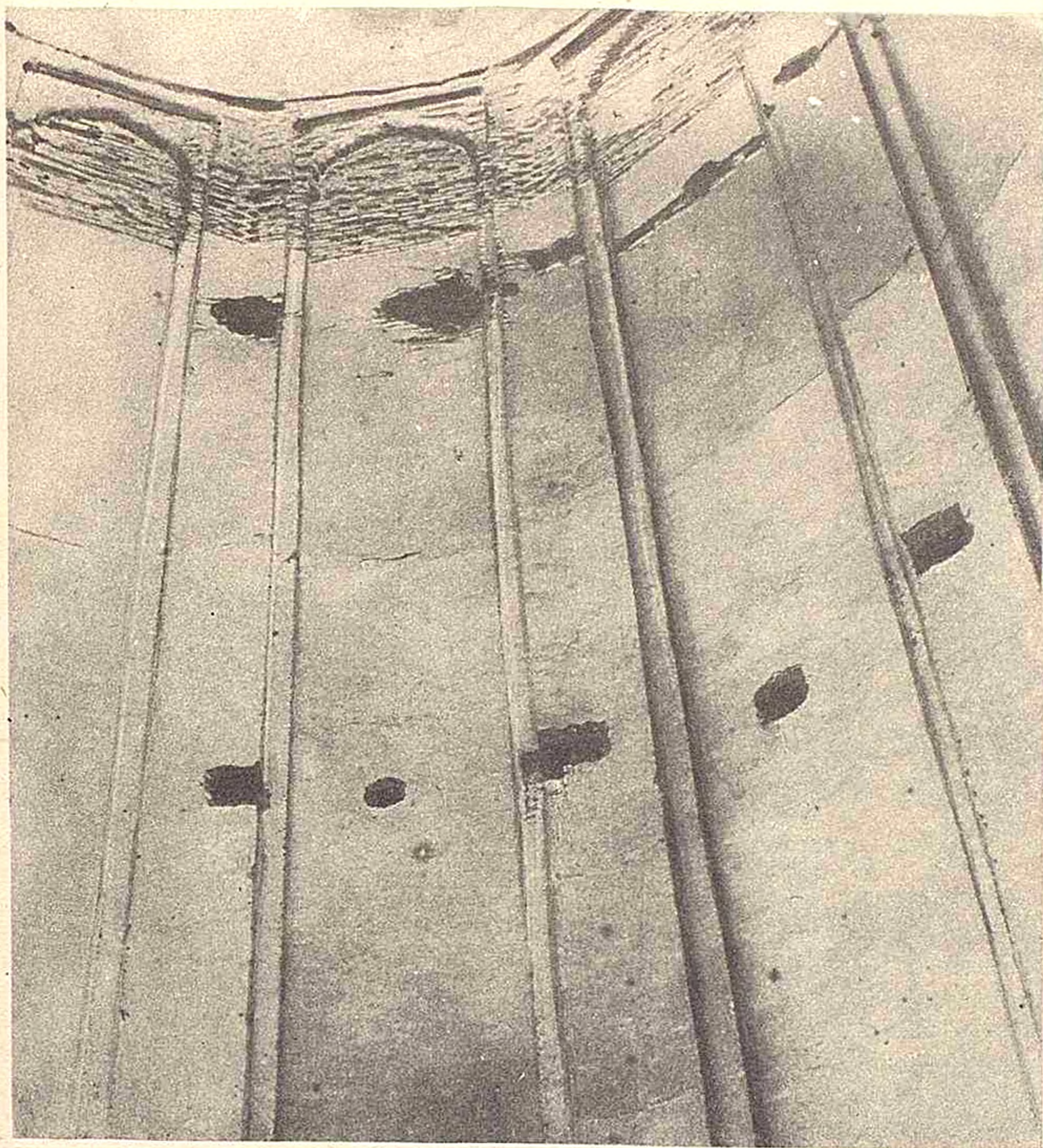
Гарабаглар түрбәсинин үмуми көрүнүшү.

Гарабағлар түрбәсинин чәнуб порталы.

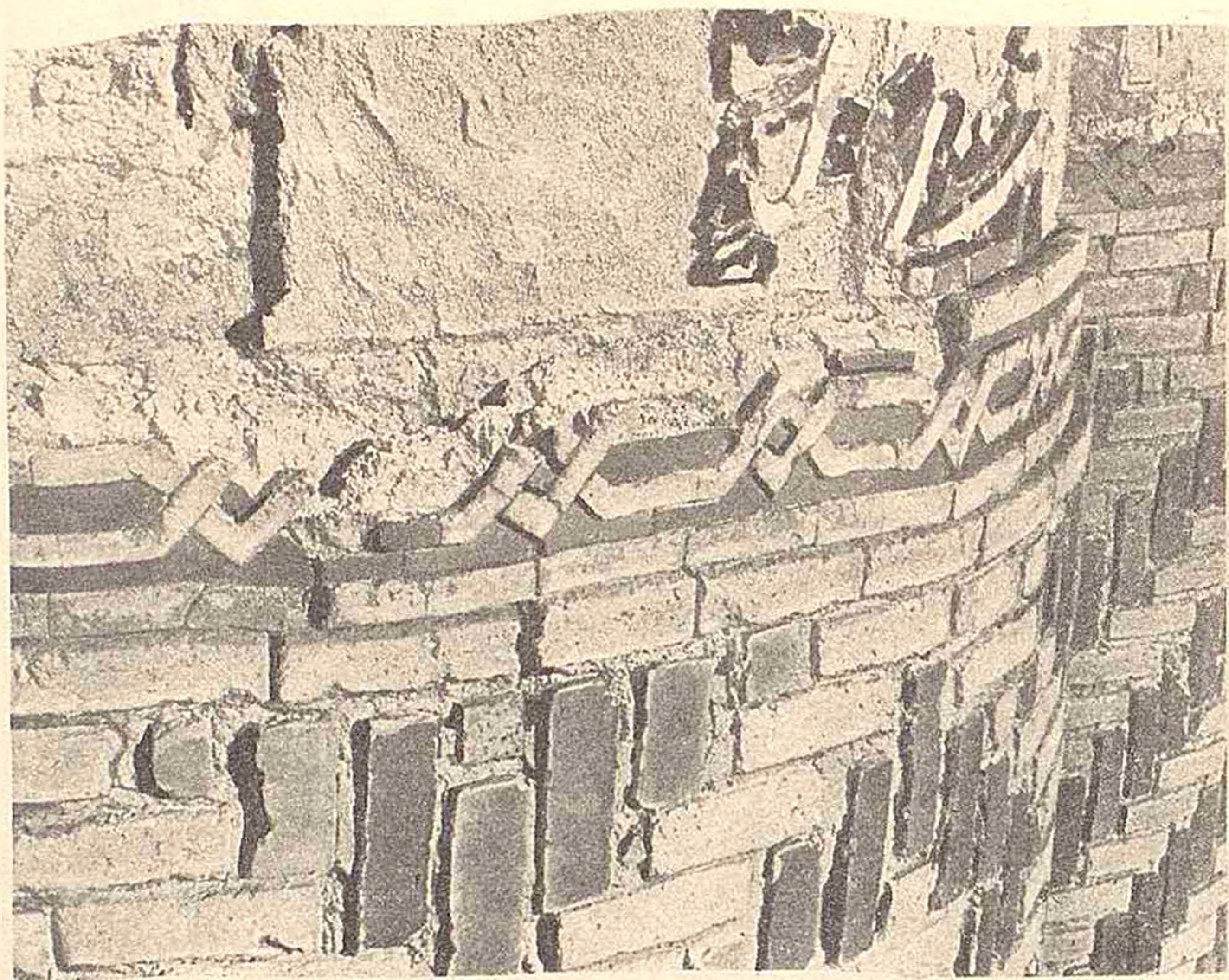

Гарабаглар түрбәсинин дахили көрүнүшү.

минә хатын түрбәсинин орнаментларинә бир реплика, ше'р дили илә дөсәк, бир нәзирә маһијјәтиндәдир. Күлүстан түрбәси ејни заманда Марагадакы 1196-чы ил тарихли Көј күнбәз түрбәсиндән сонра тикилмишдир, чүнки орадакы композијјанын бә'зи хусусијјәтләрини бурада изләмәк мүмкүндүр.

Беләликлә, һәр ики мүлаһизәјә әсасән' демәк олар ки, Күлүстан түрбәси XIII әсрин әввәлләриндә тикилмишдир.

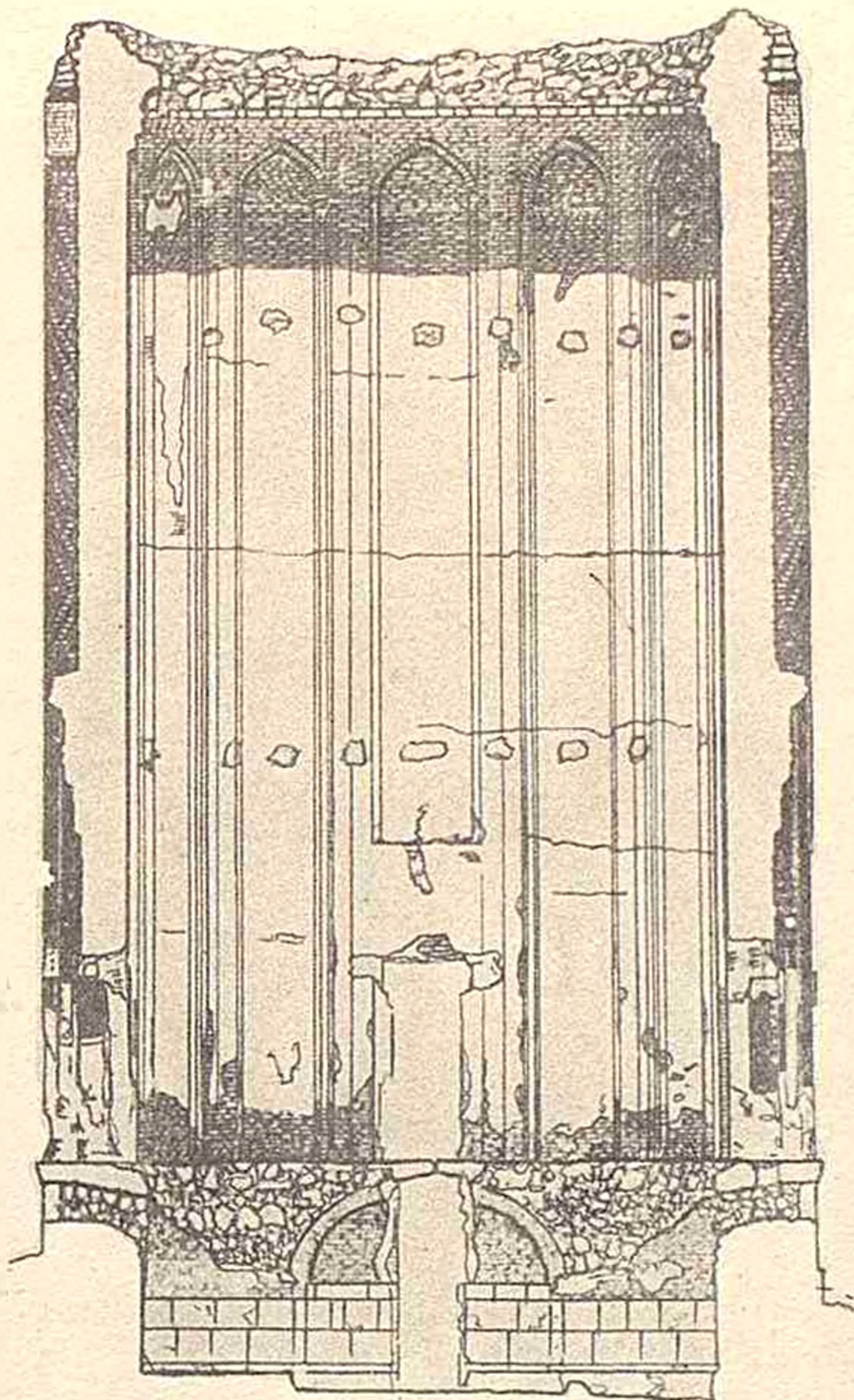
Гарабаглар түрбәсинин юхары һиссәси.

Орта әср Азәрбајчан ме'марлығынын ән гијмәтли јадикарларындан бири Нахчыван МССР-ин Гарабаглар кәндиндә јерләшән түрбәдир. Комплекс шәклиндә олан Гарабаглар абидәләринә түрбә, гоша минарә вә онларын арасында јерләшән дини бинанын галыглары дахилдир. Бу комплексдәки гоша минарәнин XII әсрин ахырлары вә XIII әсрин әввәлләриндә тикилмәси еһтимал олунур. Лакин мұвафиг китабәләр дағылдыгына көрә Гарабаглар түрбәсинин ииша тарихини дәгиг сурәтдә тәјин етмәк мүмкүн дејилдир. Түрбәнин XIV әсрин әввәлләриндә тикилмәси һаггында бүтүн тәдгигатчылар ејин фикирдәдирләр. Комплексдәки ики минарәни бир-биринә бағлајан портал да, көрүнүр, XIV әсрә анд бир гурулушдур. Бу кичик порталын үзәриндә Годәј Хатынын ады охунур. Годәј Хатын ола билсин ки, Елхани Абака ханын арвады Годәј Хатындыр. Белә олдугда, мұлаһизә етмәк олар ки, бу портал о заман һәлә XII—XIII әсрләрдә ииша едилмин дини биналар комплексинин дахилиндә Годәј Хатынын шәрәфинә хатирә абидәсинин јарадылмасы мөгсәдилә тикилмишдир. Бу факт да абидәнин XIV әсрин әввәлләриндә тикилдијинә дәлаләт едир.

Гүлләвары түрбәләрини әсас хусусијјәтләрини Гарабаглар түрбәсиндә дә көрмәк олар. Түрбә ашағы сәрдаба вә јухары јерүстү һиссәдән ибарәтдир.

Гарабаглар түрбәсинин кәсији.

Түрбәнин јерүстү һиссәси өз композисија гурулушу е'тибары илә сон дәрәчә марағлыдыр. Даш күрсүлүк үзәриндә јерләшән түрбәнин көвдәси 12 јарымсилиндрик бирләшмәдән әмәлә кәлир. Түрбәнин көвдә һиссәсинин белә бир композисија шәклиндә һәлл едилмәси буну башга Азәрбајчан түрбәләриндән фәргләндирир. Белә гурулуш композисијаја динамиклик вә хүсуси бир әзәмәт верир. Гарабаглар түрбәсинин тәһлили көстәрир ки, көвдә сәтһинин белә јарымсилиндрик чыхынтыларла ишләnmәси јалныз декоратив әһәмијјәтә малик олмајыб, ејни заманда мүһәндис гурулушу чәһәтдән дә әһәмијјәтлидир. Бир-бири илә бирләшмиш 12 јарымсилиндрик чыхынты диварын үмуми һәчминин азалтмагла бәрабәр, ејни заманда түрбәјә бир гала көркәми верир.

Гарабаглар түрбәсинин дә көвдәсинин сәтһи гырмызы вә фирузәји кашы илә өртүлмүш кәрпичдән гурашдырылмыш һәндәси орнаментлә бәзәнмишдир. Бәрдә түрбәсиндә олдугу кими бурада да көвдәнин јухары һиссәсиндә нәсх хәтти илә ишләnmиш китабә гуршағы јерләшдирилмишдир. Китабә гуршағынын јерләшмә хүсусијјәти еләдир ки, о бир нөв 12 силиндри бағлајан бир гурғу кими көзә чарпыр. Гарабаглар түрбәсинин

Дәр кәнди. Түрбә.

бу китабәси ағ һәрфләрлә жазылмыш, јерлији исә көј кашыдан тәртиб едилмишдир. Үмумијјәтлә, белә јазы гуршагларынын контраст рәнкләрлә ишләнмәси китабәләрини узагдан да ајдын охунмасыны тә'мин едир.

Тәәссүф ки, Гарабаглар түрбәсинин бу китабәси тамамилә дағылмыш вә бизим дөврә гәдәр анчаг ајры-ајры һиссәләри галмышдыр. Китабәләрин ајры-ајры һиссәләриндән белә нәтичә чыхыр ки, абидәнин кимин шәрәфинә вә нә заман тикилдији һаггында мә'лумат, көрүнүр, бурада олмушдур.

Гарабаглар түрбәсинин композисија хүсусијјәтинин бир чәһәти дә онун 4 баштағлы — порталлы олмасыдыр. Бу порталлар шимал, чәнуб, гәрб вә шәрг истигамәтләриндә јерләшәрәк түрбәнин бир нөв 4 фасадлы шәкил алмасына сәбәб олур. Композисијанын үмуми гурулушу е'тибары илә Гарабаглар түрбәсинин порталлары Бәрдә түрбәсинин чә-

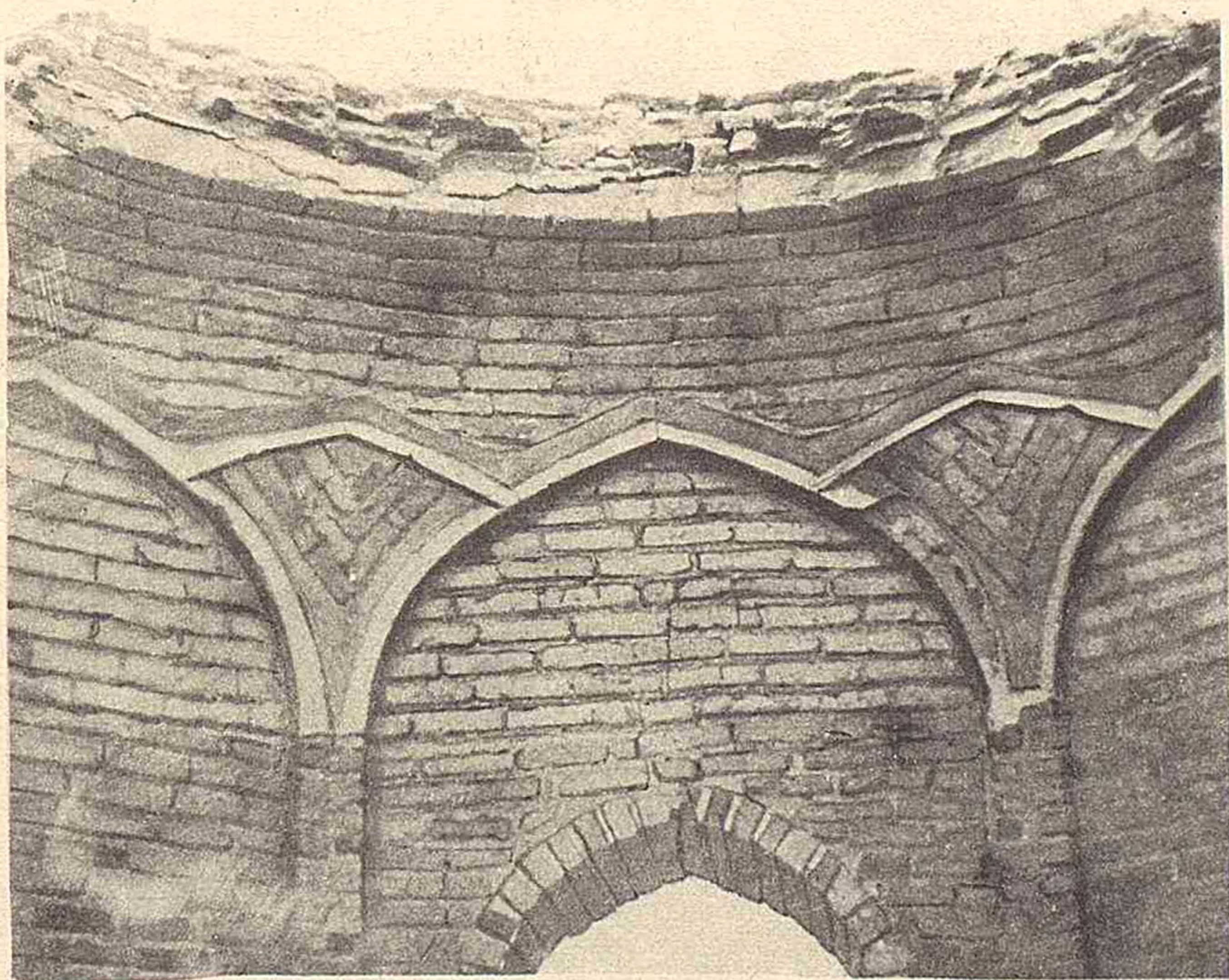

нуб порталына јахындыр. Порталларын ичәрисиндә гурулушунун зәңкирилији е'тибары илә шимал тәрәфдәки портал әсас портал һесаб олуна биләр. Бу түрбәләрин сәтһләри Бәрдә түрбәсиндә олдуғу кими кашы парчалардан гурашдырылмыш орнаментлә башдан-баша өртүлмүшдүр.

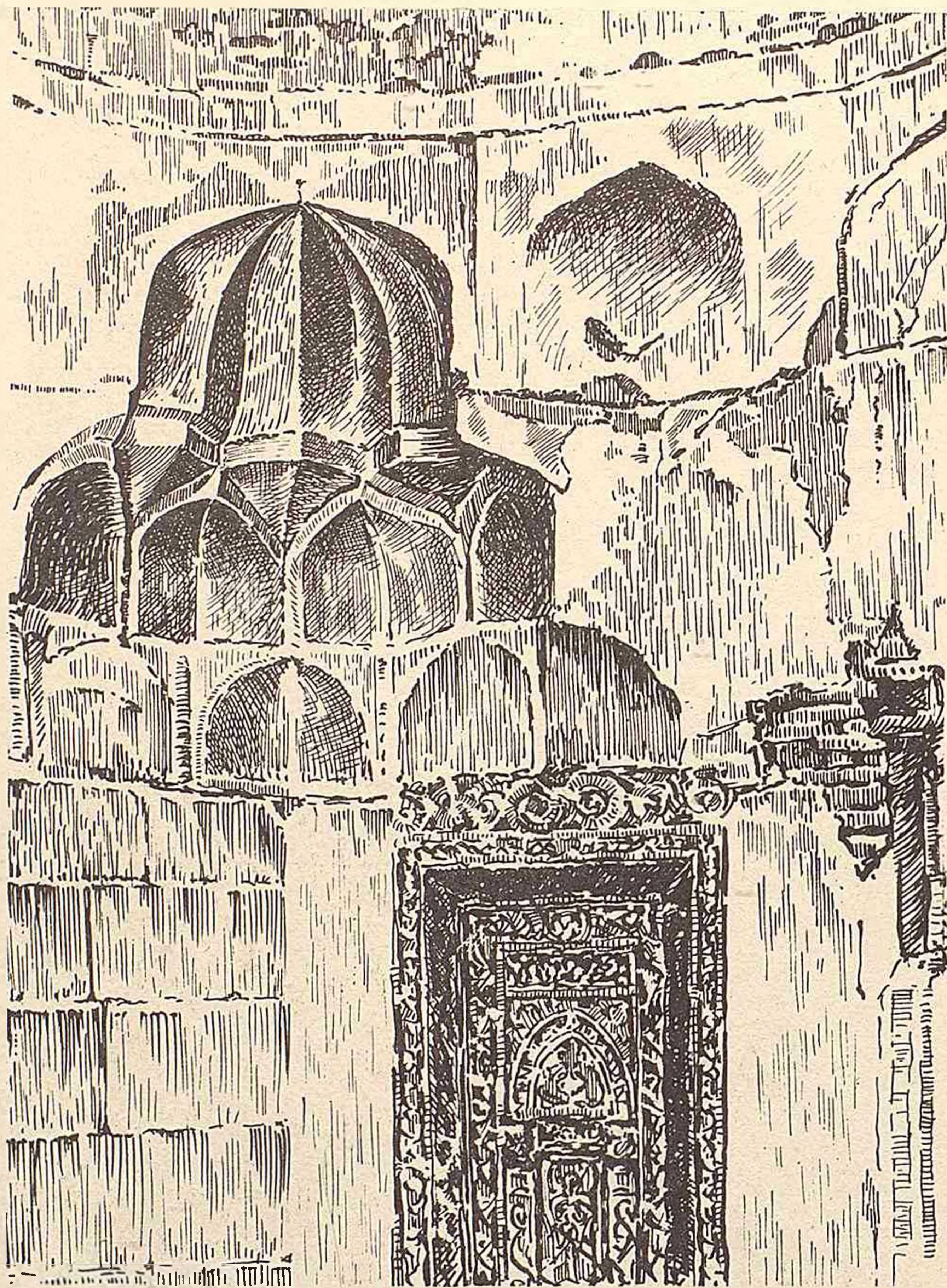
Гарабаглар түрбәсинин јухары күнбәзи дағылмышдыр. Апарылан тәдгигатлар онун конус шәкилли олдуғуну исбат етмәјә имкан вермиш вә һазырда тәртиб едилән лајиһәләрдә күнбәз конус шәклиндә верилмишдир.

Нахчыван МССР-ин әразисиндәки Дәр кәнди јахынлығында олан түрбә өз композијасы вә декоратив элементләри чәһәтдән јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз абидәләрдән тамамилә фәргләнир. Дәр түрбәси кәрпичдән һөрүлмүш бир бинадыр. Онун орта һиссәси бир нөв бүрчвари түрбәләр бичиминдә олуб, јухарыда күнбәзлә тамамланыр. Абидәнин 4 тәрәфиндә јерләшән порталлар да Дәр түрбәсинин гүлләвары түрбәләрлә тиположи әлагәсини кәстәрән бир әламәтдир. Лакин бу мәркәзи өзәјә сөјкәнән вә бир нөв дајағ диварларыны хатырладан гурулуш, абидәнин һәчминә башга һалларда тәсадүф етмәдијимиз бир хүсусијјәт вә-

Дәр кәнди. Түрбәнин дахили.

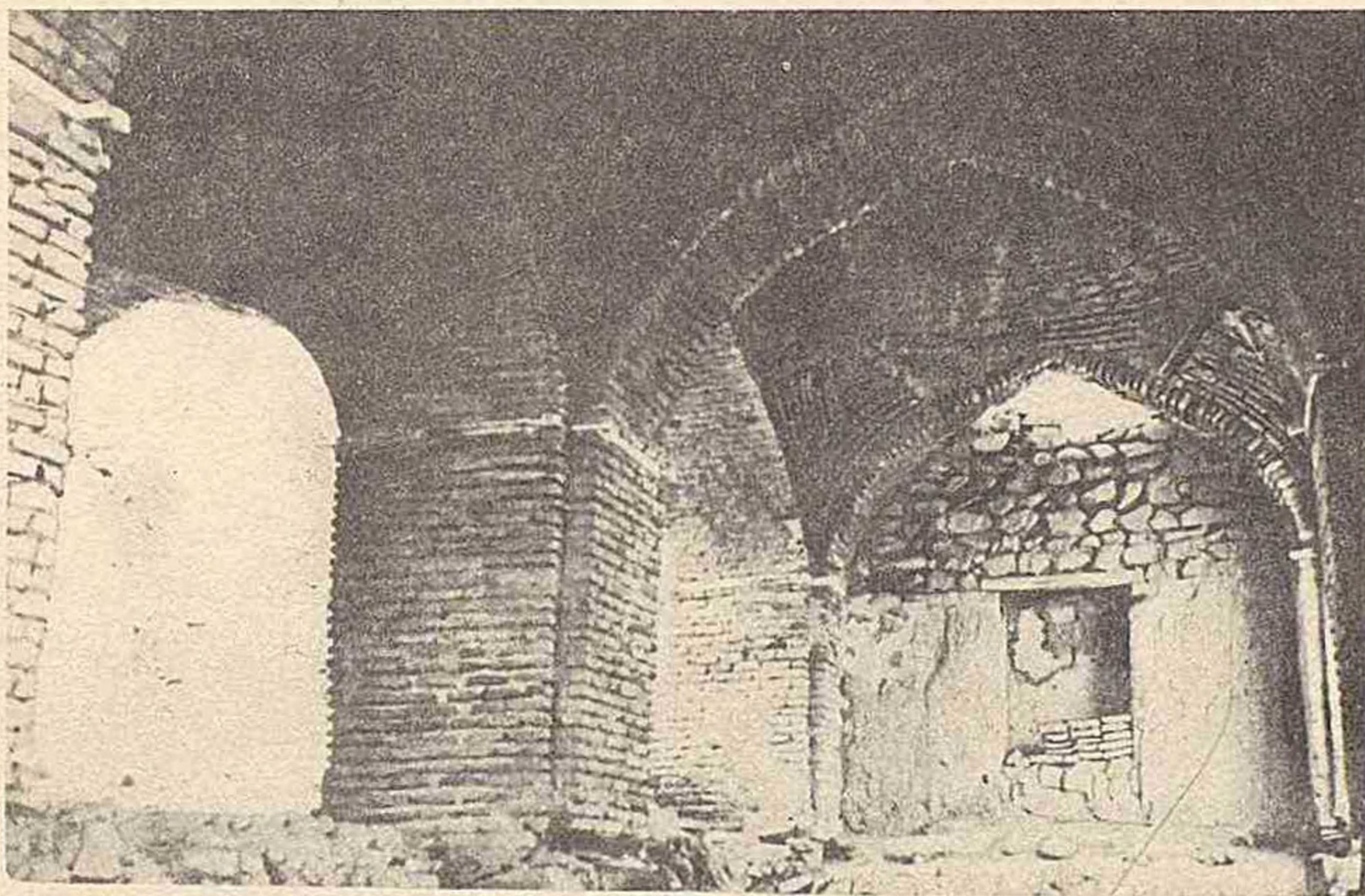
Әлинчәчај ханәкаһы. Түрбәниң дахили.

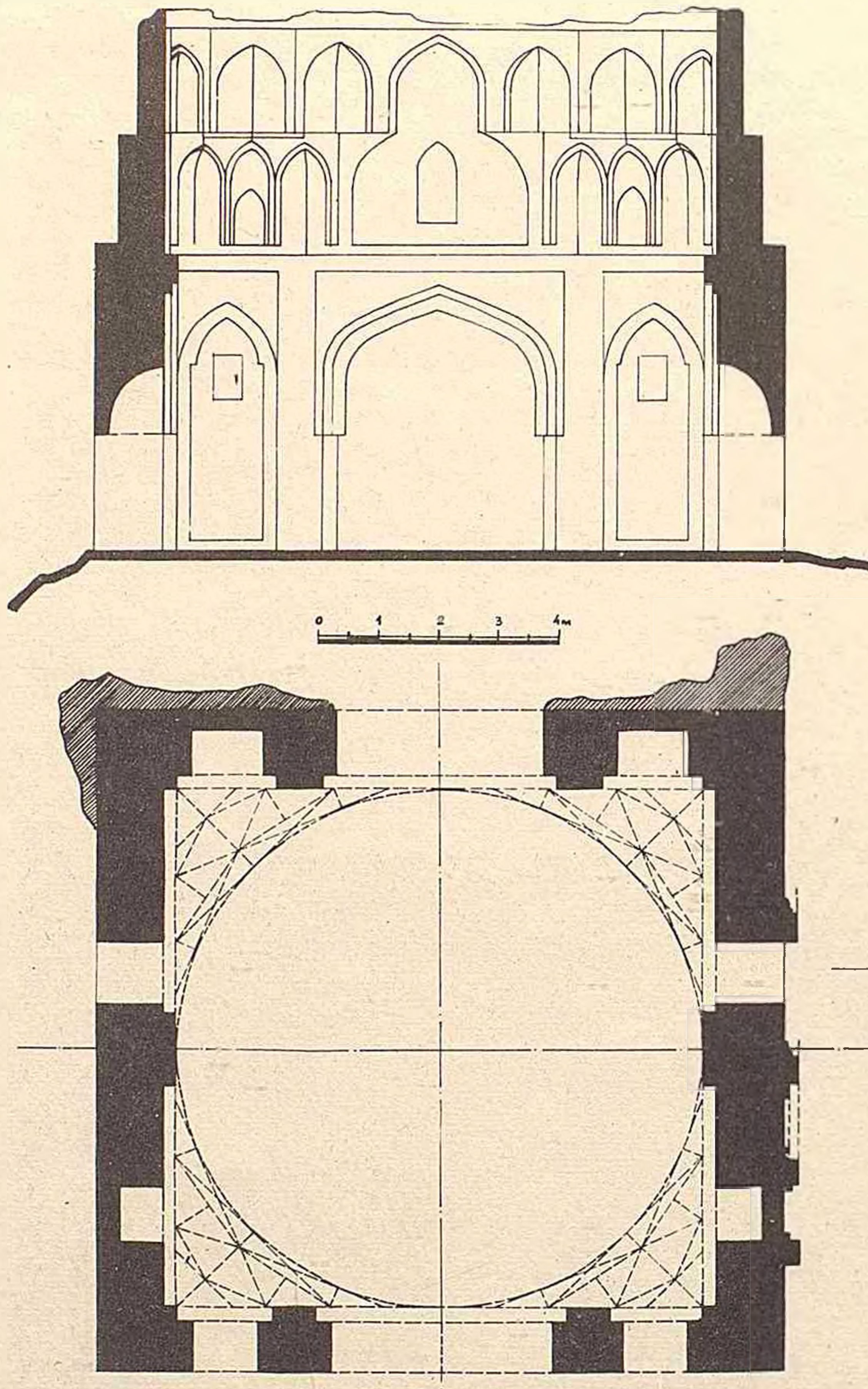

Әлинчәчәј ханәкаһы. Мәсчидиң харичи көрүнүшү.

Әлинчәчәј ханәкаһы. Мәсчидиң дахили көрүнүшү.

Кирпа кэнди. Түрбәнин планы.

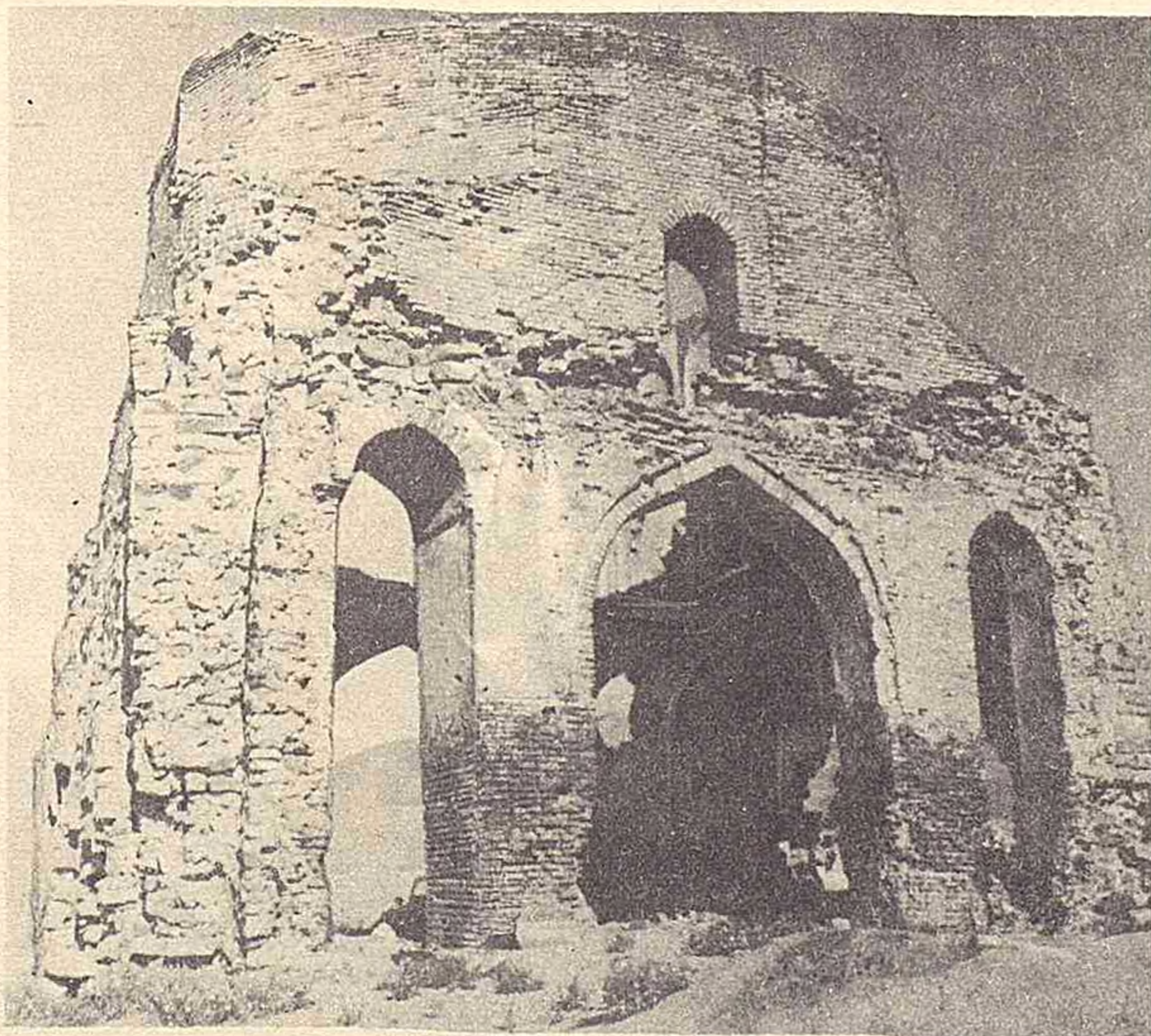
рир. Дәр түрбәсинин үзәриндәки түнд бәнөвшәји рәнкли кашы вә ади кәрпичдән дүзүлмүш садә нахышлар јеканә бәзәк үнсүрүнү тәшkil едир.

Дәр түрбәсинин үзәриндә китабә олмадыгындан онун тарихини дүрүст мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Лакин түрбәнин композија гурулушу, үзәриндә тәтбиг едилмиш кашынын рәнки абидәнин Гарабағлар вә Бәрдәдәки түрбәдән даһа сонра тикилдији мүлаһизәсини ирәли сүрмәјә имкан верир. Бу мүлаһизәјә әсасән Дәр түрбәсинин XIV әсрин ахырында вә ја XV әсрин әввәлләриндә тикилдијини еһтимал етмәк олар.

Нахчыван абидәләринин марағлы бир гурулушуну да ханәкаһлар тәшkil едир.

Нахчыван МССР-ин әразисиндә Әлинчәчәј үзәриндә Ханаға кәндиндәки ханәкаһ комплекси илк дәфә 1940-чы илдә бир груп ме'мар вә тарихчи тәрәфиндән тәдгиг едилмиш вә өлчүләри кәтүрүлмүшдүр. Әлинчәчәј ханәкаһы Нахчыван ме'марлыг мәктәбинә дахил олан көркәмли абидәләрдән биридир. Һазырда ханәкаһын јалныз ики бинасы галса да әтрафындакы бина харабалары вә хүсусән, дағылмыш бир бинанын сү-

Кирна кәнди. Түрбәнин үмуми көрүнүшү.

туңлары, Әлинчәчај ханәкаһынын кениш бир комплексдән ибарәт олду-
гуу көстәрир.

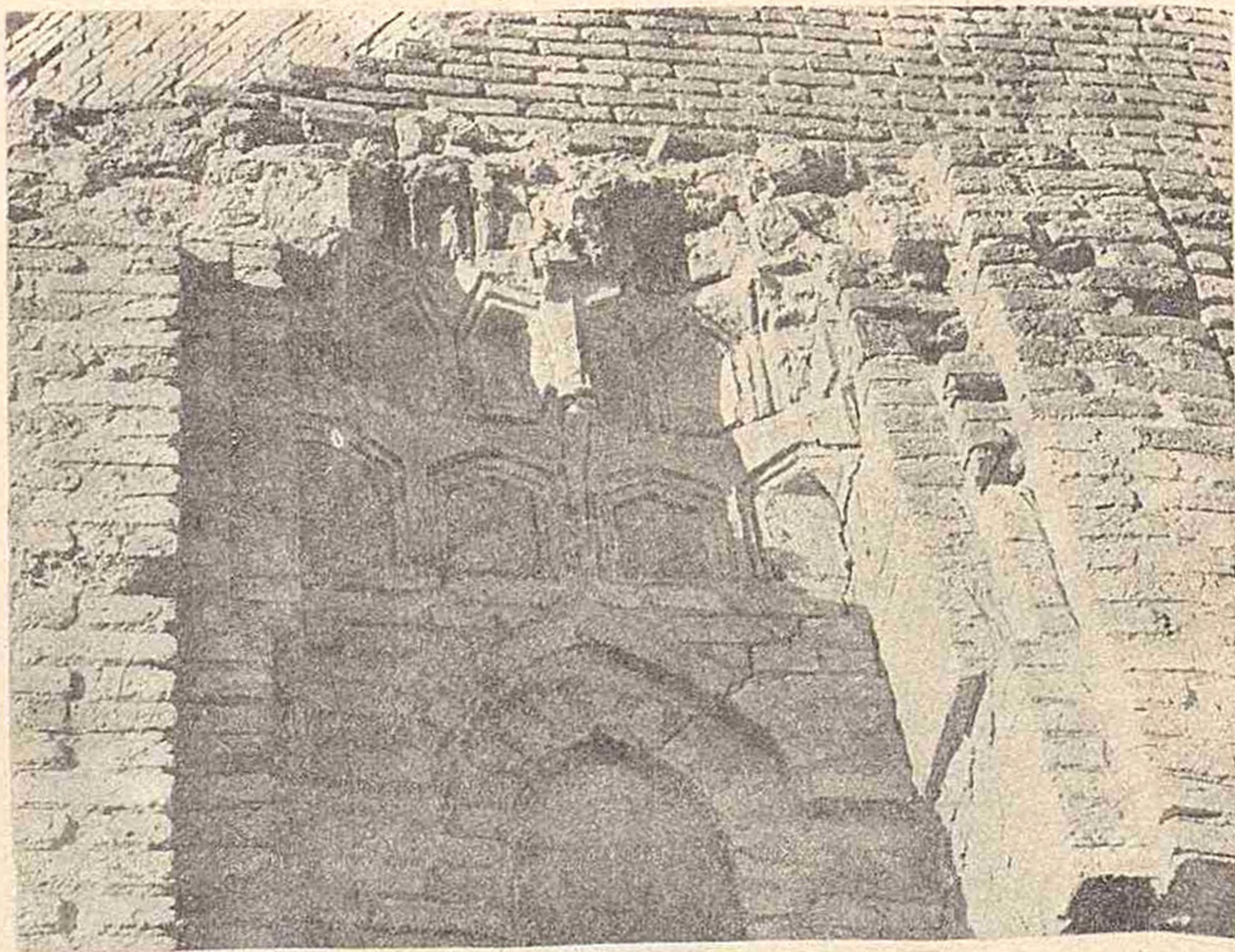
Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Нәсиминин мүәллим Фәзлул-
лаһ Нәимн Әлинчәчај ханәкаһында дәфи едилмишдир.

Зәманәмизә гәдәр мүһәфизә олунмуш ики бинадан, XIII әсрә анд
олан тикинти, шүбһәсиз ки, түрбә биначыдыр вә ханәкаһ комплексинин
әсасыны тәшкил етмишдир. Пландә квадрат шәкилли олан түрбәнин 4
күнчүндә бөјүк һәчмли тромплар дахилдә 8 күшәлијә кечилмәсини тә'-
мин едир вә даһа сонра 16 бучағлы әмәлә кәлир. Шүбһәсиз ки, түрбә
икигәт күнбәзли олмушдур. Харичи күнбәз пирамида, дахили күнбәз
исә чатматәг шәклиндәдир.

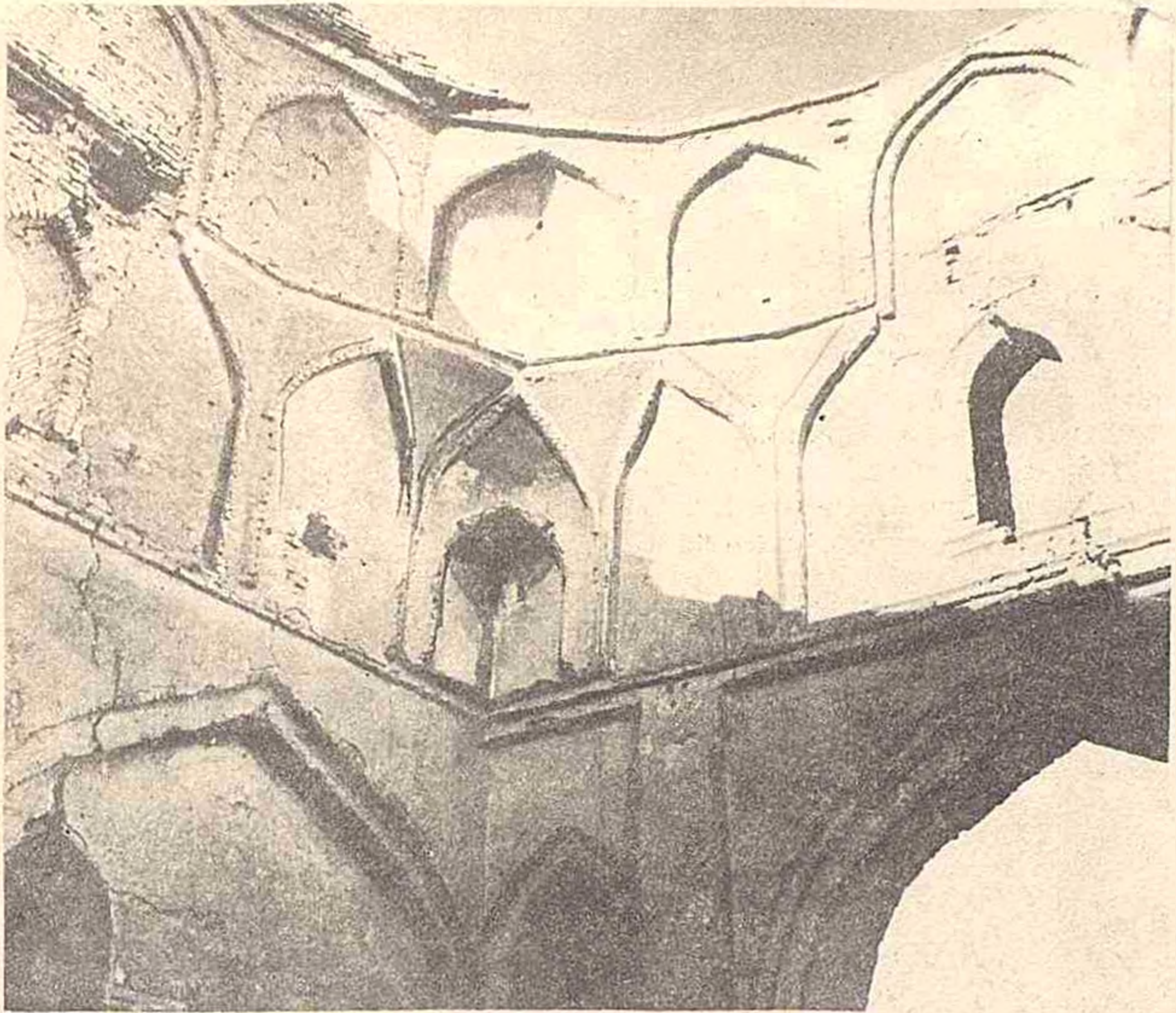
XV әсрдә түрбәнин әтрафында ханәкаһ биначалары тикиләркән онун
әввәлки формасы хејли позулмушдур. Түрбәнин марағлы һиссәсини тәш-
кил едән кириш сәтһи она јанышымыш бинача тәрәфиндән өртүлмүшдүр.
Она көрә дә Әлинчәчај түрбәсинин анчағ бир һиссәси көрүнүр.

Ме'марлығ чәһәтдән Әчәминин әсәрләрини хатырладан кириш баш-
тағы өртүлмүшдүр. Тәдғигәт көстәрир ки, Әлинчәчај түрбәсинин кириш
һанысы көзәл бир дајаз портал шәклиндә һәлл едилмиш вә бир чох ху-
сусијјәтләри е'тибары илә Мө'минә хатын вә Јусиф Күсејир оглу түрбә-

Кириш кәнди. Түрбәнин она битишик тикинти тәрәфдән көрүнүшү.

Кирна кәнди. Түрбәнин дахили сталактитләри.

ләринин ме'марлыг бөлкүләринин вә кәрнич орнаментинин изләринин дашыяр.

Түрбәнин ичәрисиндәки меһраб шәкилли панноларын кәч үзәриндә ојулмуш пластик гурулушулу орнаментләрдән вә китабәләрдән ибарәт олан бәзәји истәр үслуб, истәрсә дә ичра олунмасы чәһәтдән јүксәк гијмәтә малик сәнәт әсәридир. Әлинчәчәј түрбәсинин тромпларынын гурулушу вә паннолар Ван шәһәриндәки Улу Чаменин үнсүрләринин хатырладан бир шәкилдә һәлл едилмишдир.

Әлинчәчәј комплексинин китабәләри көркәмли Азәрбајчан ениграфисти Ә. Әләсгәрзадә тәрәфиндән охунмуш вә нәшр едилмишдир. Онун вердији мә'лумата көрә биринчи түрбә Лалабәј адлы шәхсин вәсанти илә ме'мар Чәмаләддин тәрәфиндән тикилмишдир.

Иккинчи абидә-мәсчид исе 1495-чи илдә ишә едилмишдир.

Кирна кәндиини јахынлыгында сон заманлар үзә чыхарылан мараглы абидә Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин мәркәзи күнбәз типли биһналар сәһәсиндә дә диггәтәләјиг ме'марлыг-композиция үсуллары јаратдыгыны көстәрир.

Тәпәдә јерләшән бу абидәнин үзәриндә китабә олмадығындан тиктинини нә мәгсәдлә јарадылдыгыны вә ишша тарихинини мүәјјәнләшдирилмәси мүмкүн дејилдир. Вәзијјәти чәтинләшдирән бир чәһәт дә абидәнин ишша едилдикдән сонра хејли дәјишиклијә уграмасыдыр. Би-зә елә кәлир ки, зәманәмизә гәдәр галмыш бина бир комплексин һиссә-сидир, лакин бу комплексә дахил олан биналар дағылмышдыр.

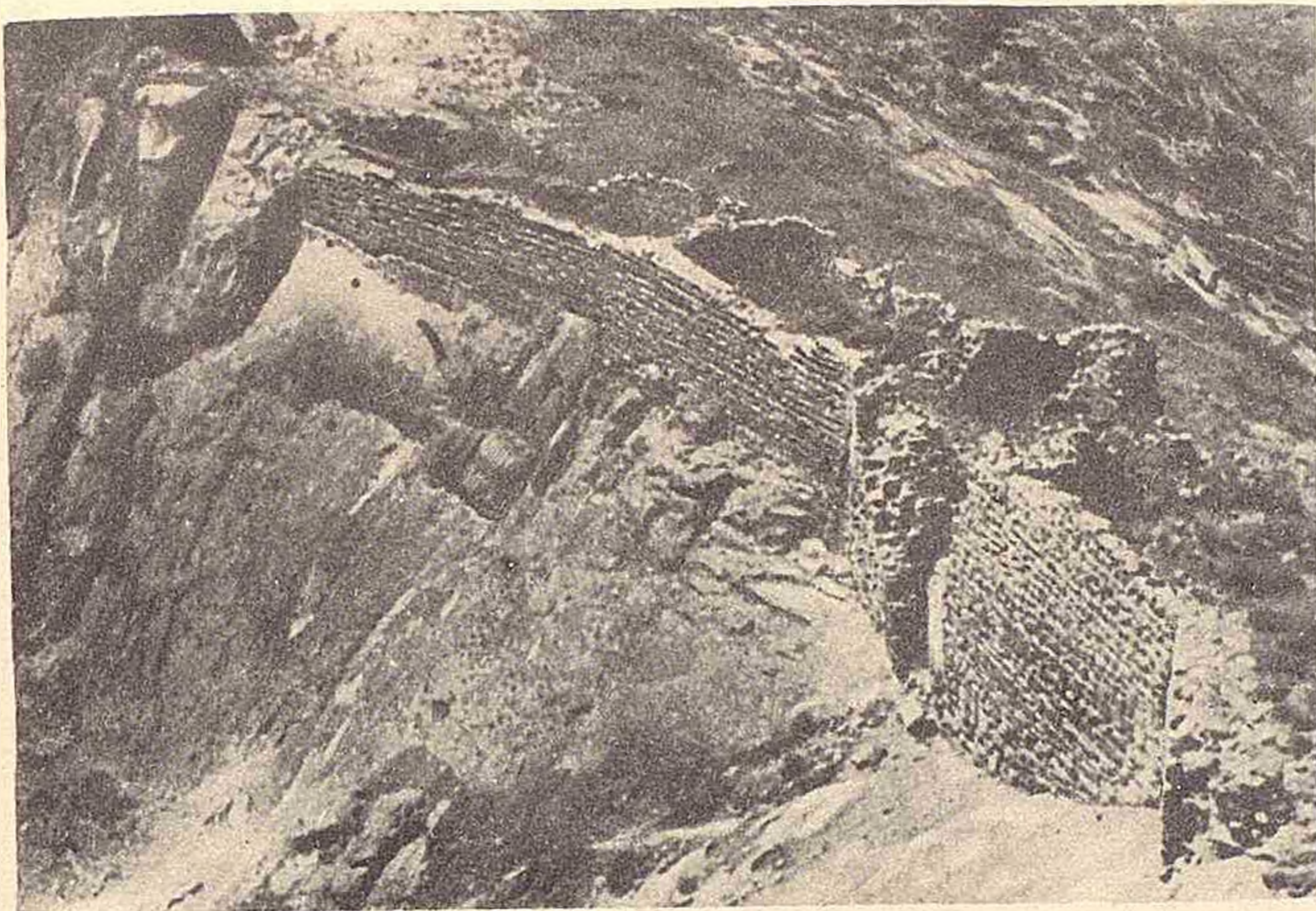
Бинанын үмуми гурулушу онун түрбә вә ја да мәсчид олмасы һаг-гында мүлаһизә ирәли сүрмәјә әсас верир. Планда квадрат шәкилли олан бина, түрбәләр үчүн сәчијјәви шәкилдә икигәт өртүклү олуб, ичә-ридә чатматаглы, харичдән исә пирамида шәкилли чадырвары күнбәз-лә өртүлмүшдүр. Беләликлә, Кирна абидәси үмуми композисијасы е'ти-бары илә күнбәз-гүлләвары адландырылан Азәрбајчан түрбәләри сырасына дахил едилә биләр.

Кирна абидәси бир сыра хусусијјәтләринә көрә Әлинчәчәј ханәка-һындакы абидәјә охшајыр. Бу, түрбәнини дахили күнбәзинини гурулушун-да вә хусусән, харичи чадырвары күнбәзин охшарлығында өзүнү көстә-

Кирна кәнди. Түрбәнини сәтһләриндәки таглардан биринини ичәридән көрүнүшү.

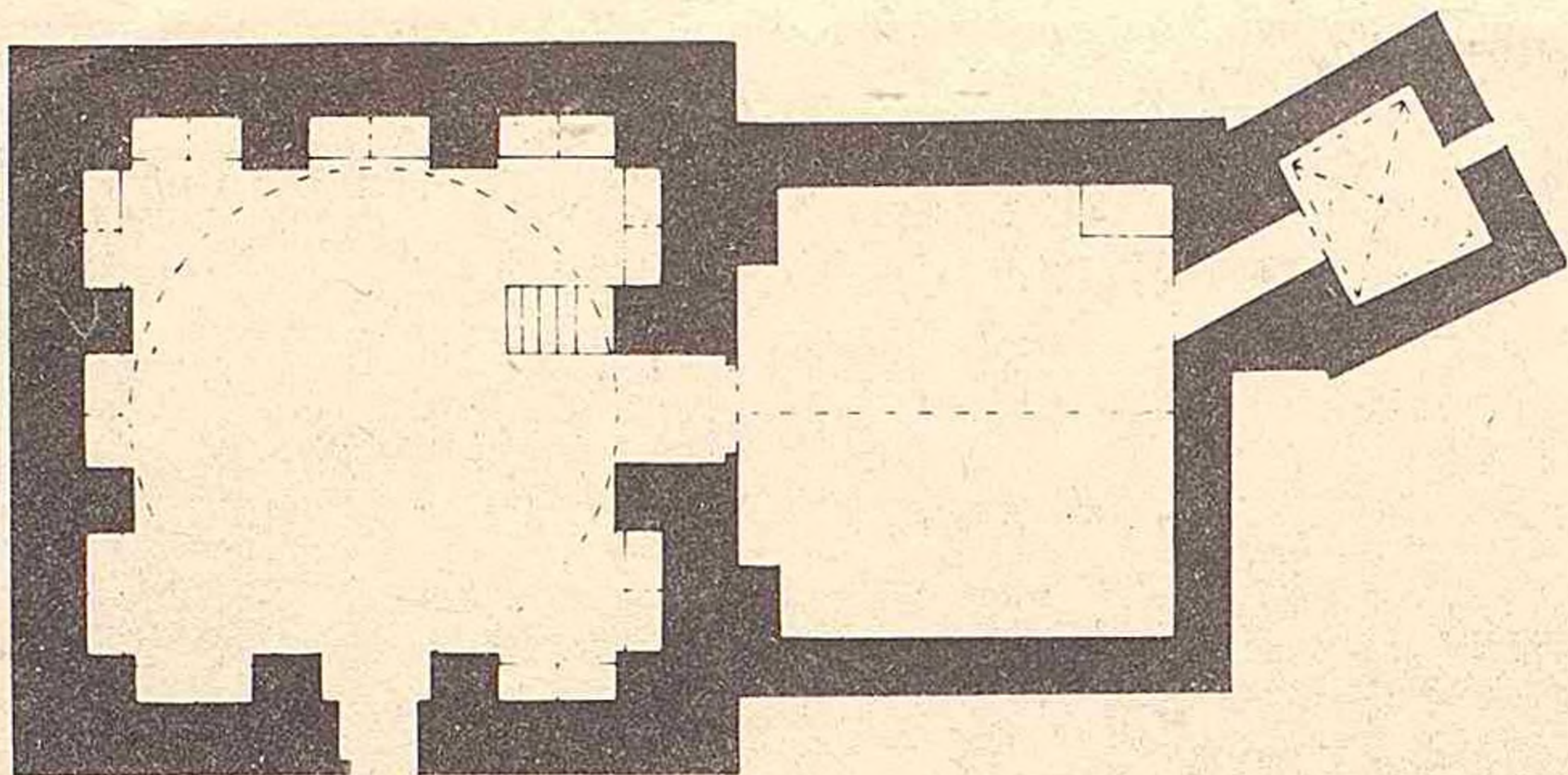

Элинчөгала.

Элинчөгала. Дарваза.

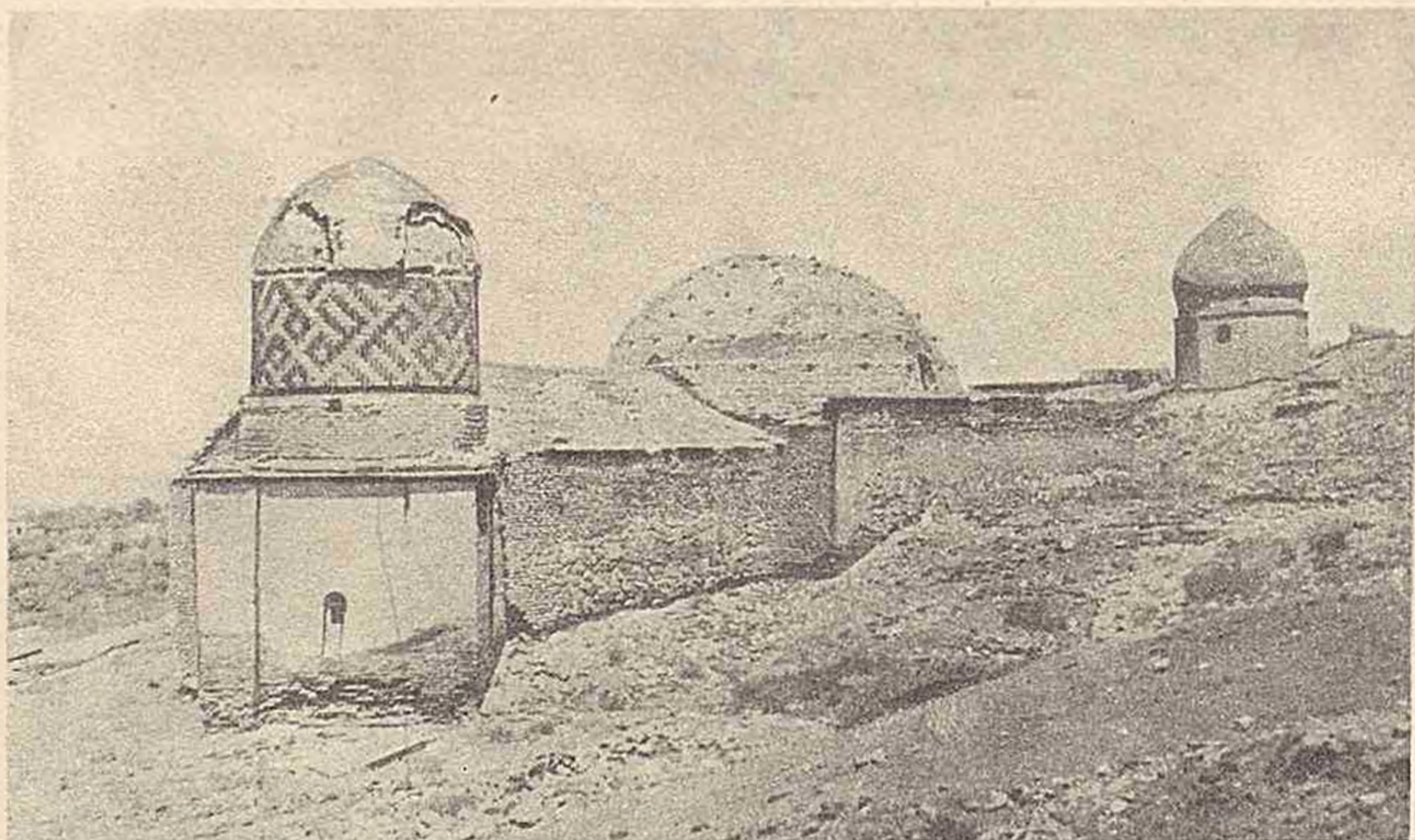

Нахчыван. Имамзаде комплексинин планы.

Нахчыван. Имамзаде комплексинин көрүнүшү.

рир. Һәр ики абидәнин харичи өртүҗү 16 сәтһли пирамида шәклиндә һәлл едилмишдир.

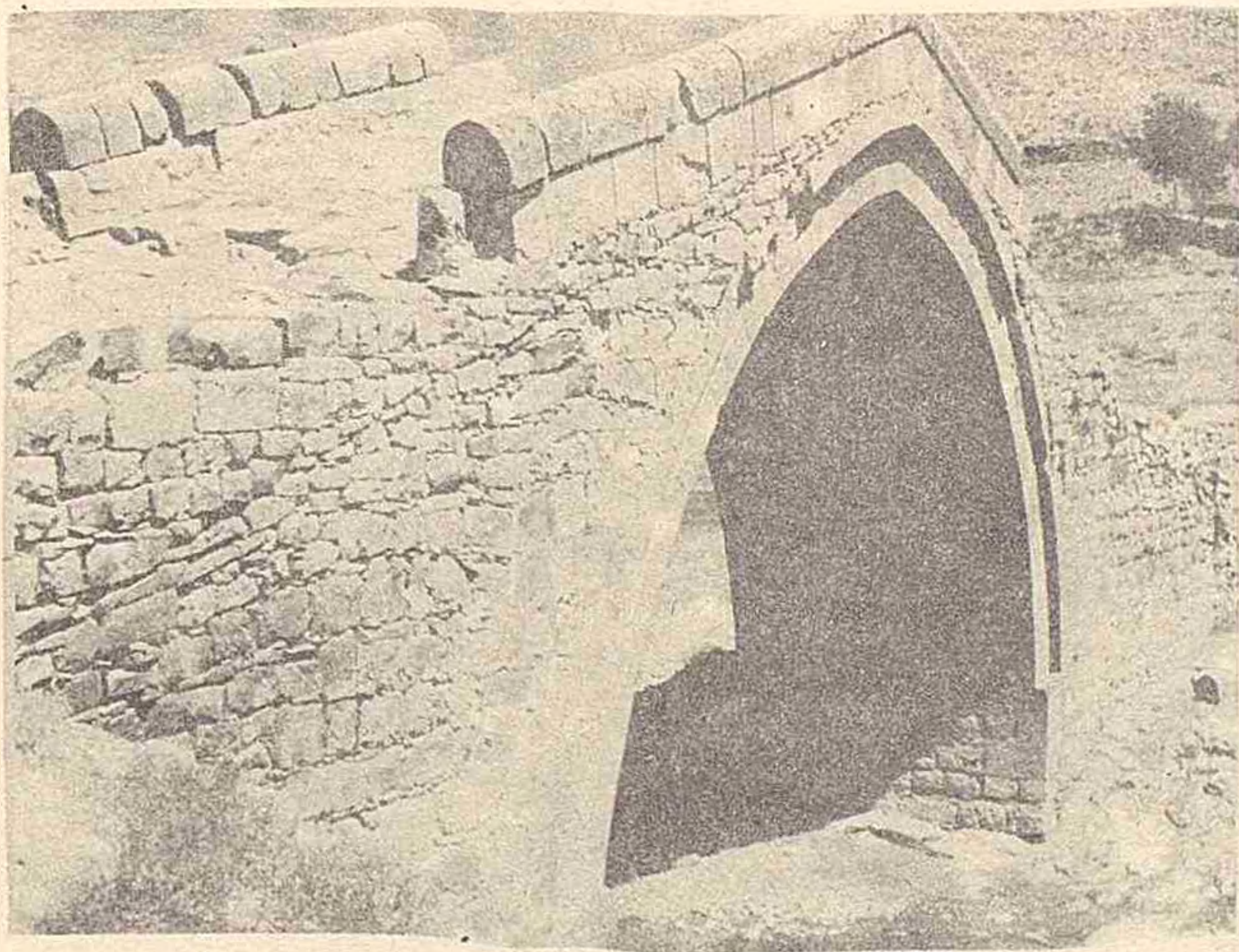
Кириа абидәсинин гәрб фасадындакы сталактит гургусу да бу абидәнин зәманәмизә гәдәр анчаг бир һиссәсинин галдыгы комплекс тикиитинин жалныз бир һиссәси олдугуна дәләләт едир.

Тәдгигатчылар Кириа түрбәсинин јараима тарихини XII—XIII әсрә анд едирләр.

Нахчыван әразисиндә тикилән әзәмәтли мүдафиә тикинтиләриндән бири Әлинчәчајын саһилиндә гурулмуш Әлинчә галасыдыр. Бурада гала диварлары дагын әтәјиндән башлајараг илләләр шәклиндә јухарыја доғру галхыр вә дагын зирвәсини мүдафиә едир. Бу һүндүр тәпәдә сарај сәчијјәли биналар, евләр, су тәһһизаты гургулары вә бунларын мүдафиәсини тә’мин едән гала диварлары јерләшир. Орта әсрләрдә олдугча мөһтәшәм бир көрүнүшә малик олан Әлинчә галасы комплекси, онун сарај биналары вә мүдафиә үчүн јарадылмыш гала диварлары, рәвајәтә көрә халг арасында «Шаһтахты» ады илә мәшһур олмушдур.

Әлинчә галасы мүдафиә системинин мөһкәмлији илә јанашы, су тәһһизаты системинин гурулушу илә дә диггәти чәлб едир. Дагда тәбии булаглар олмадыгындан гајанын үзәриндә хәндәкләр газылмыш вә бунлар васитәсилә јагыш сулары бөјүк бир һовуза ахыдылмышдыр. Бу һовузлар исә галаны су илә тәһһиз едирди.

Газанчы кәнди. Бир ашырымлы көрпү.

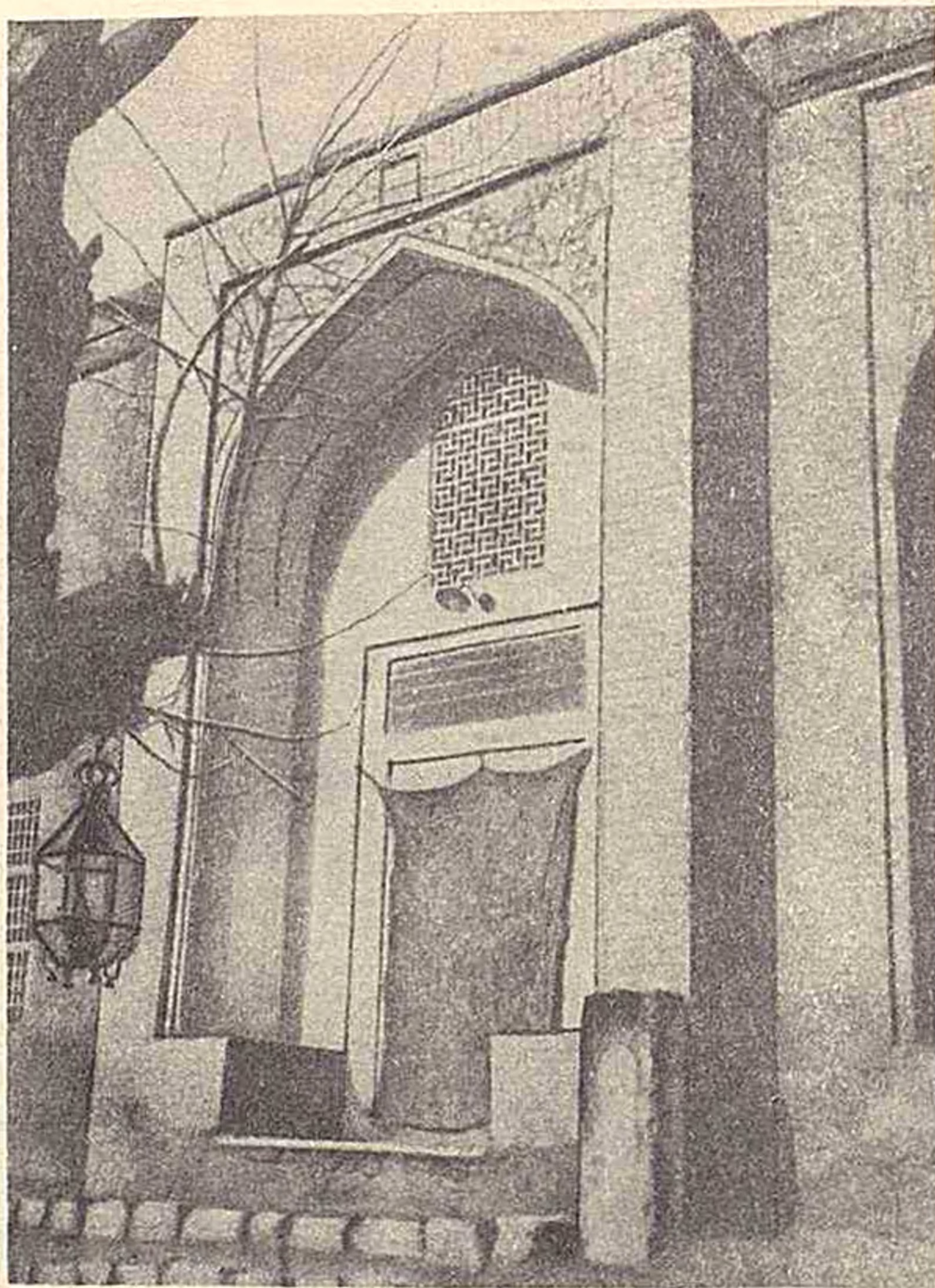
Әлинчә галасынын да ииша тарихи дүрүст мә'лум дејилдир. Ола билсин ки, гала Х әсрдән әввәл тикилмишдир. Лакин сонрадар гала дә-фәләрлә бәрпа вә тә'мир едилмишдир. Мә'лумдур ки, гала һәлә XIV әср-дә мөвчуд олмуш вә Тејмурләнкин истиласы заманы бу әразидә онун ор-дусуна гаршы 14 ил мүбаризә апаран гүввәләрин дајаг мәркәзини тәшkil етмишдир.

Нахчывандакы мараглы ме'марлыг комплексләриндән бири дә Имамзадә абидәсидир. Шәһәрин чәтрафында јерләшән бу комплекс 3 би-надан ибарәтдир. Бунлардан ән әһәмијјәтлисi XVIII әсрә аид едилән би-налардыр ки, мәһз Имамзадә комплекс адыны бу бинадан газанмыш-дыр.

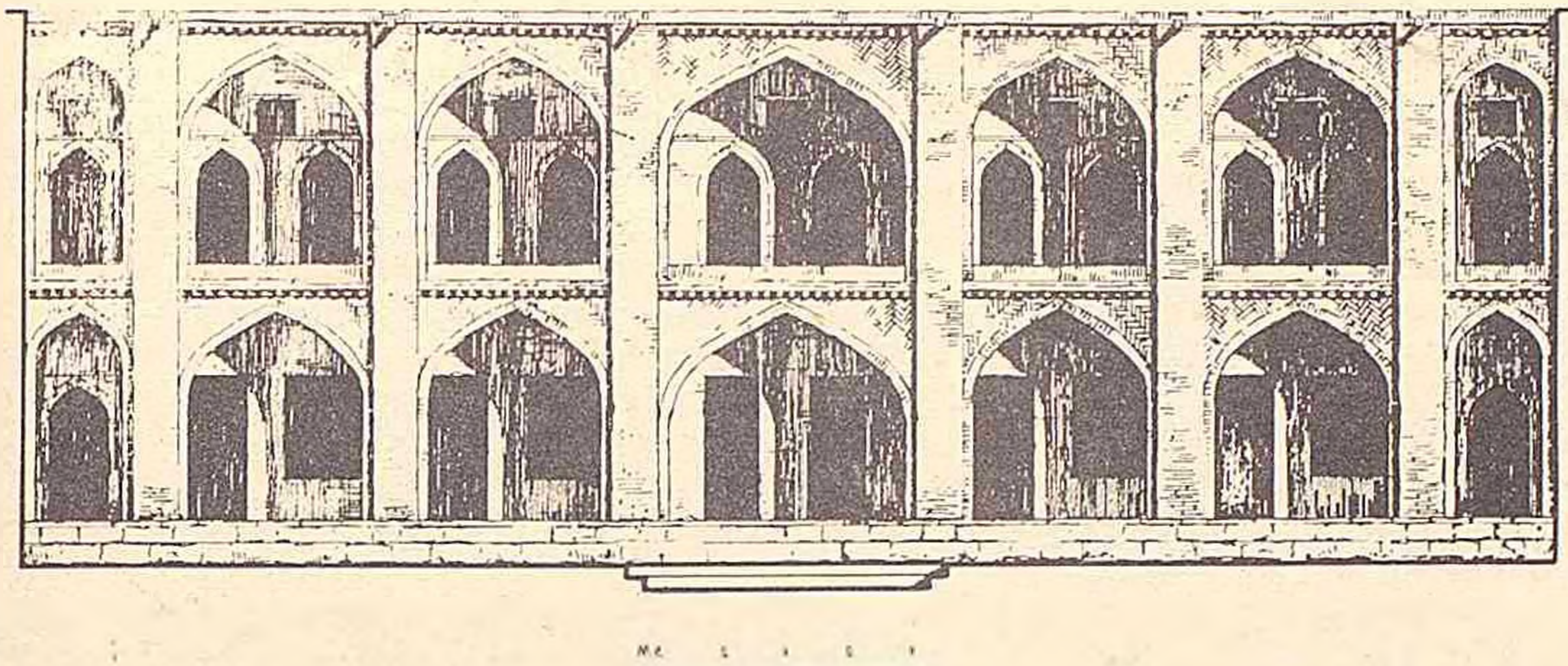
XVIII әсрә аид олан түрбә планда квадрат шәкилли олмушдур. Ха-ричи тәрәфдән бинанын кичик һәчми үзәриндә сәккизкушәли һиссә јүк-сәлир вә бунун үзәриндә исә чатматаг шәкилли күнбәз өртүјү вардыр. Силиндрик шәкилли бојун (барабан) сәтһи гырмызы бишмиш кәрпич вә түнд бәнөвшәји рәнкли шагули шәкилдә дүзүлмүш кашылы кәрпичлә өртүлмүшдүр. Бу кашылы кәрпичләр үзәриндә тәкрарланан «аллаһ» сөзү рәсм едилмишдир.

Өз гурулушу е'тибары илә абидә күнбәзли түрбәләр групуна дахил-

Ордубад. Мәдрәсәнин порталы.

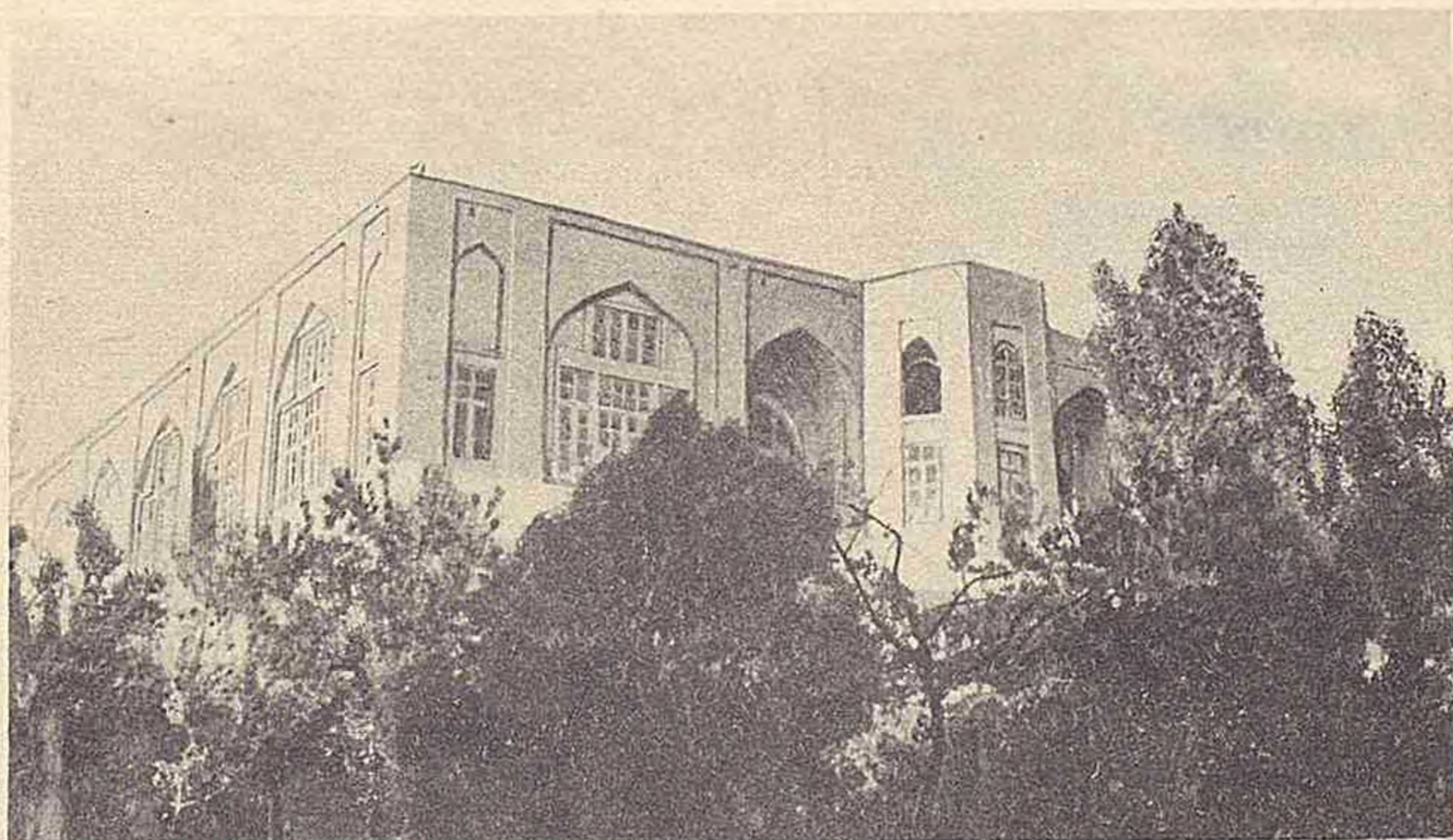

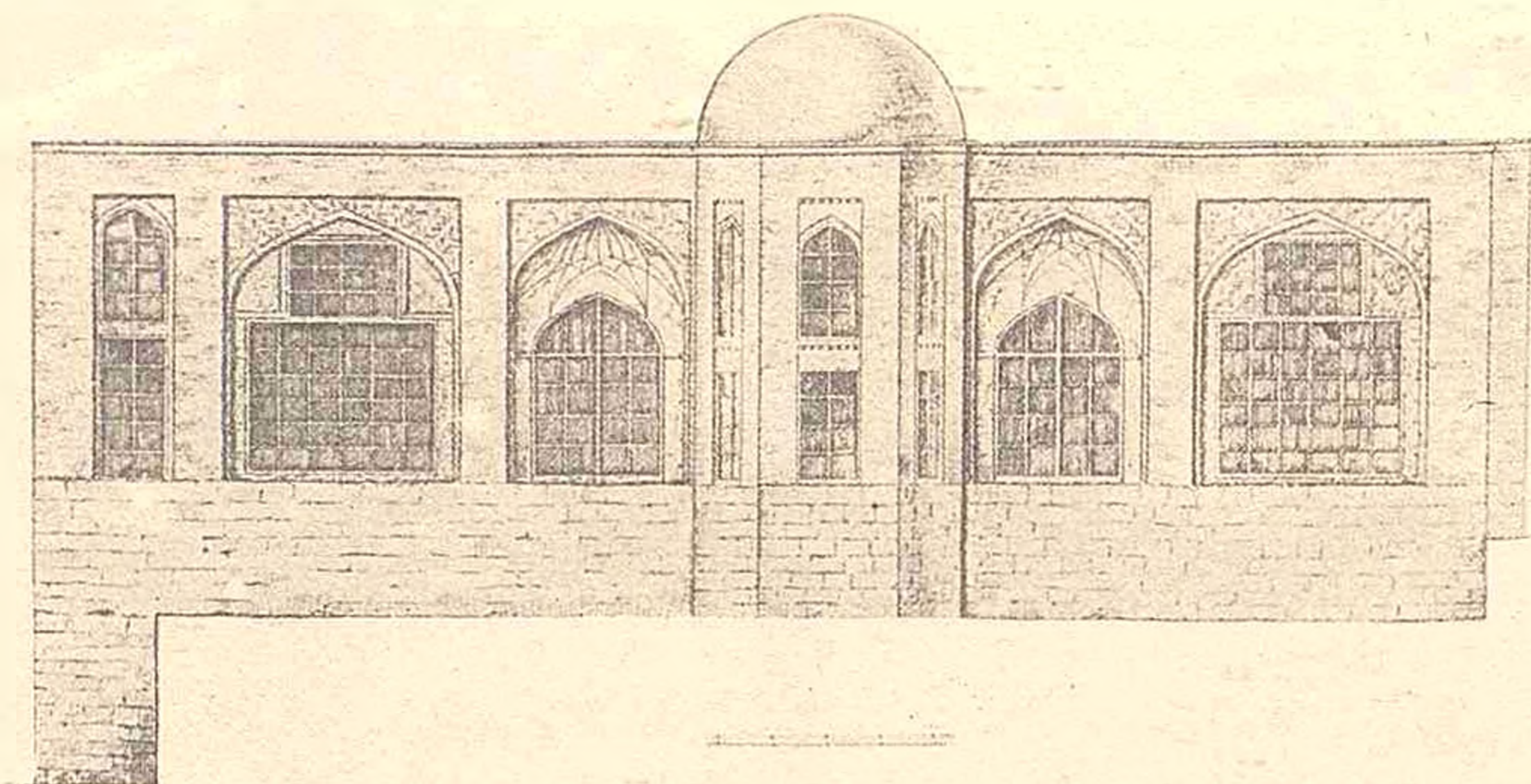

Ордубад. Мәдрәсәнин һәјәт фасады.

Ордубад. Чүмә мәсчиди.

Ордубад. Чүмә мәсчидинин фасады.

дир. Апарылан тәдгигатлар нәтижәсиндә мۆәјјән еди́лмишдир: ки, түрбәнин әсас өзәји XIV әсрә аиддир вә бир сыра һалларда, көрдүјүмүз ки-ми, дәјишликјә уграјараг Имамзадә шәклини алмышдыр.

Икинчи түрбә биринчи түрбәјә битишик тикилмиш вә планда дүзбучаглы шәклиндәдир. Үчүнчү түрбә исә көрпич вә дашдан ишә еди́лмиш, күнбәзлә өртүлмүшдүр.

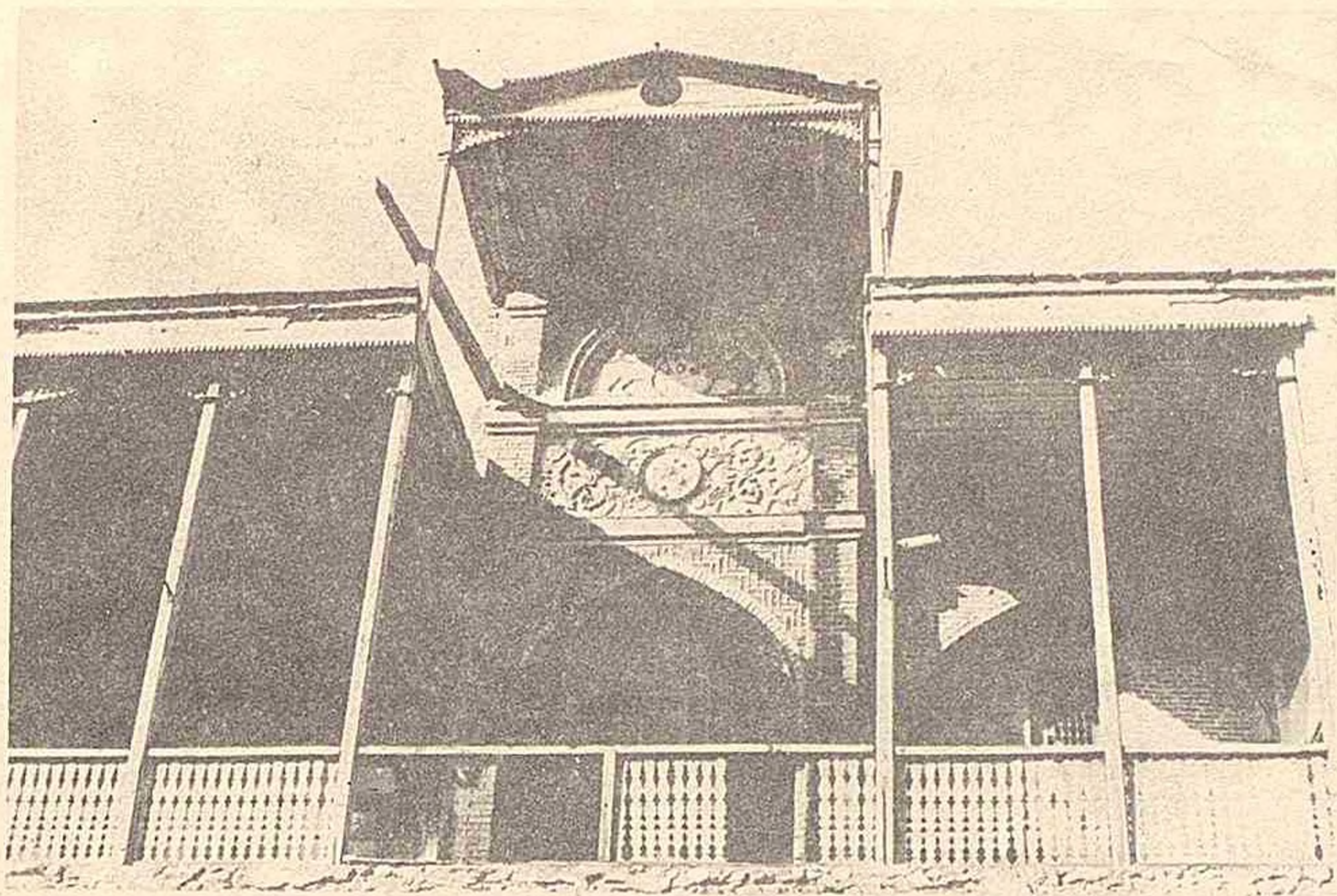
Нахчыван әразисиндә ејни заманда дашдан тикилмиш көрпүләр дә олмушдур. Бунларын ичәрисиндә вахты илә ән көркәмлиси Чулфа рајону јахынлыгындакы Чуга көрпүсүдүр. Дашдан тикилмиш бу көрпүнүн бизим дөврүмүзә гәдәр анчаг бир һиссәси галмышдыр. Бу галыглар Чуга көрпүсүнүн көзәл, диггәти чәлб едән бир ме'марлыг абидәси олдугуна дәлаләт едир.

Нахчыван МССР-ин әразисиндә ән гијмәтли көрпүләрдән бири дә Газанчы кәнди јахынлыгындакы XVI әсрә аид көрпүдүр. Бир ашырымлы «Гозбел» көрпүләр типинә дахил олан Газанчы көрпүсү дашдан тикилмиш вә јерин гурулушу илә әлагәләндирилмишдир.

Нахчыван Мухтар Совет Сосналист Респу́бликасында өз ме'марлыг абидәләри илә көркәмли мөвгә тутан јашајыш мәнтәгәләриндән бири дә, даһа доғрусу, ән әһәмијјәтлиси Ордубад шәһәридир. Зәнкин тарихә малик олан Ордубад шәһәри ајры-ајры ме'марлыг абидәләри илә јанашы, дөврүмүзә гәдәр өзүнүн орта әср план гурулушуну да хејли дәрәчәдә сахламышдыр. Бу чәһәтдән Ордубад гијмәтли тарихи шәһәр олараг шәһәрсалма сәнәтинин көркәмли бир нүмунәсидир. Күчә шәбәкәси, гијмәтли мејданлары, мәһәлләләри вә мәсчидләри, јашајыш биһналары Ордубада олдуғча көзәл шәһәрсалма абидәси сәчијјәси верир.

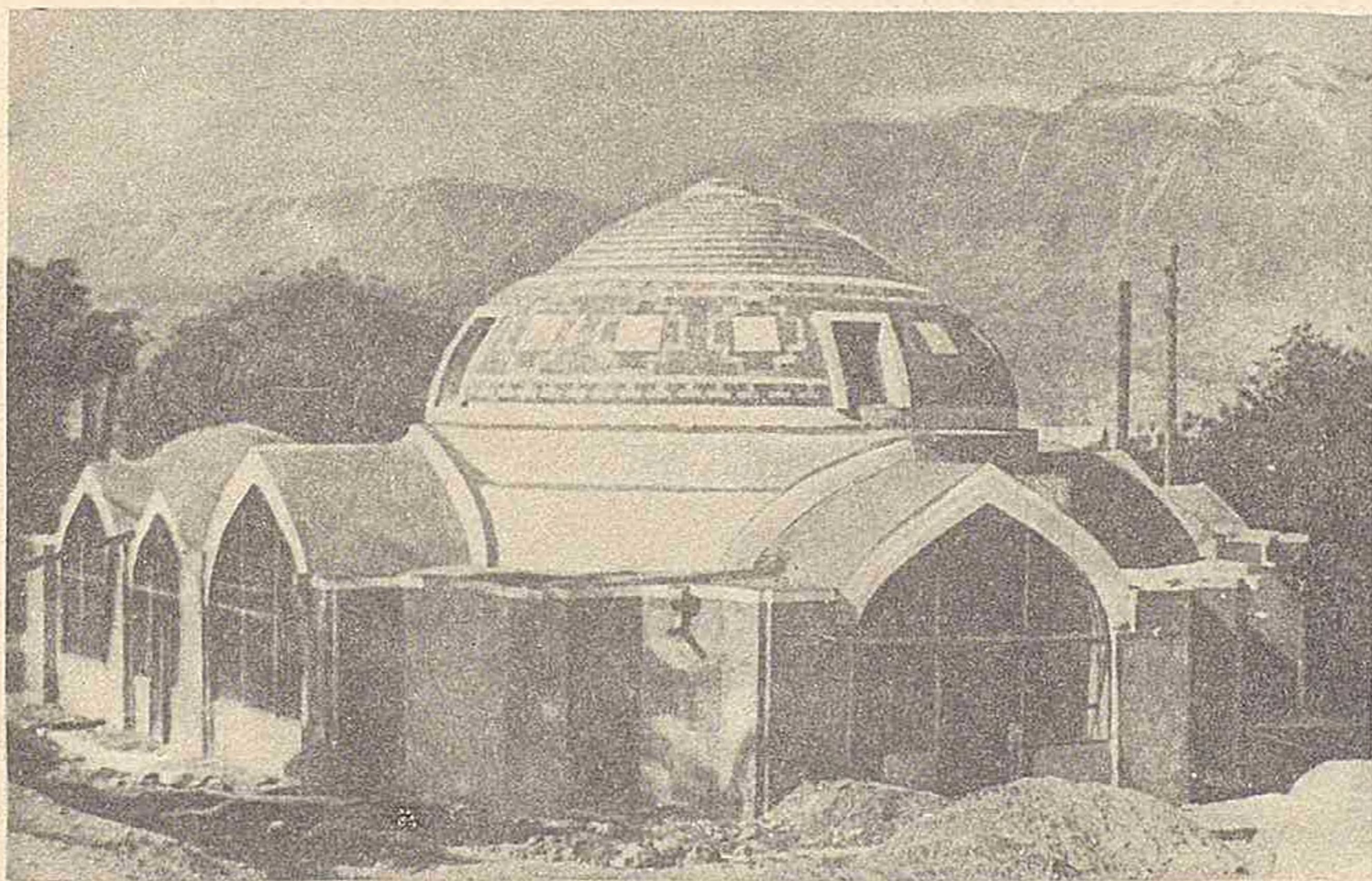
Шәһәрин гурулушу вә сәчијјәви чәһәти, онун план гурулушунун јерин ениш-јохушуна ујғунлашдырылмасы, шәһәрин мۆәјјән нөгтәләриндә кичик мејданчаларын јерләшдирилмәсидир.

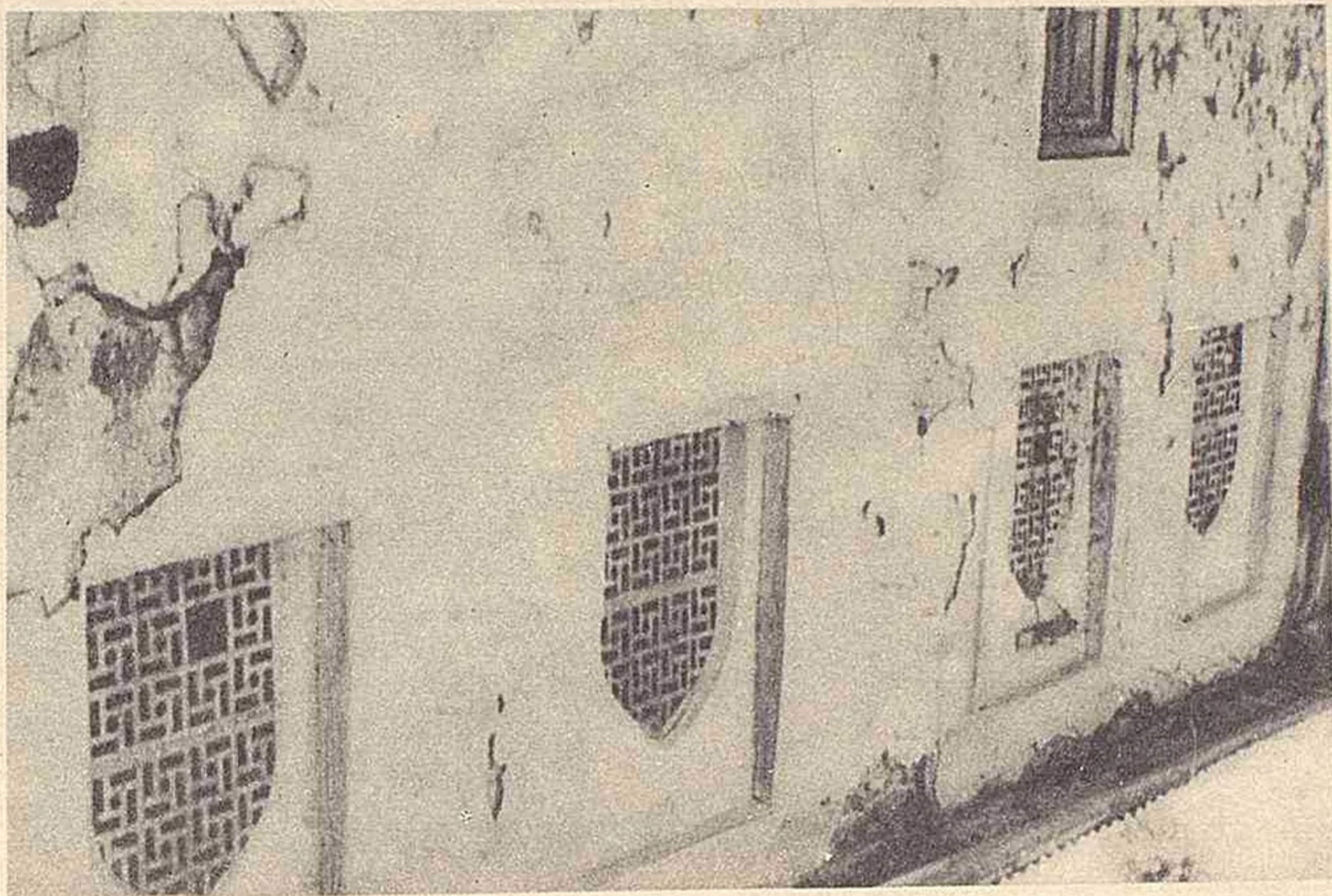

Ордубад. Чумэ мәсчидинин ејваны.

Ордубад. Зорхана

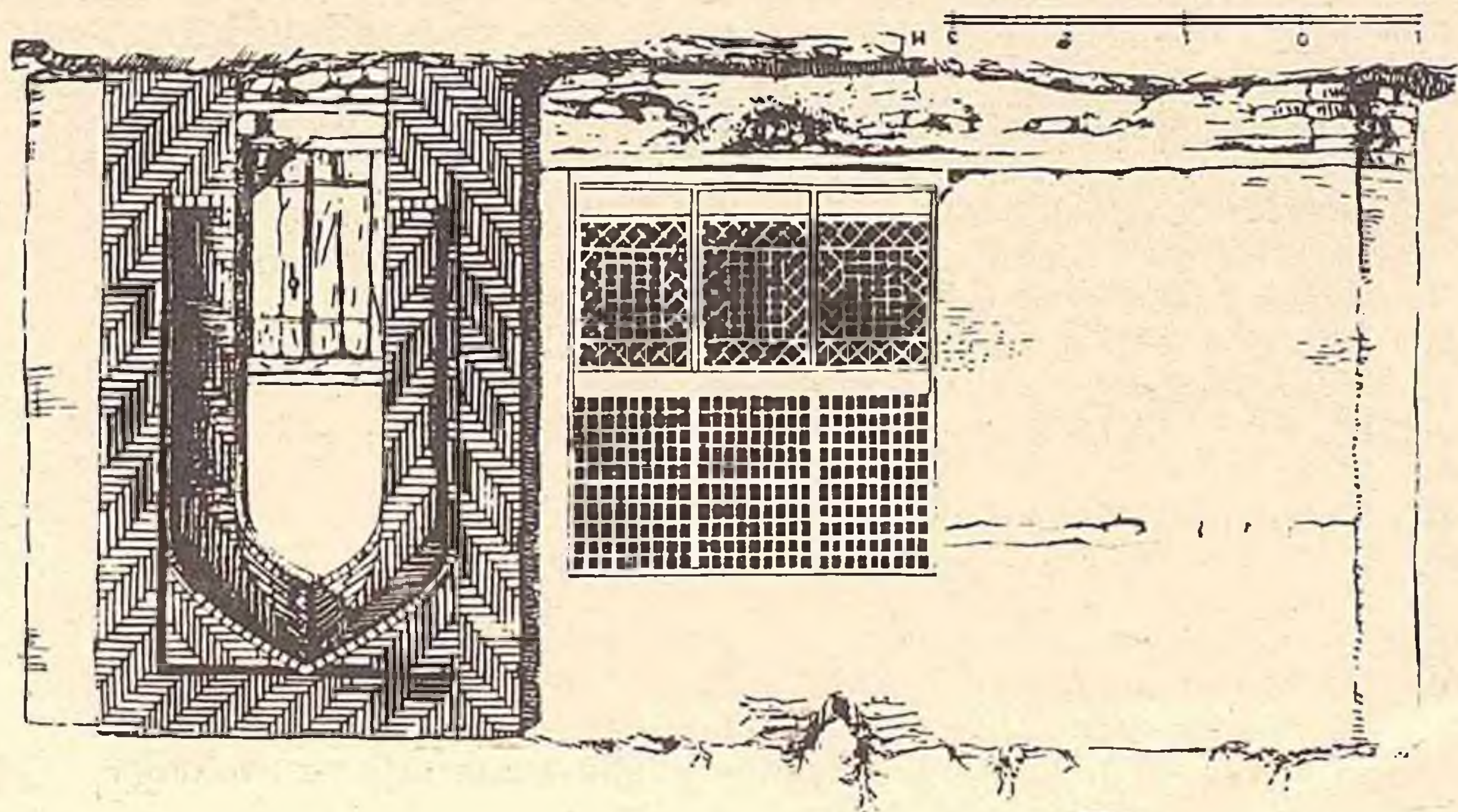

Ордабад. Меһалла мәсчидинин үмүмий көрүнүшү.

Ордабад. Дилбар мәсчидинин фасады.

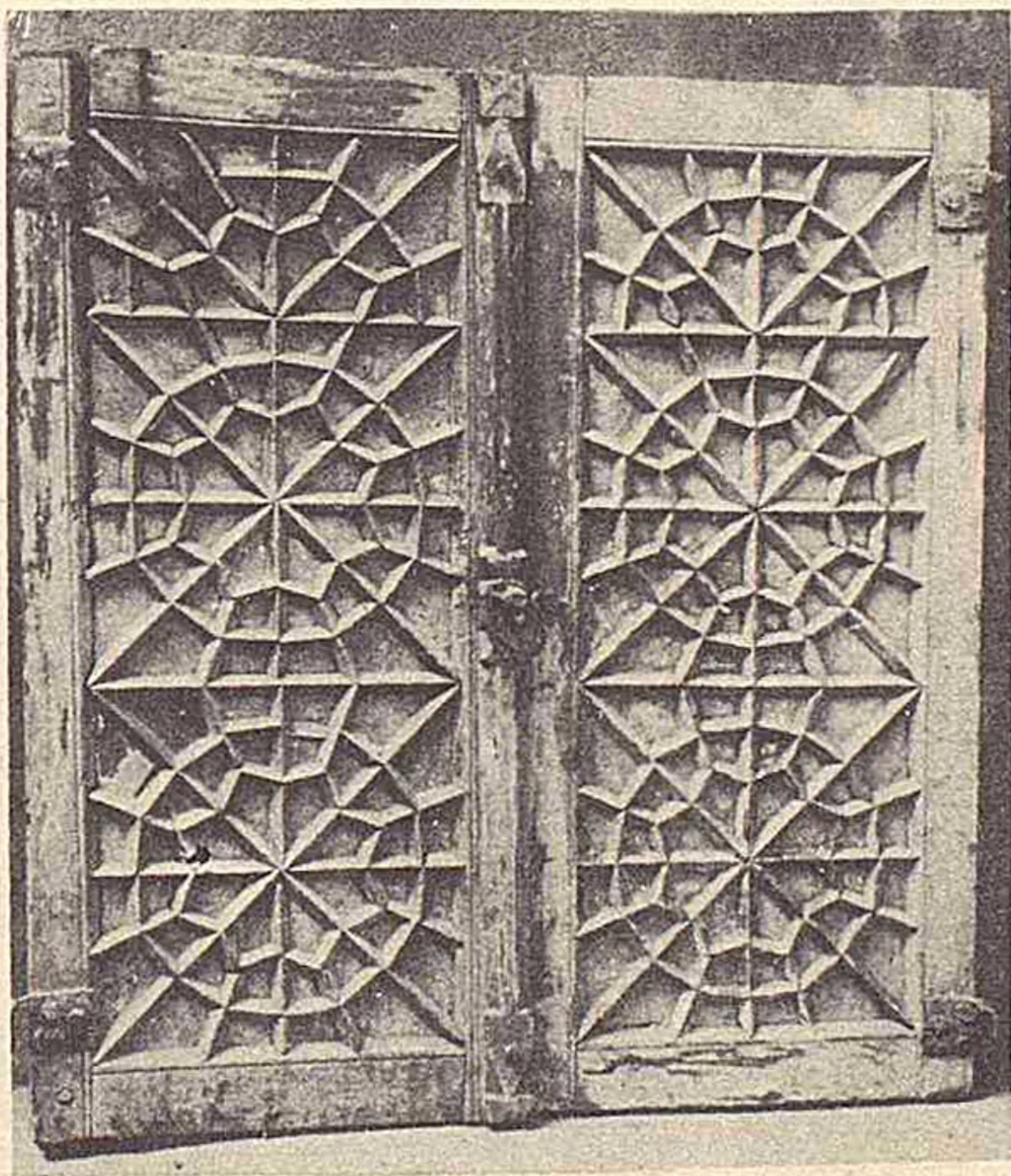

Ордубадын ајры-ајры абидэлэриндэн данышаркэн, илк нөвбэдэ бурада сахланылмыш мэдрэсэ биначын бэһс етмэк лазымдыр. Үмү-мијјэтлэ, Азэрбајчан ме'марлығында вахты илэ кениш јајылмыш мэдрэсэ биначынынын дөврүмүзэ гэдэр чох аз нүмүнэси кэлиб чатмышдыр. Биначынынын ичэрисиндэ Ордубад мэдрэсэси хусусилэ гијмэтлидир. Ордубад мэдрэсэси бу чүр биначара хас олан хусусијјэтлэри өзүндэ әкс етирир. Дөрдбучаглы һәјәт шәклиндэ дүзәлдилмиш белә биначынынын бир һиссәсиндән мәсчид кими истифадә олунмуш, галан ики мәртәбэдә јерләшмиш отаглар исә тәләбәләр үчүн һүчрә вәзифәсини ојнамышдыр. Мэдрәсәнин һәјәтинә анчаг бир тәрәфдән дахил олмаг мүмкүндүр. Ордубад мэдрәсәсинин һәјәт фасадлары истәр биринчи вә истәрсә дә икинчи мәртәбэдә кениш чатматагларла ишләнмиш вә онлар бир-бириндән чыхынтыларла ајрылмышдыр. Белә композисија XVI әсрдән сонра Азэрбајчан ме'марлығында карвансара вә дини биначынынын иншасында кениш тәтбиг едилән бир үсүлдүр.

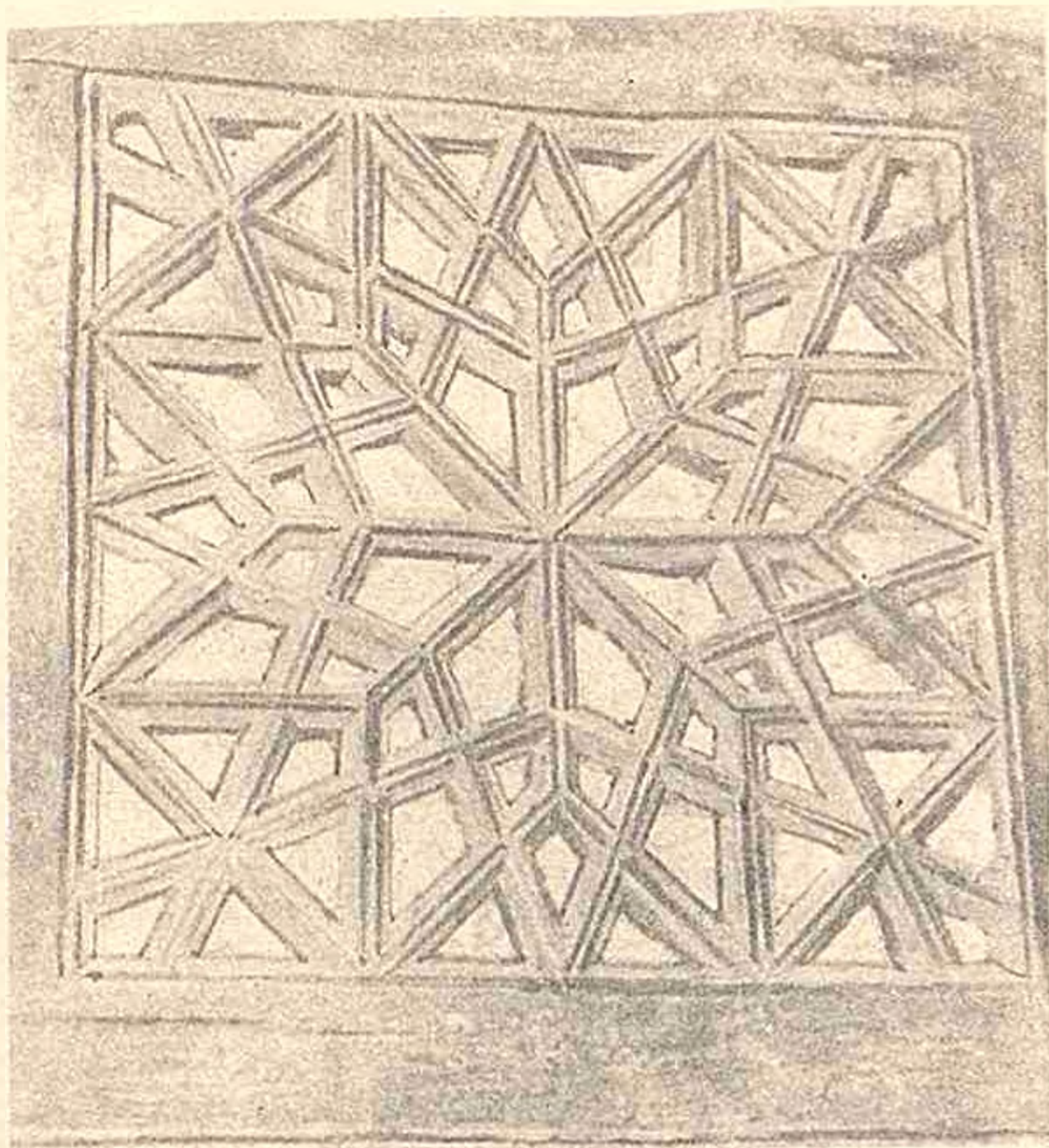
Белә композисија үсулу илэ тикилән биначынынын гаршысында кичик ејванлар јарадылыр ки, бу да халг ме'марлығында кениш јајылмышдыр. Мэдрәсә үзәриндәки бир китабэдә 1126-чы ил һичри, јә'ни 1714-чү ил тарихи вардыр. Шүбһәсиз ки, бу мэдрәсәнин сонралар тә'мири илэ әлагәдар бир тарихдир. Ме'марлыг гурулушу исә онун XVII әсрә аид бир бина олдуғуну көстәрир.

Ордубадда дөврүмүзэ гэдәр галмыш ән әһәмијјәтли абидә Чүмә мәсчидинин биначысыдыр. Әз харичи ме'марлыг симасы е'тибары илэ мәсчи-

Ордубад. Мәһәллә мәсчидинин шәбәкәси.

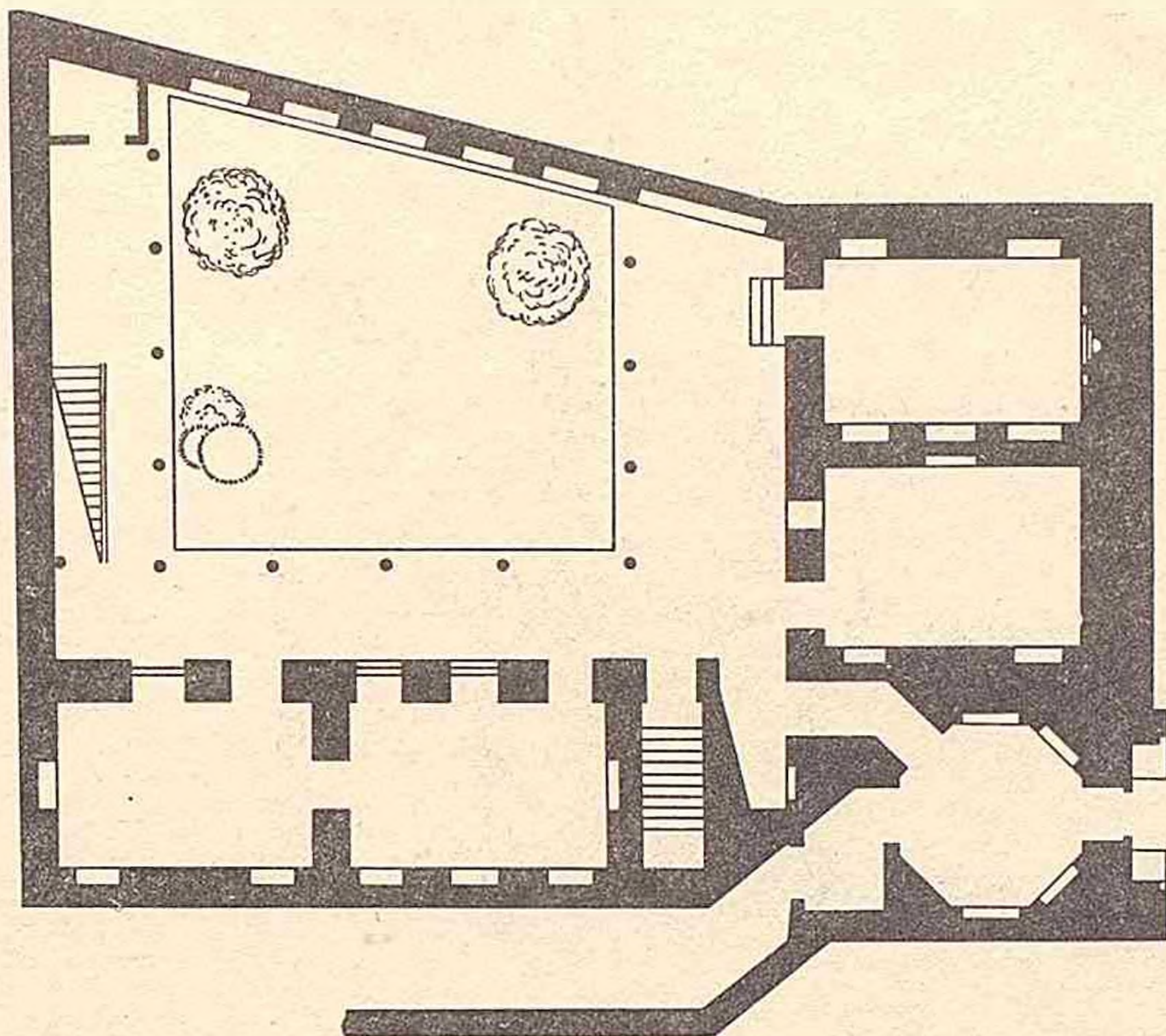
Ордубад. Тахта шәбәкә нүмунәси.

ди XVII әсрә аид етмәк олар. Бу мәсчидин шәрг гапысы үзәриндә Шаһ Аббасын адындан вурулмуш фәрманын олмасы да (1604-чү ил) биначын харичи көрүнүшүнүн, доғрудан да, XVII әсрдә формалашмасыны дәмәјә имкан верир. Лакин Чүмә мәсчидинин план гурулушу вә онун бә'зи үнсүрләри көстәрир ки, мәсчид даһа әввәл тикилмиш, XVII әсрдә исә јенидән гурулмушдур. Ордубад Чүмә мәсчидинин шәһәрин һүндүр һиссәсиндә, гаја үзәриндә тикилмәси онун Ордубадын үмуми ме'марлығында көркәмли мөвгә тутмасыны тә'мин едир.

Ордубад абидәләри ичәрисиндә танынмыш тикинтиләрдән бири дә зорхана адлы биначыр. Мә'лум олдуғу кими зорханалар Азәрбајчан ме'марлығы тарихиндә идман јарышлары мәгсәди илә тикилмиш биначлардыр ки, онларын ичәрисиндә мүәјјән гајдалар әсасында милли күләш вә бә'зи јарышлар кеңирилирди. Бу тип биначлар күнбәзлә өртүлмүш 8 бучағлы салонлардан ибарәт олурду. Ордубад зорханасы да белә гурулушдадыр. Лакин Ордубад абидәсинин халғ арасында Гејсәријјә ады илә танынмасы белә бир мұлаһизәни ирәли сүрмәјә имкан верир ки, ола билсин, бу биначдан јалғыз сонралар зорхана кими истифадә едилмишдир. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, Азәрбајчанын Әрдәбил, Тәбриз вә башга шәһәрләриндә Гејсәријјә өртүлү базарлара верилән бир аддыр. Әввәлләр биначына едиләркән ондан өртүлү тичарәт биначы кими истифадә олуначағы нәзәрдә түтулмушдур.

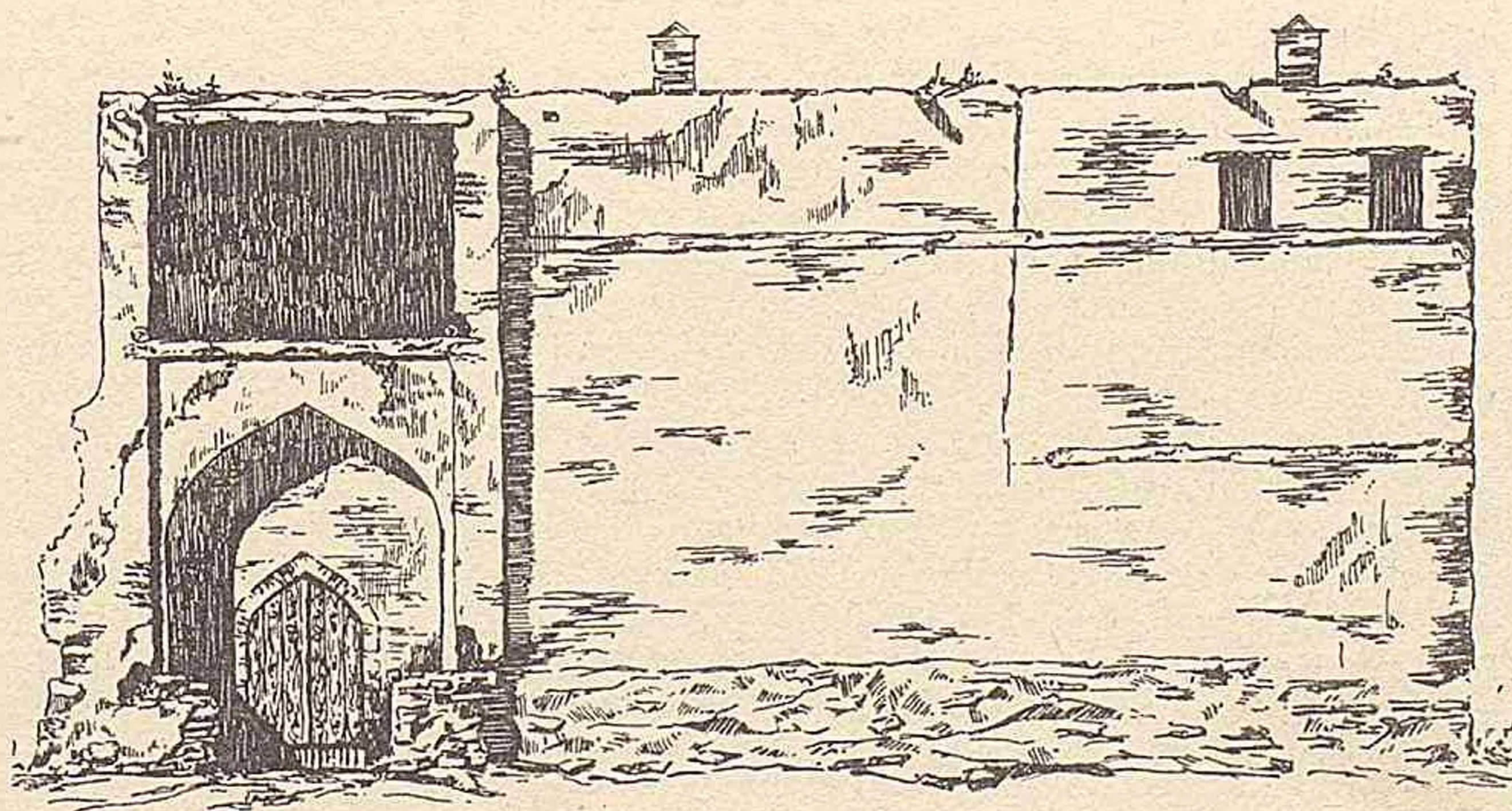
Ордубадын ме'марлығ симасынын мүәјјәнләшмәсиндә әһәмијјәтли ролу олан биначы нөвләриндән бири дә мәһәллә мәсчидләридир. Мәһәллә мәсчидләри Ордубадын јашајыш биначларынын ме'марлығына олдуғча јахын шәкилдә тәртиб олуномушдур. Белә мәһәллә мәсчидләри ичәрисин-

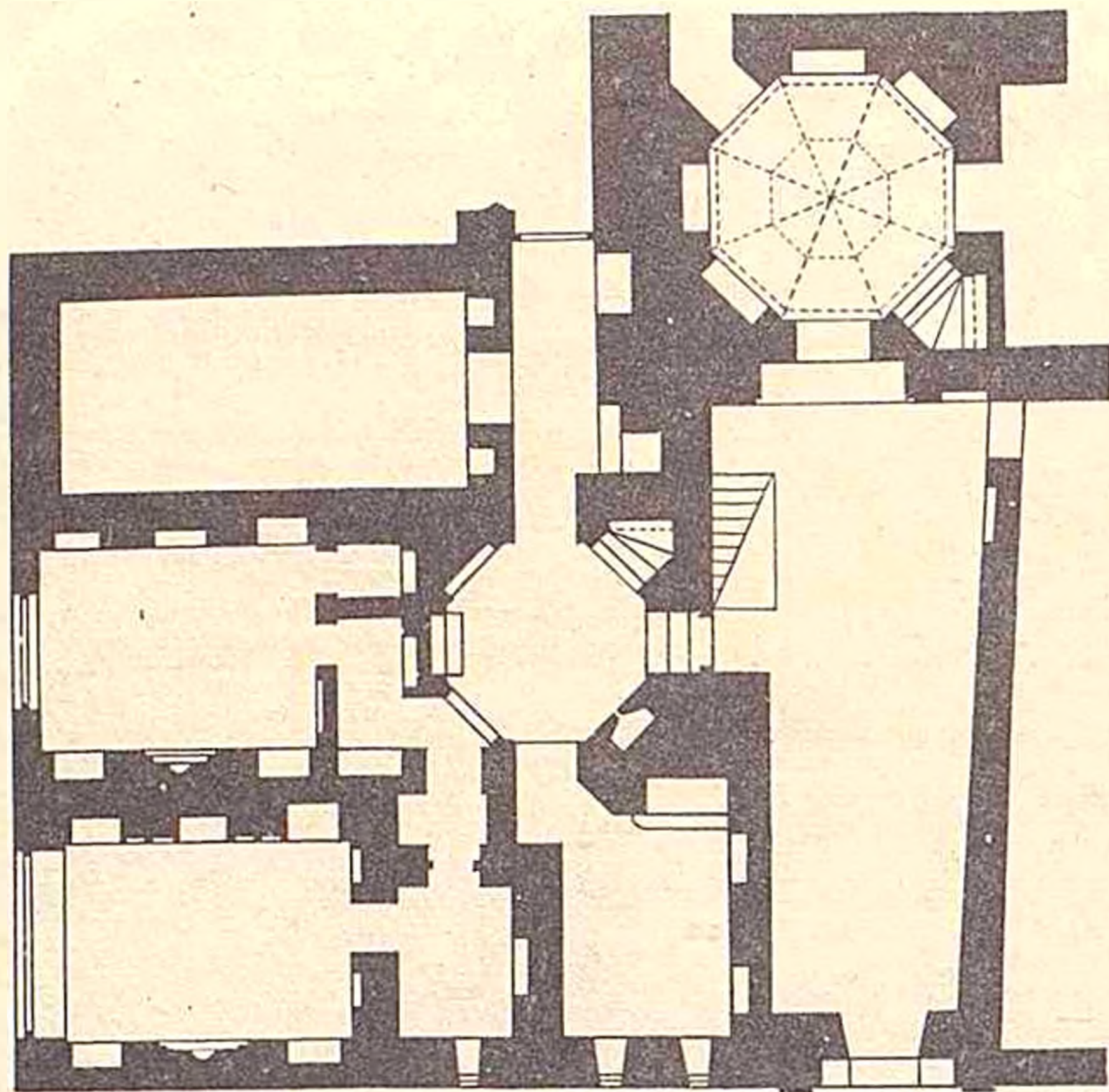

Ордубад. Шаумјан күчәсиндәки 85 нөмрәли евин планы.

Ордубад. Шаумјан күчәсиндәки 85 нөмрәли евин фасады.

1 0 1 2 3 м

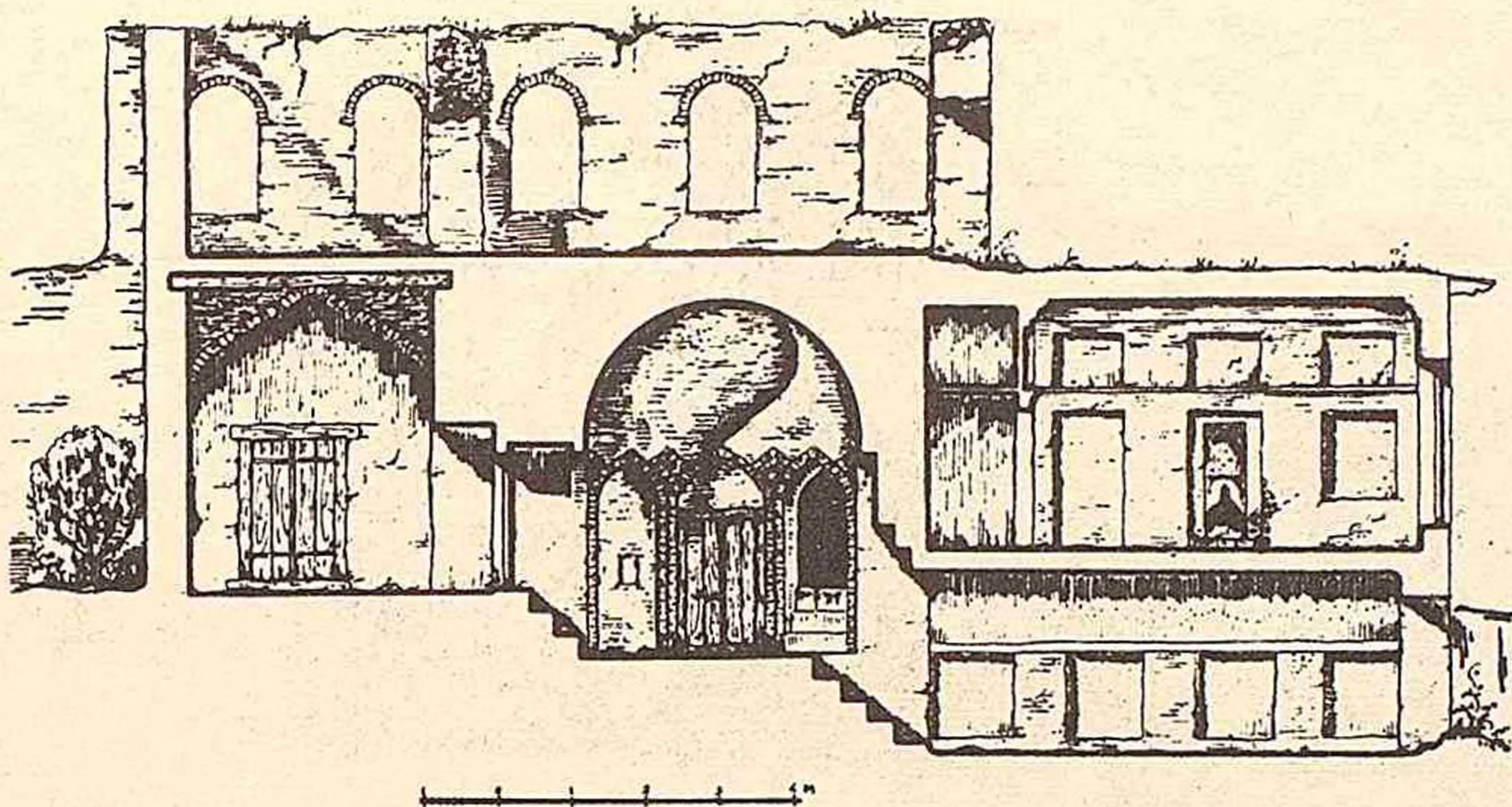
Ордубад. Шаумјан күчәсиндәки 62 нөмрәли евин планы.

дә ме'марлыг вә бәдни гијмәти е'тибары илә, хусусән, Дилбәр вә Сәршәһәр мәсчидләри диггәтәләјиг абидәләрдәндир.

Тарихдән мә'лумдур ки, XVIII әсрин орталарында Нахчыванда јарыммүстәгил Нахчыван ханлыгы әмәлә кәлир вә вилајәтин 1828-чи илдә Русија илә бирләшмәсинә гәдәр давам едир. Ханлыгын һөкм сүрдүјү бу дөврдә харичи басгынларын вә ханлыглар арасында кедән тоггушмаларын нәтичәсиндә вилајәтин игтисадијјатынын чидди сурәтдә позулмасы илә јанашы, ме'марлыг, иншаат фәалијјәти сәһәсиндә дә дурғунлуг әмәлә кәлмишди. Азәрбајҗанын Русија тәркибинә дахил олмасы онун башга маһалларында олдуғу кими, Нахчываны да һәм харичи гәсбкарларын басгынындан, һәм дә дахили тоггушмалардан хилас етмәклә бәрабәр, вилајәтин мәдәни вә игтисади инкишафы үчүн кениш имканлар јаратды.

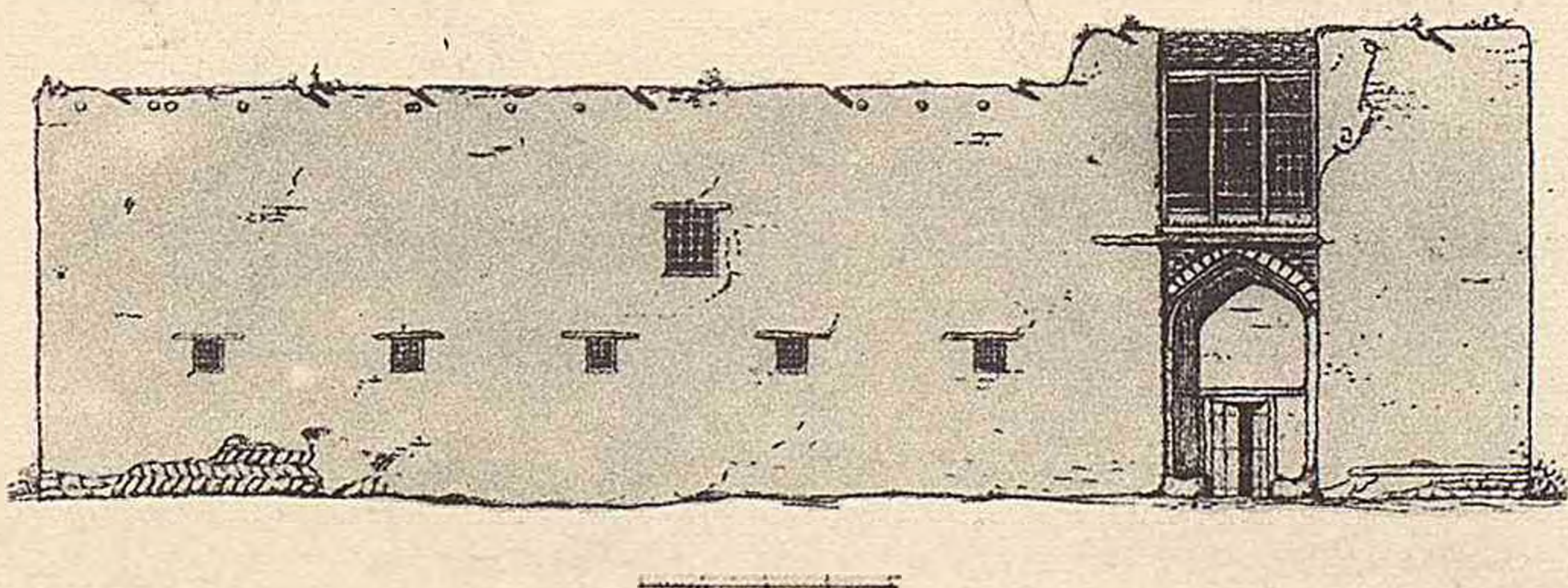
XVIII—XIX әсрләрдә Нахчыван вилајәтиндә әһалинин әсас мәшғулијјәти әкинчилик, бостанчылыг, бағчылыг, арычылыг вә ипәкчилик иди. Бунларын арасында әсас јери бағчылыг тутурду. Бағлардан топланан мүхтәлиф нөв мејвәләр гурудулур вә әсас ихрачат малларындан бири кими вилајәтин игтисадијјатында көркәмли рол ојнајырды. Бунунла јанашы, вилајәтин шәһәрләриндә, хусусән Нахчыванда сәнәткарлыг көркәмли јер тутурду. Бәдни тахта мә'мулатлар һазырланмасынын Нахчыванда заман-заман чох кенишләнмәси вә јүксәк бәдни инкишаф сәвијјә-

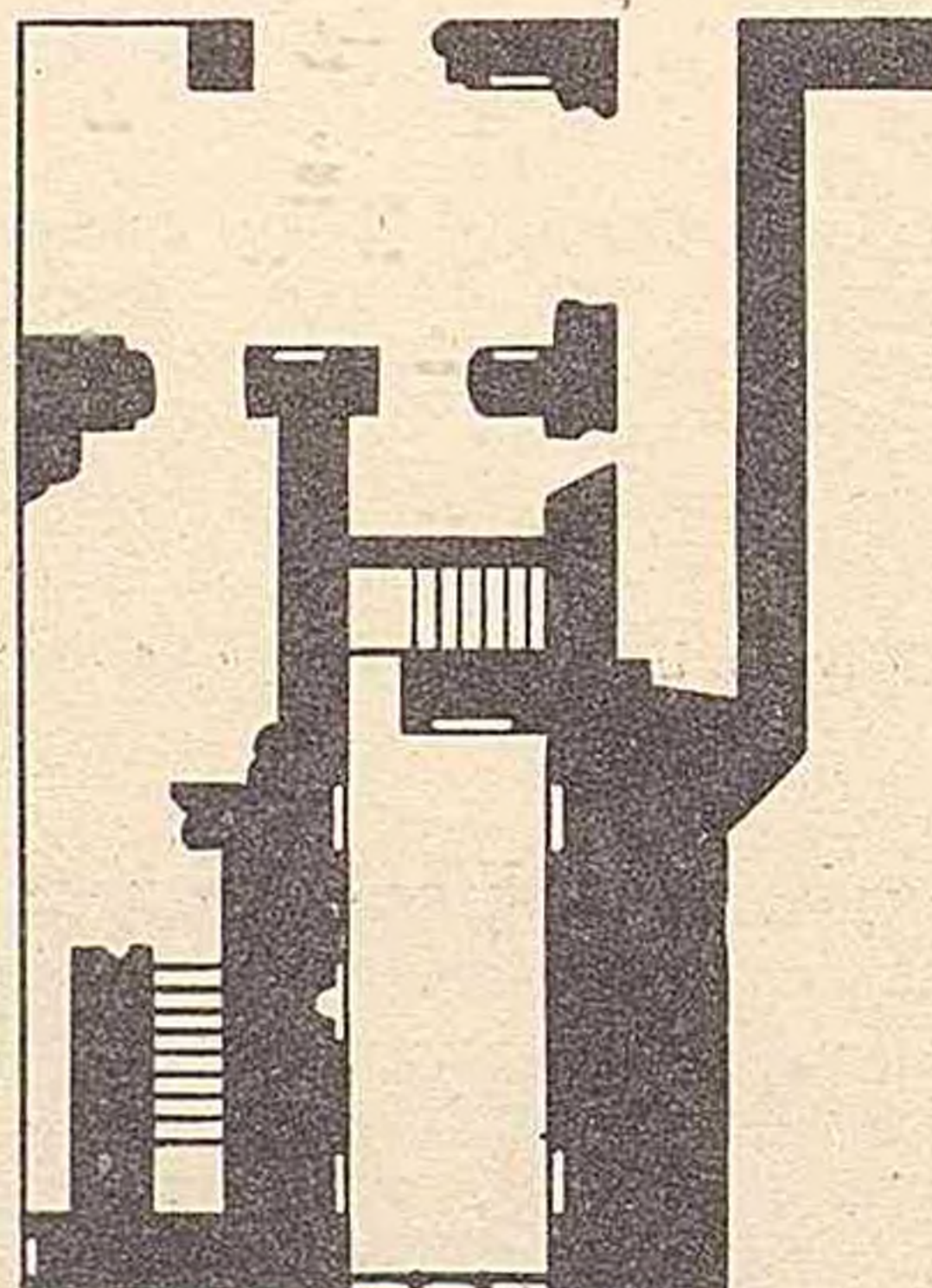
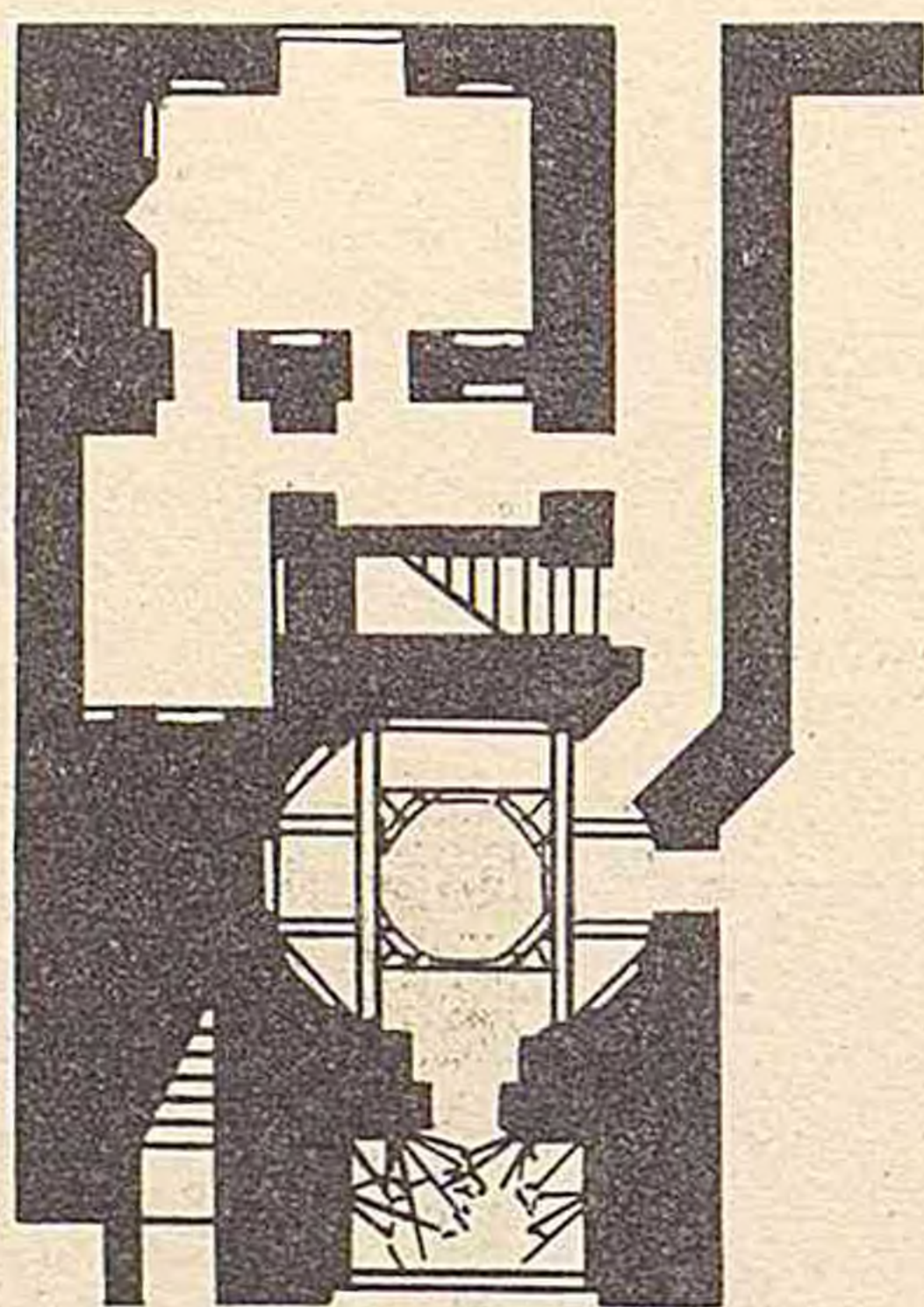
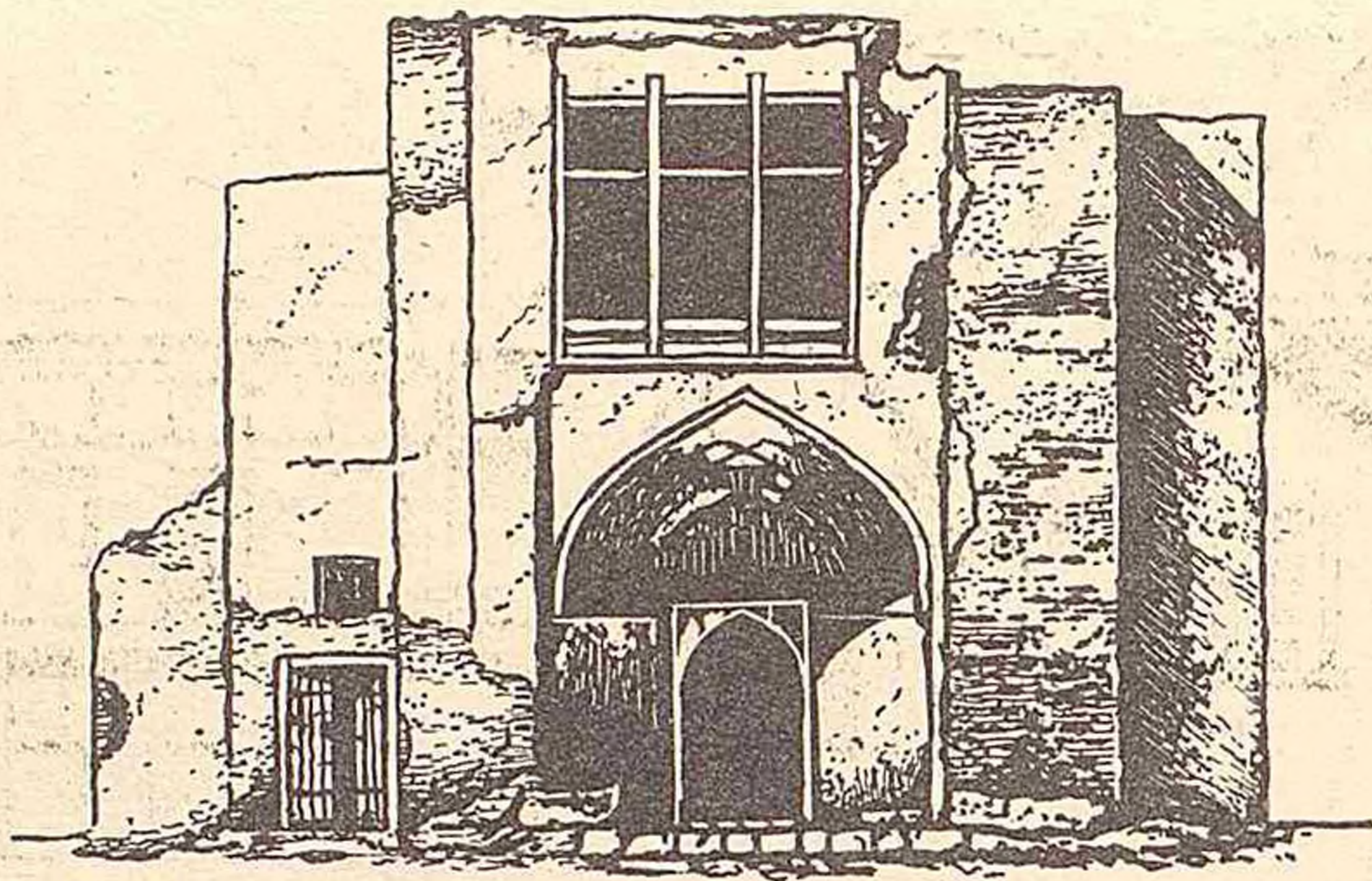

Ордубад. Шаумјан күчәсиндәки 62 нөмрәли евин кәсији.

Ордубад. Шаумјан күчәсиндәки 13 нөмрәли евин фасады.

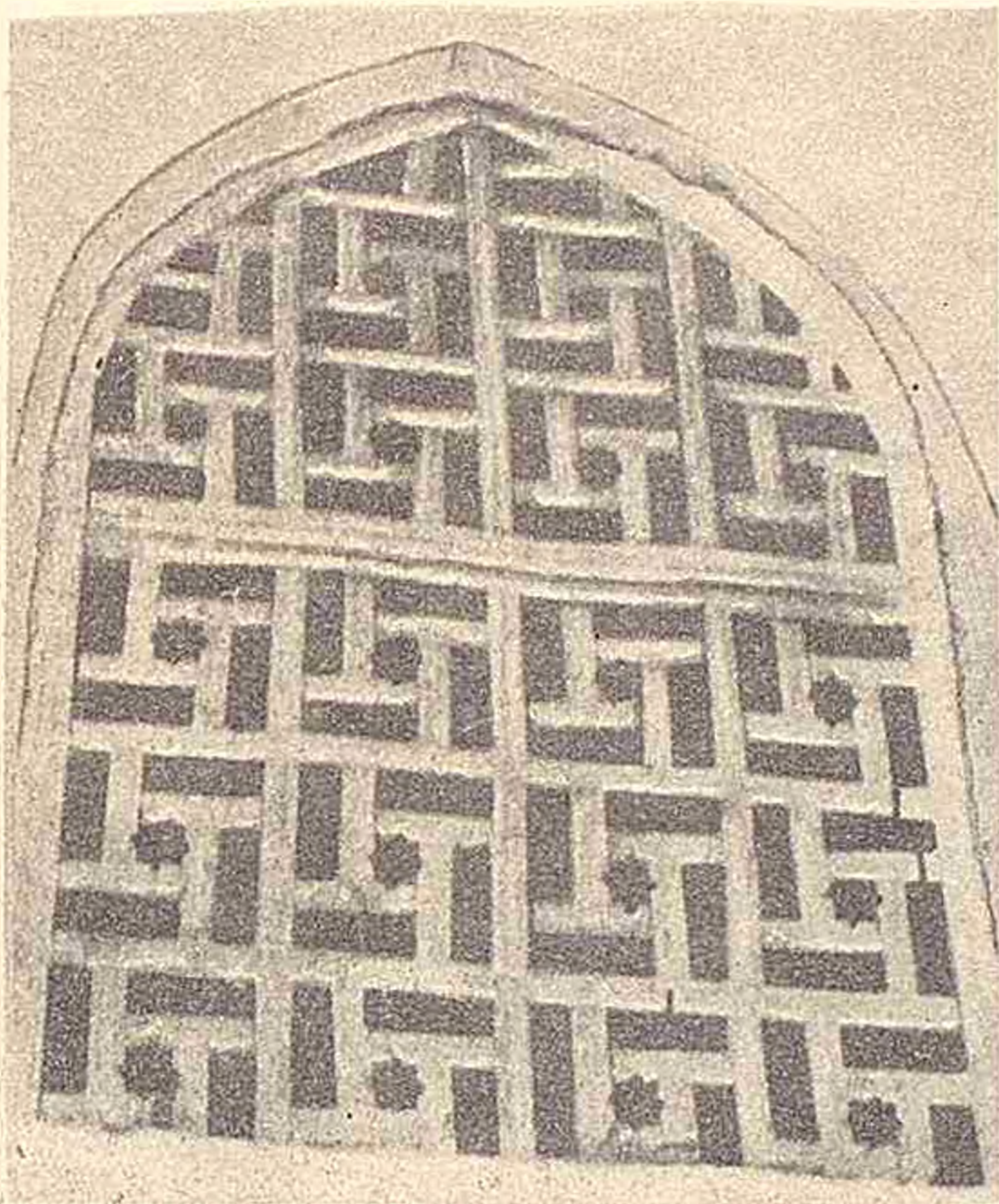

Ордубад. Ўғчам типли жашайиш биначсы.

Ордубад. Јашајыш бинасынын шәбәкәли пәнчәрәси.

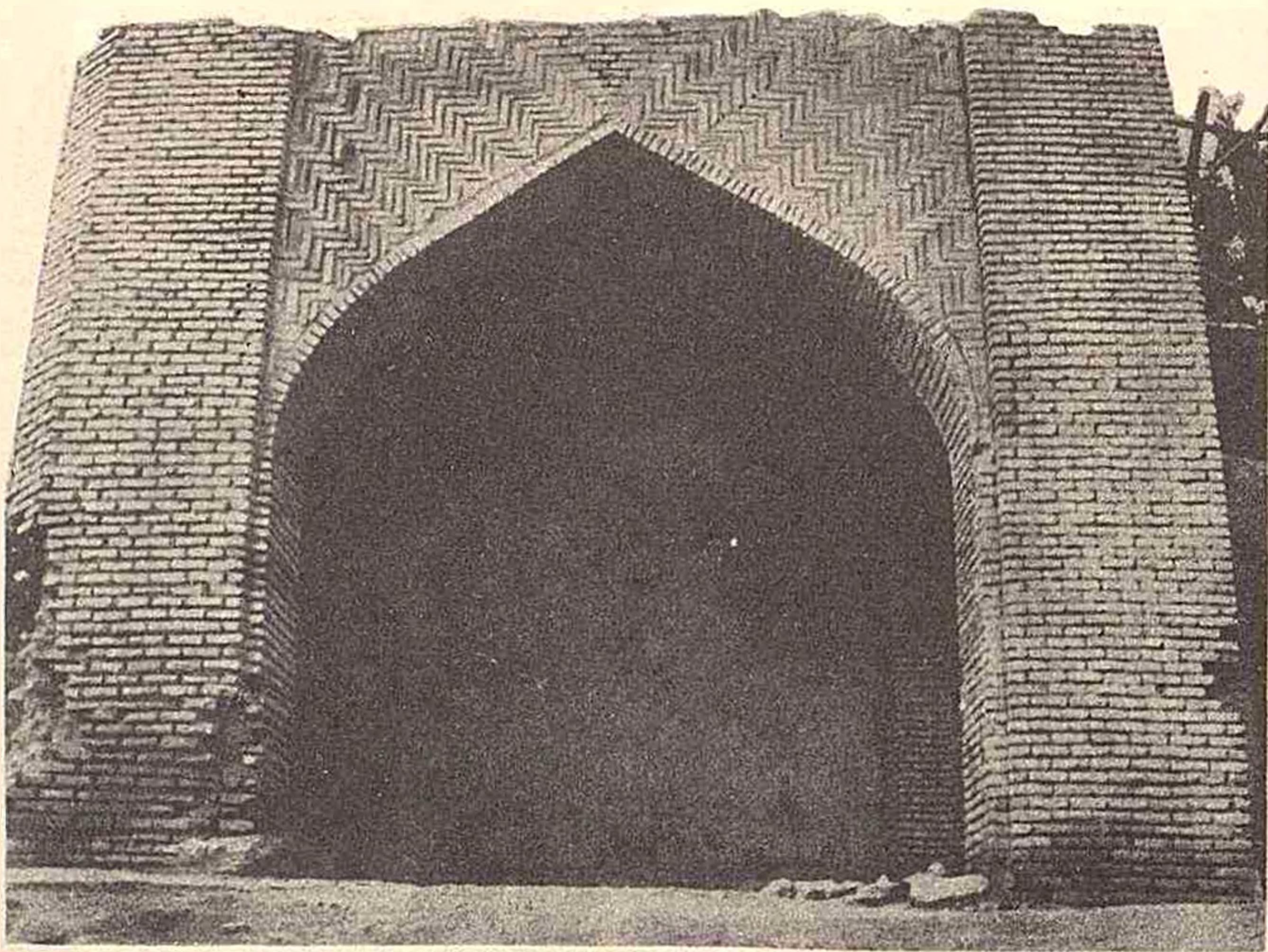
си, һәмчинин өлкәнин игтисадијјатында бағчылыгын көркәмли јер тутмасы јашајыш биналары ме'марлығынын формалашмасына әһәмијјәтли тә'сир етмишдир. Һәјәтјаны бағ Нахчыван јашајыш биналарынын ајрылмаз бир елементини тәшkil едир вә онун ме'марлыг-планлашдырма структурона хусуси јарашыг верир.

Нахчыванын јашајыш биналарында тәсадүф олунаи инчә вә нарын ишләниш ме'марлыг-конструксија елементләри, тахта ојмачылыг сәнәтинин бурада кениш инкишаф етмәсинин нәтичәси кими изаһ олунмалыдыр.

Нахчыван МССР-ин XVIII—XIX әсрләрә анд кәнд јашајыш биналарынын чохлуг тәшkil едән нүмунәләриндә отаглар бирчәркәли вә ејвансыздыр. Ејвансыз евләрә аран јерләриндә даһа чох тәсадүф едилир. Бир чох јашајыш биналарында ејван мејданчаларла әвәз едилмиш вә фасадынын гаршысында үзүм тәнәкләри, сармашыг јахуд башга үсулла үстү өртүлмүш талвар вә ја көлкәли ағачларла әһатә олунмушдур. Кәнд јерләриндә јашајыш биналарынын чохунун бирмәртәбәли олмасы, һаггында бәһс олунан мејданчалардан јај ајларында даһа әлверишли истифадә едилмәсинә шәраит јарадыр.

Нахчыванын кәндләриндә анчаг јашајыш отагларындан ибарәт олан вә һәјәтјаны саһәдә мүхтәлиф планлашдырма үсулларында јерләшдирилән евләрә дә тәсадүф олунур. Бу евләр ики мүхтәлиф група бөлүнүр. Ејванлы евләр групу бу тип јашајыш биналарынын јухарыда көстәрилән бүтүн ме'марлыг-планлашдырма вариантларыны әһатә едир. Тәркибинә ејван дахил олмајан јашајыш биналары Азәрбајчанын баш-

Ордубад. Тағлы ејван.

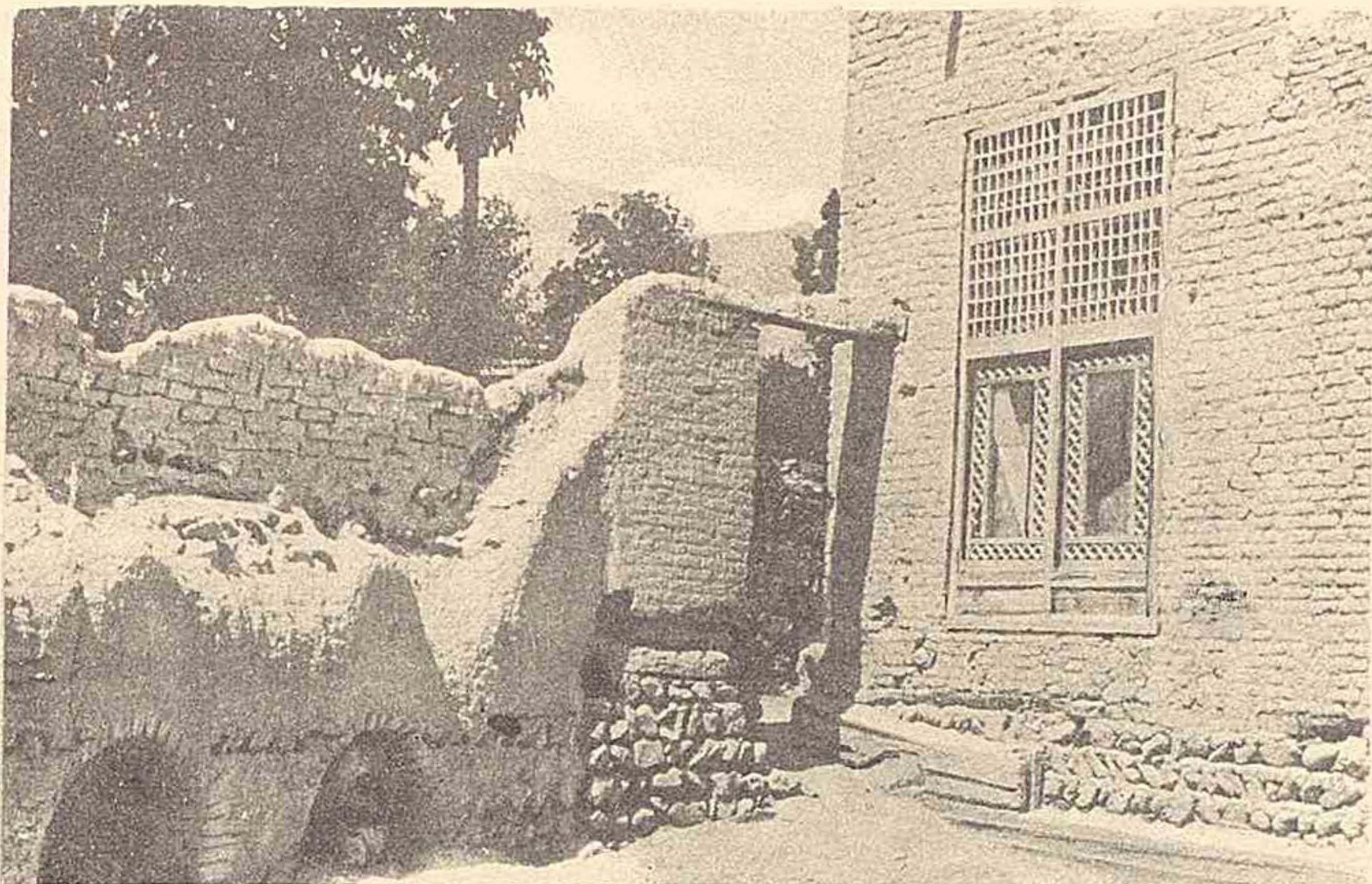
га районларында тәсадүф олунан бу тип евләрдән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнир.

Ејвансыз јашајыш биначары бир, јахуд икимәртәбәли вә јасты дамыдыр. Ики вә үч отагдан ибарәт олан бирмәртәбәли биначар икимәртәбәлиләрә нисбәтән даһа кениш јайылмышдыр. Бир вә дөрдотағлы јашајыш биначарына чох надир һалларда раст кәлмәк олур. Ики вә үч отағлы евләрдә јерләшкәләрдән бириндән, адәтән, дәһлиз, галанларындан исә јашајыш отағлары кими истифадә едирләр. Дәһлиздән дама чыхан пилләкәнләр һәлозуни гурулуша малик олур вә јагыш сујунун ичәријә ахмамасы үчүн дамын үстүндә кичик өртүк гурулур.

Ордубад евләринин ән әһәмијјәтли хусусијјәтләриндән бири бинаынын биринчи мәртәбәсиндә хусуси дәһлизин олмасыдыр. Дәһлиз тәгрибән мүасир вестибүл вәзифәсини ифа едир вә ондан јашајыш мәгсәдләри үчүн истифадә олунмур. Јашајыш биначарында дәһлиздән бир вестибүл кими истифадә олунмасы, әсасән, шәһәр типли икимәртәбәли евләрә хасдыр. Бу чүр евләрдә дама чыхмаг үчүн ајрыча гурулмуш пилләкәнләр олур.

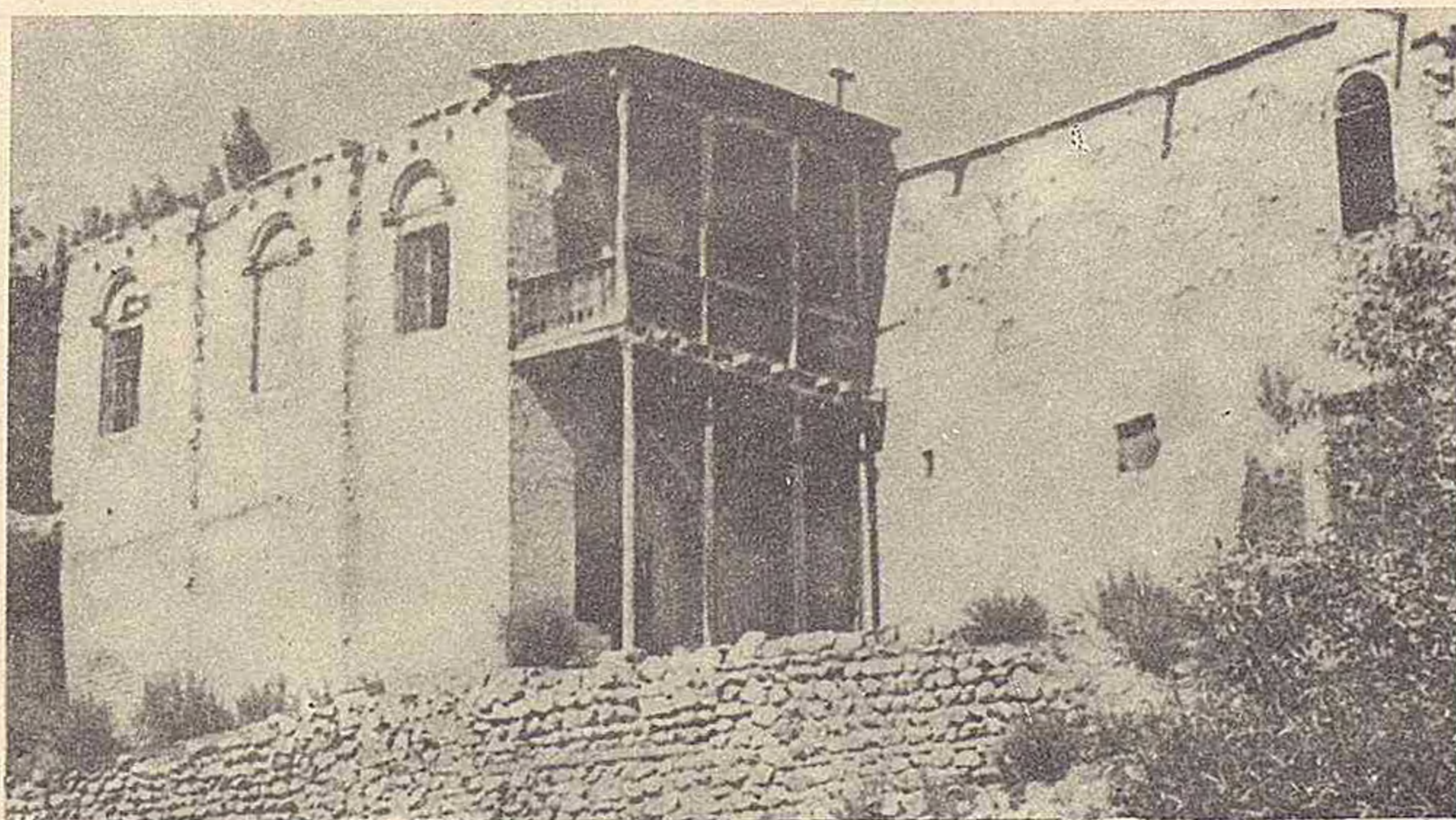
XIX әсрин орталарында Ордубад өз бөјүклүјү е'тибары илә Азәрбајчанын шәһәрләри арасында әһәмијјәтли мөвгә тутурду.

Ордубад. Көһнә тикилиш мәһзәрәси.

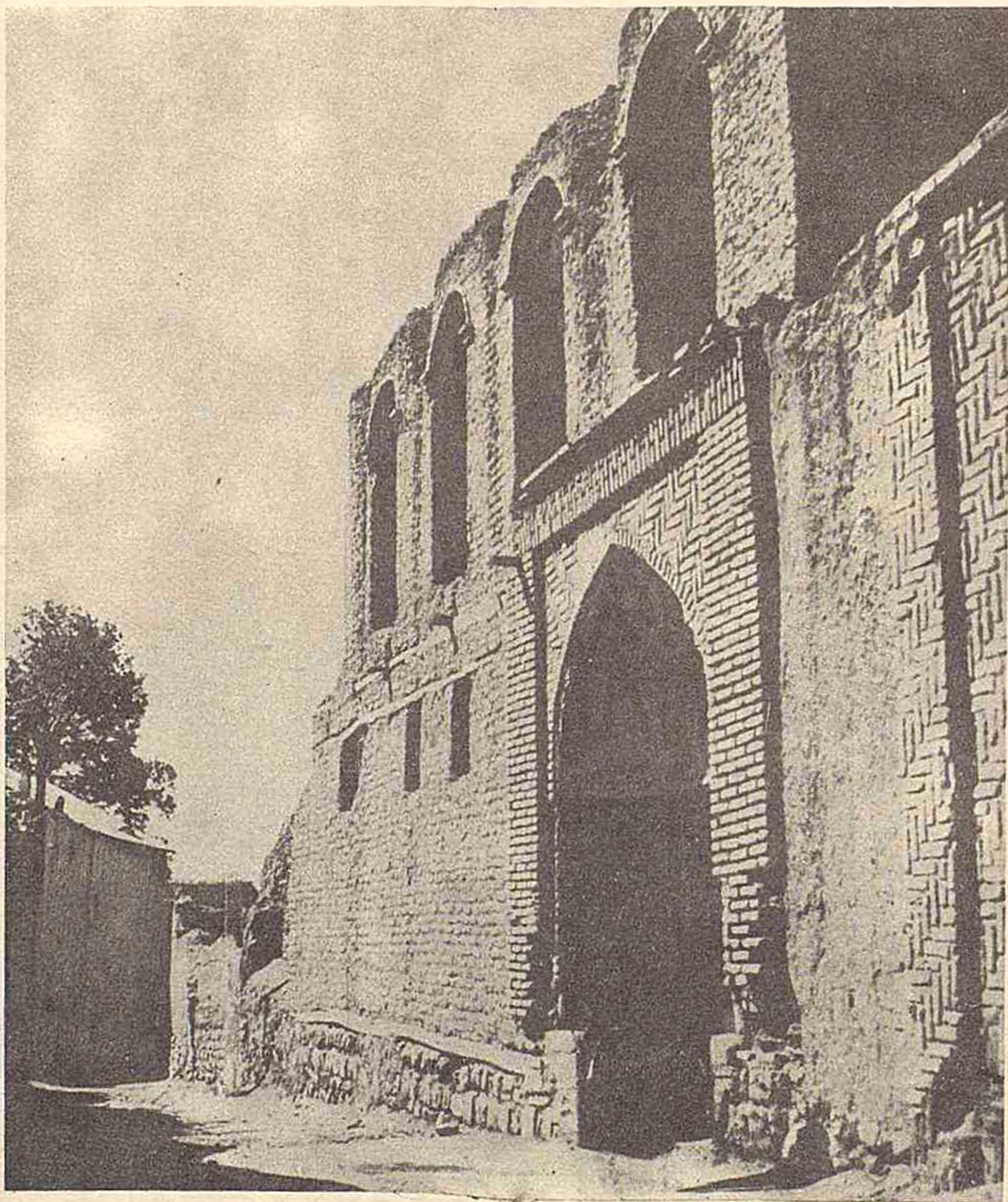
Ордубад. Көһнә евләрин көрүнүшү.

Әһалинин ајры-ајры соснал синифлардан тәшкил олуимасы јаша-
јыш биначарынын мүхтәлиф сәһијјәдә тәзаһүрүндә бөјүк рол ојнамыш-
дыр. Ордубадда садә биротаглы евләрдән башлајараг 7—8, бәзи
һалларда исә даһа чох отаглардан ибарәт мүтәшәккил вә хејли инкишаф
етмиш шәһәр евләринә гәдәр мүхтәлиф ме'марлыг-планлашдырма хү-
сусијјәтләринә малик олан јашајыш биначары вардыр. Бу евләр план-

Ордубад. Көһнә күчәләрдән бир кушә.

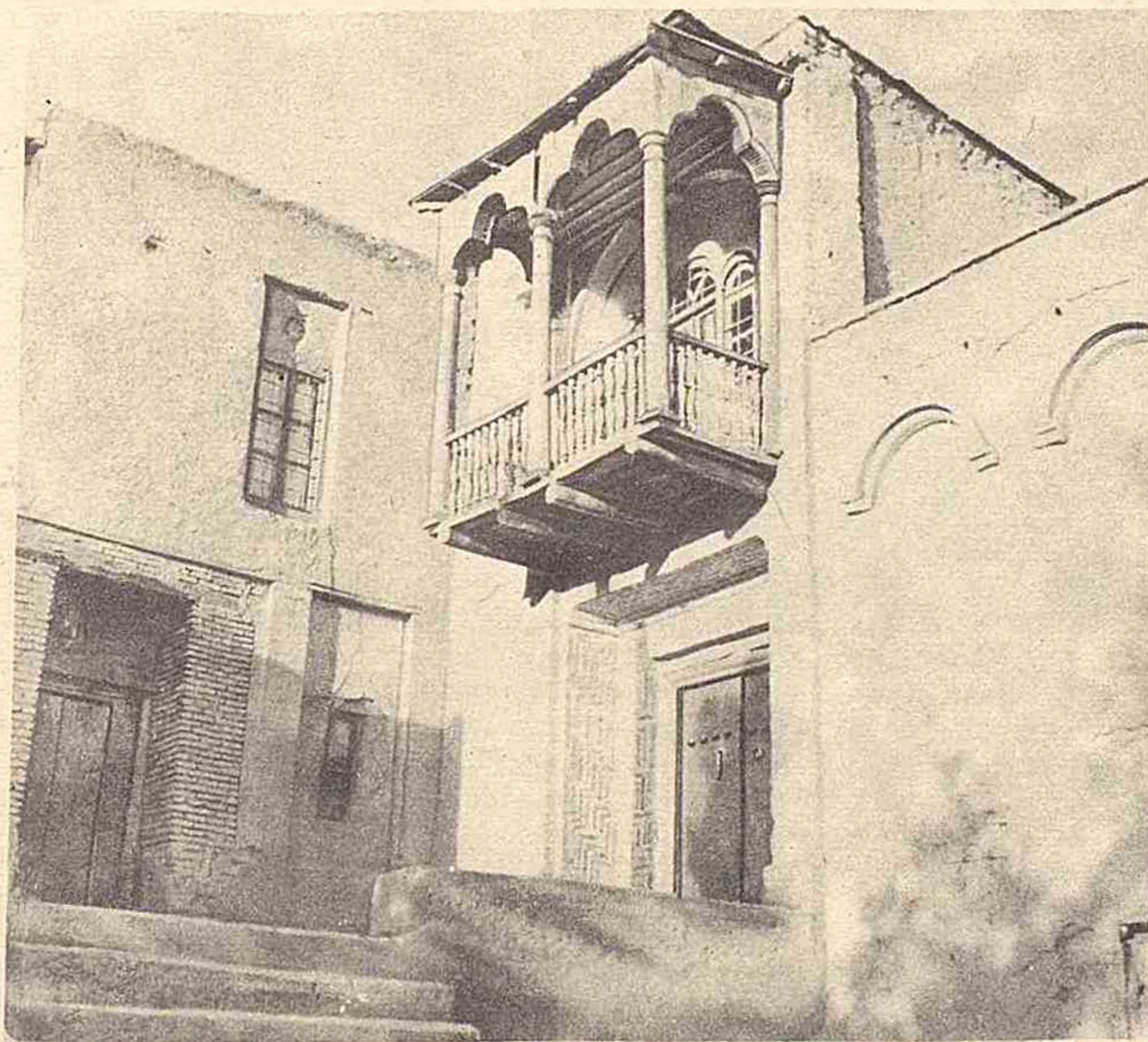

лашдырма нөгтеји-нэзэриндэн отагларын бирчэркэли, кичик бир һәјәтин периметри үзрә јерләшдирилмәси илә характеризә олунур.

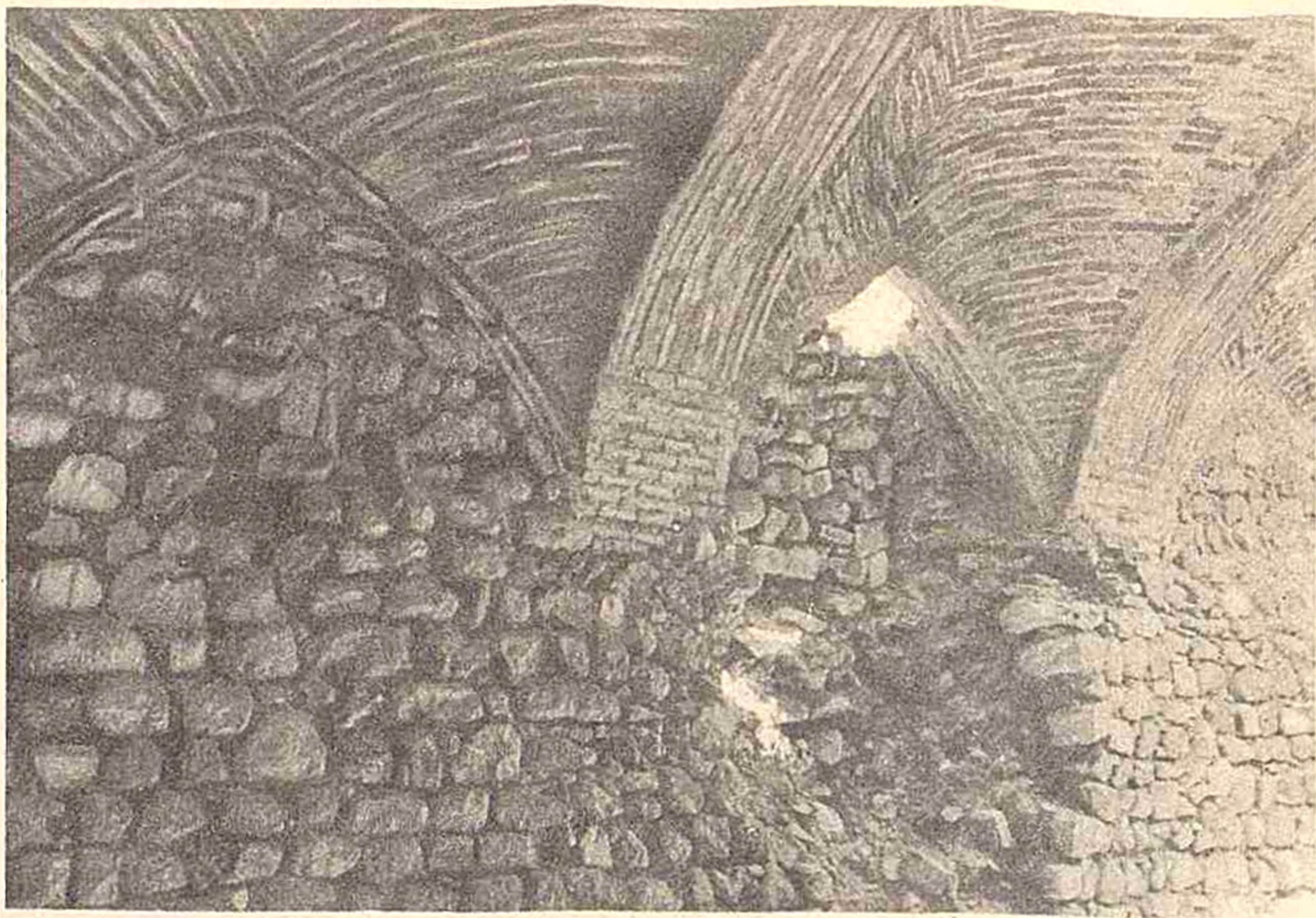
Отаглары бир чәркәдә, кичик бир һәјәтин периметри үзрә планлашдырылмыш Ордубад јашајыш биналарынын өзүнәмәхсус сәчијјәви хусусијјәтләри вардыр. Евә киришин хусуси дәһлиз шәклиндә вә үстүндә бунунла билаваситә әлагәләндирилән балахана тәшкил олунмасы, һәјәтдә һовуз тикилмәси, евин јашајыш бөлмәсинин отагларынын һәјәтлә раһат вә сых әлагәләндирилмәсиндән ибарәтдир.

Көстәрилән тип јашајыш биналары илә јанашы, Ордубад шәһәриндә планда мүрәккәб гурулушлу, һәјәтдә ајрыча бир тикинти шәклиндә јерләшдирилән евләр дә әһәмијјәтли јер тутмагдадыр. Белә јашајыш биналарында дәһлиз билаваситә күчә илә әлагәдар олур. Дәһлизләр сәккизбучаг, алтыбучаг вә аз һалларда дүзбучаг формалыдыр. Дәһлиз гапылар васитәсилә јашајыш бинасынын әсас тәркиб һиссәләрини бир-

Ордубад. Көһнә јашајыш биналарынын әмәлә кәтирдiji шәһәр күшәси.

Ордубад. Бузхана.

бири илэ, һәјәт вә күчә илэ әлагәләндирир. Бу гапыларын сајы бә'зи һалларда бешә чатыр. Дәһлиздән һәјәтә бирбаша јол олмасы һәјәтјаны саһәдәки тәсәррүфат биначары илэ күчә арасында әлагәнин тә'мин едилмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Јашајыш биначарына кириш, хусусилә икимәртәбәли евләрдә ја билаваситә дәһлиздән вә ја да һәјәтдән кечмәк шәрти илэ тәшкил олунур. Икимәртәбәли евләрин биринчи мәртәбәсиндә јашајыш отагларынын бир һиссәси вә әсас тәсәррүфат отаглары јерләшдирилир. Евләрин кичик өлчүлү, гејри-мүнтәзәм шәкилли вә дарысгал саһәләрдә јерләшдирилмәси илэ әлагәдар олараг, көстәрилән хусусијјәт чох мүхтәлиф ме'марлыг-планлашдырма формаларында тәзаһүр едир.

Ордубад јашајыш биначарынын дикәр сәчијјәви хусусијјәти һәјәтјаны саһәнин ме'марлыг-планлашдырма тәшкилләндән ибарәтдир. Һәјәтјаны саһәләрин өлчүсү, үмумијјәтлә, 400—800 квадратметр арасында дәјишир. Исти иглимә үјгүн олараг, һәјәтјаны саһәләрин планлашдырылмасында микроклим шәраитинин јакшылашдырылмасына әһәмијјәтли дәрәчәдә диггәт јетирилир. Микроклим шәраитинин јакшылашдырылмасында һовуз, талвар вә с. тәтбиг олунмасы илэ јанашы, јерли әһали арасында «чешмә» адланан хусуси јералты јерләшкәләрин гурулмасы нәзәри чәлб едир. Чешмәләрә ики мүхтәлиф гурулушда тәсадүф

Ордубад. Дарваза.

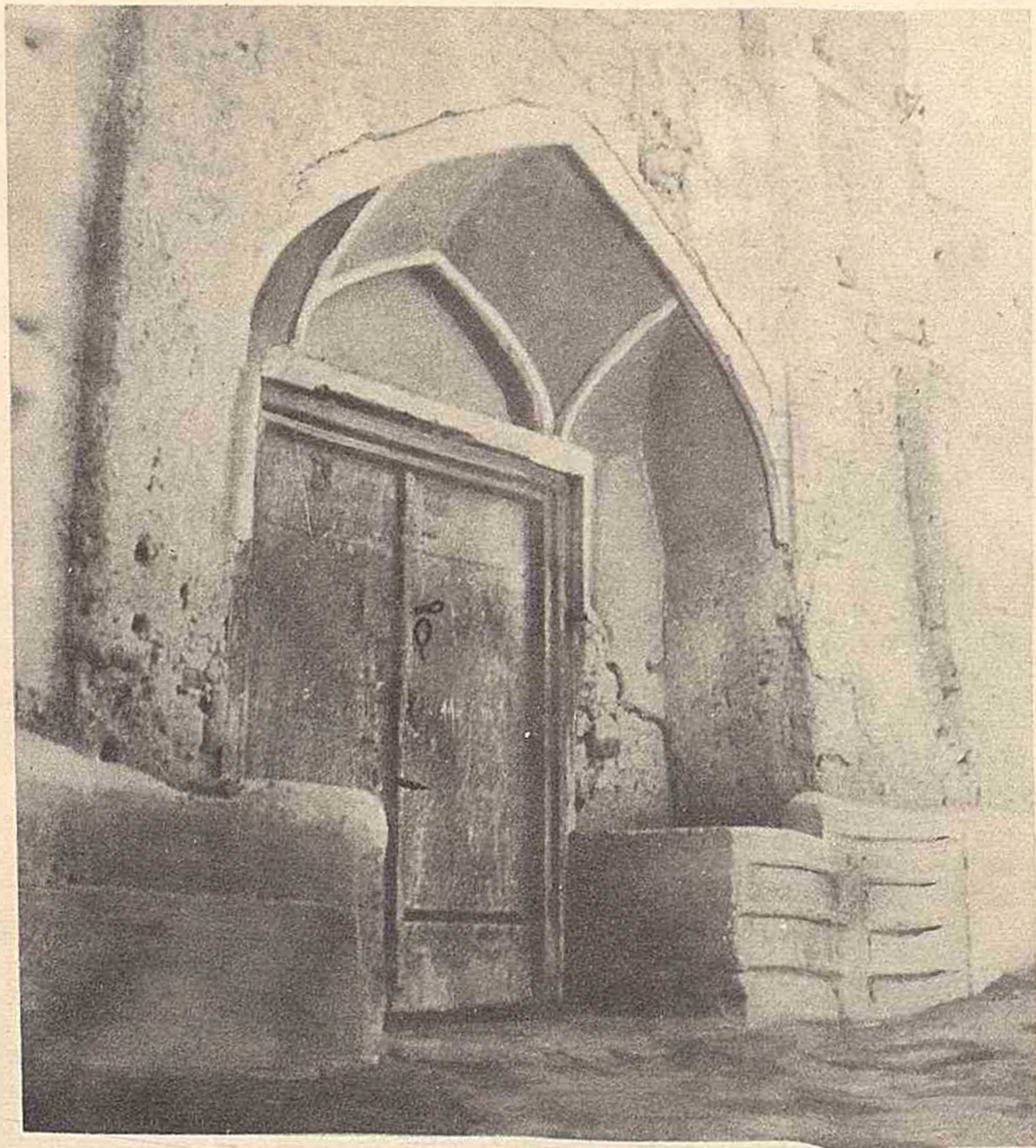
олунур. Бунлардан биринчиси, вахты илэ Абшерон јарымадасында кениш јайылан овданлары хатырладыр. Абшерон јарымадасынын овданлары Ордубад чешмэлэриндэн фэргли олараг, үмуми истифадэ үчүн тәјин олунурду. Икинчи групу исэ сү мәнбәјинин үстүндә планда квадрат формалы хүсуси јералты јерләшкэлэрин гурулдугу чешмэлэр тәшкил едирди. Тәғрибән 3—4 метр дәринликдә олан бу чешмэлэрин һавасы јайда чох сәрин олдуғундан онлардан ејни заманда мүасир сојудучу чинһаз-

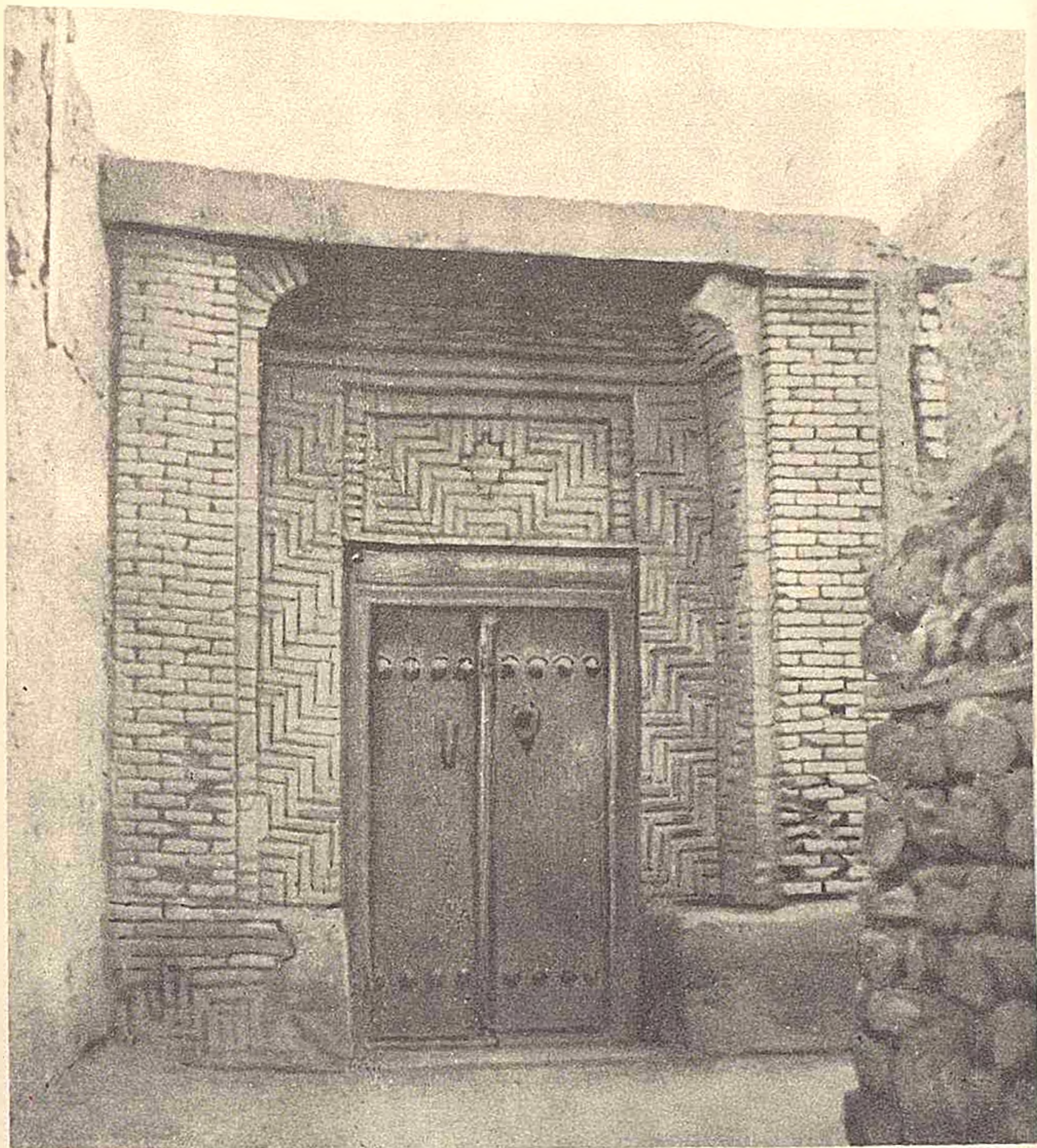
лар кими дә истифадә олунурду. Белә һалларда әрзағын жыгылмасы үчүн јерләшкәнин диварларында тахчалар дүзәлдилирди.

...Әчәми ме'марлыг мәктәбинин тә'сир даирәси индики Нахчыван МССР әразисинин сәрһәдләри илә мәһдудлашмыр. Гејд етдик ки, орта әсрләрдә Нахчыванда ме'марлығын инкишафы бир тәрәфдән Мараға вә һәмәдана гәдәр узанан чәнуб әјаләтләрин, о бири тәрәфдән шималда Бәрдәјә гәдәр узанан әразинин ме'марлыгына мүсбәт тә'сир көстә-
рирди. Бу тә'сирин гүввәтли олмасында, Әчәми Әбубәкр оғлунун јүксәк

Ордубад. Портал гурулушлу дарваза.

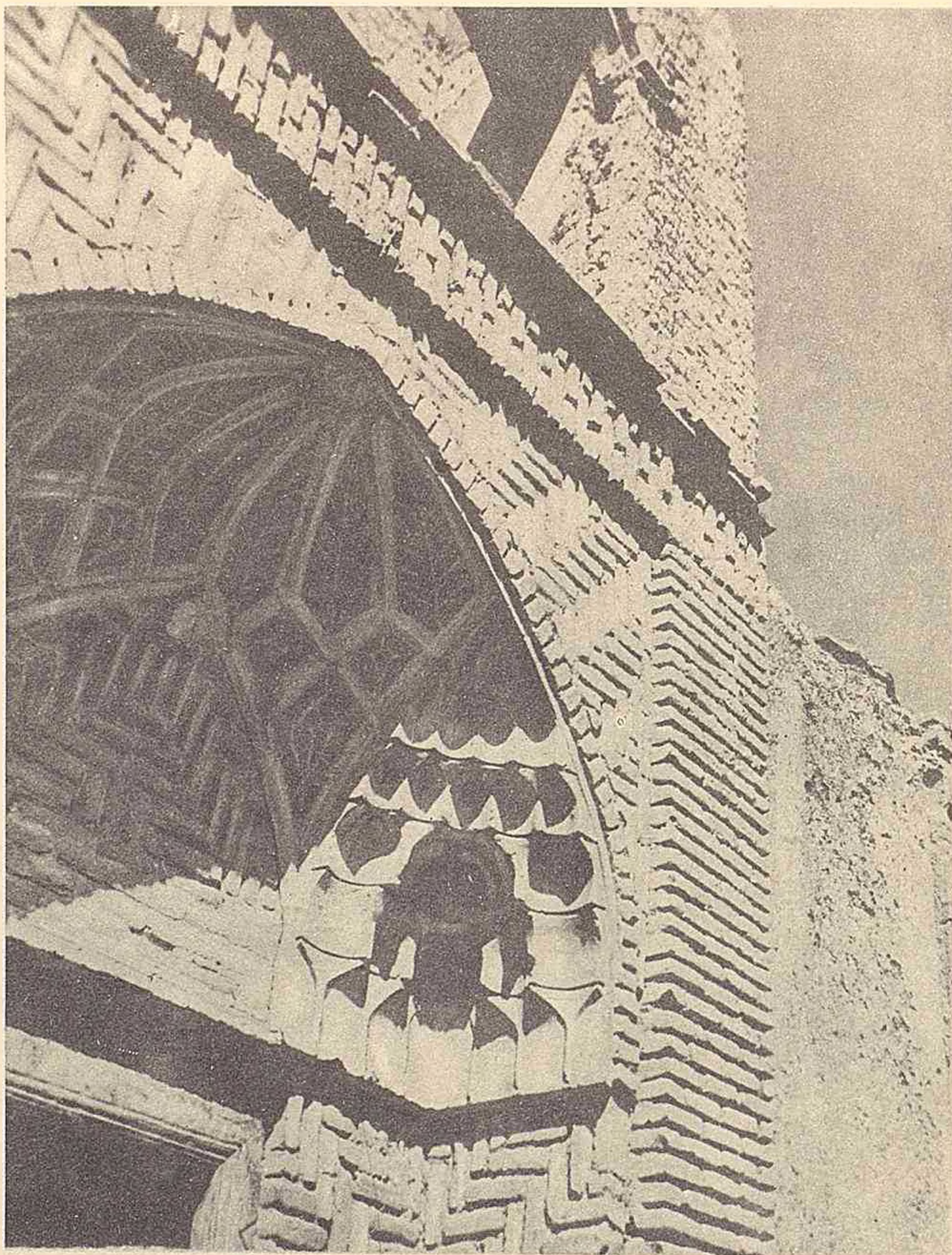

Ордубад. Дарваза.

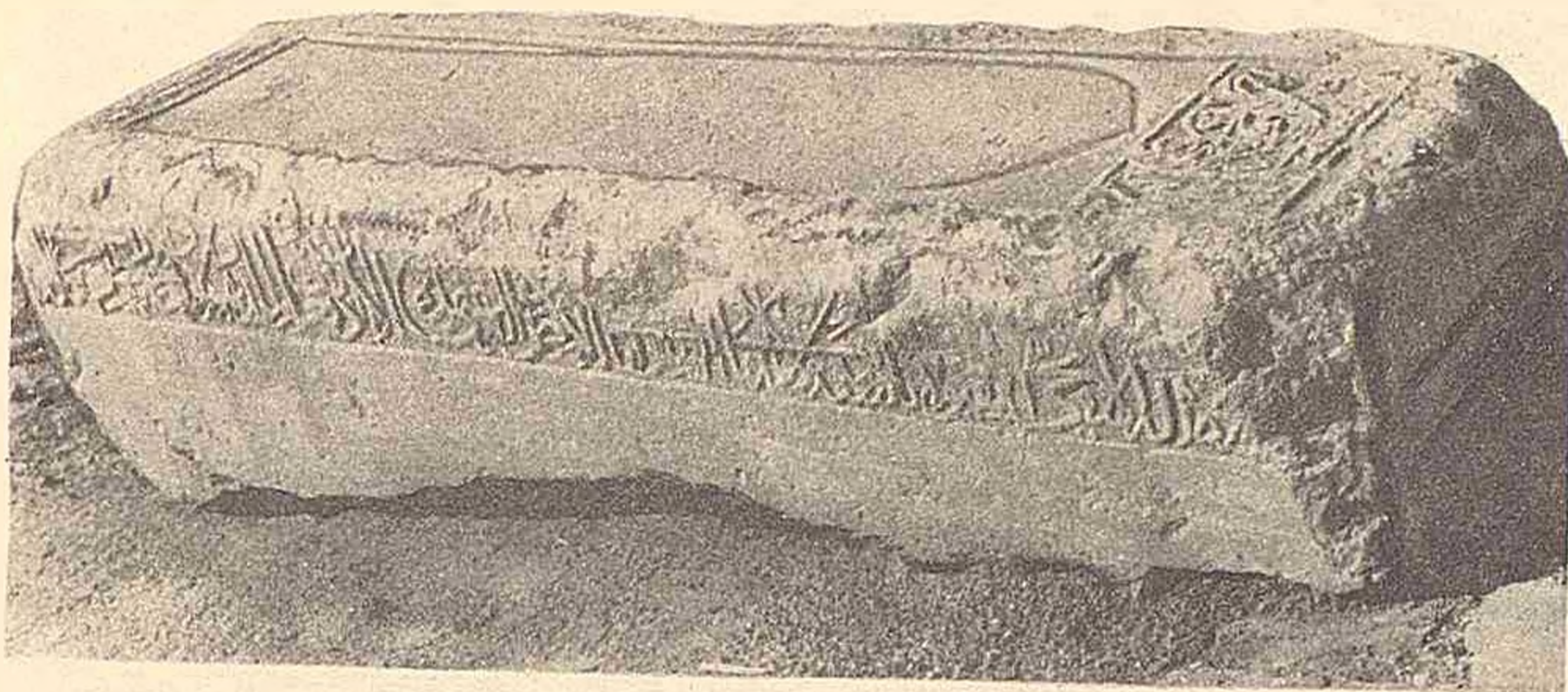
бәднн сәвијјәли јарадычылыг ирсинин бөјүк ролу олмушдур. Биз фото-китабда Әчәминин 4 әсәриндән — Мө'минә хатын, Јусиф Күсејир оглу түрбәләриндән, Нахчыван Чүмә мәсчидиндән вә мәсчидин комплексинә дахил олан гоша минарәни бирләшдирән баштаг-порталдан бәһс етдик. Лакин Әчәми Әбубәкр оглу кими бир ме'марын даһа чох ме'марлыг әсәри јаратдыгы шүбһә кәтүрмәз бир мүлаһизәдир. Гәтијјәтлә демәк олар ки, Нахчыван шәһәриндән јухарыда бәһс едәркән «Әчајиб-әд-дүн-

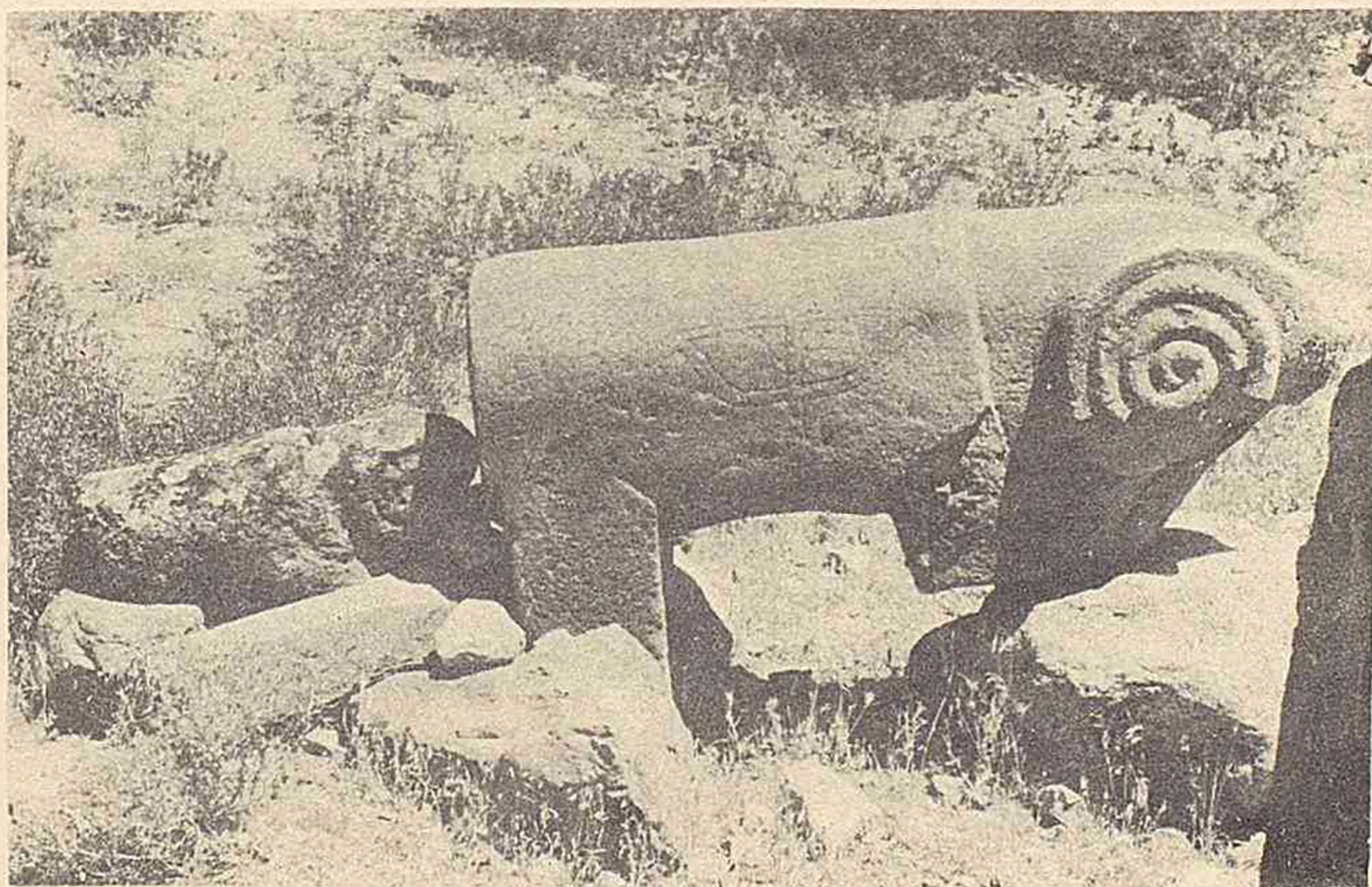
Ордубад. Сәршәһәр мейданындакы евини сталактитли порталы.

Ордубад. Гəбир дашы.

Ордубад. Гочшəкилли гəбирдашы.

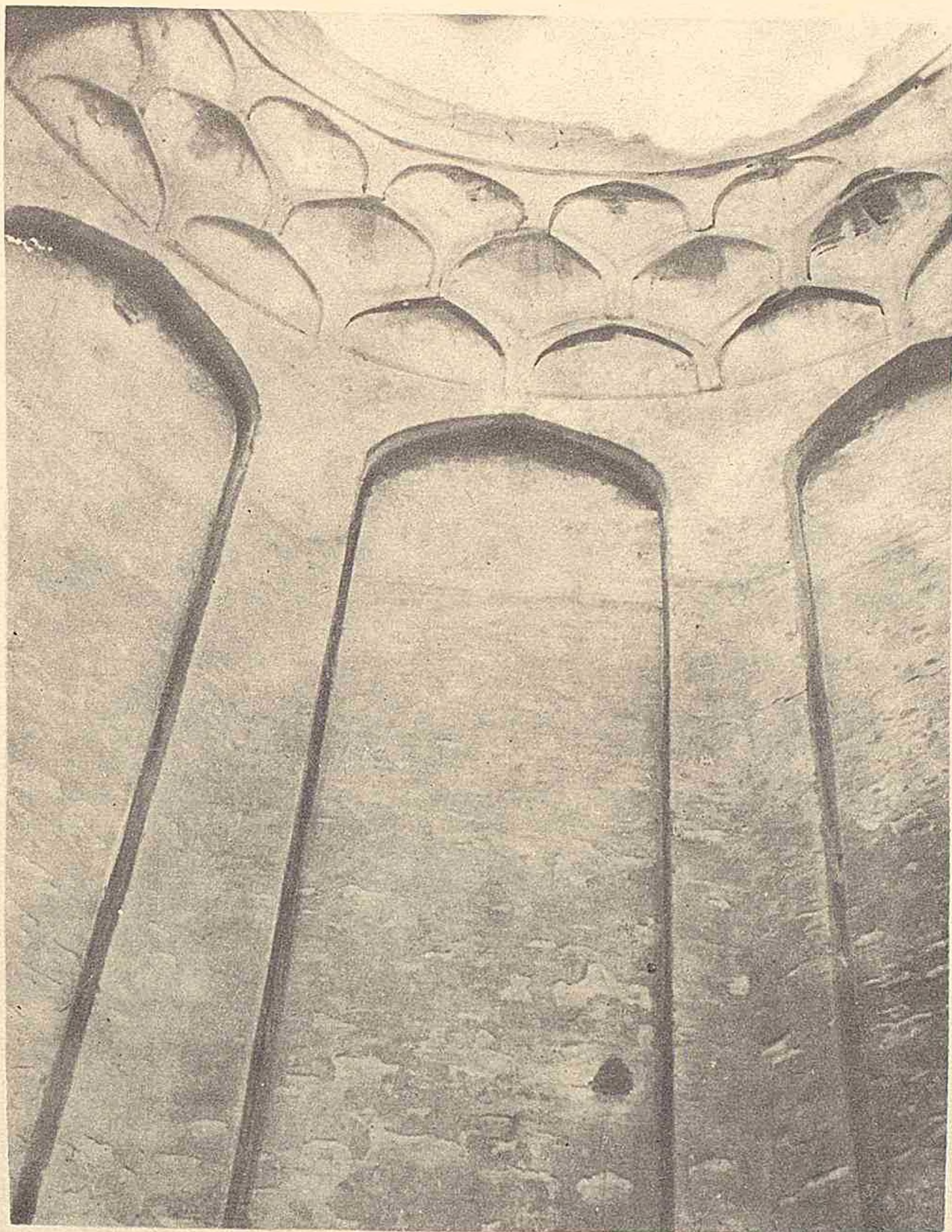

Бәрдә. Нахчыванлы ме'мар Әһмәд Ејјуб оглу тәрәфиндән јарадылмыш
1322-чи ил тарихли түрбә.

Бәрдә түрбәсинин дахили.

Худафəрин. Он беш ашырымлы көрпү. Ашырымларын ме'марлыг һəлли.

ја» мənбəјинə əсасən садаладығымыз Нахчыван тикинтилəри ичəрисиндə Əчəминин пəјы анчаг бизə гəдər кəлиб чатмыш дəрд абидədən ибарət олмамышдыр.

Јухарыда Мə'минə хатын түрбəсиндəй бəһс едəркən Əчəми јарадычылығынын дəрд əср сонра — XVI əсрдə Синан кими нəһəнк ме'марый јарадычылығына белə тə'сир кəстəрдијини фактларла гејд етдик.

Нахчыван ме'марлыг мəkтəбинин тə'сирини бариз шəкилдə өзүндə əкс етдирən абидэлəрдən данышаркən, илк нəвбədə Бəрдədə јүксələn 1322-чи ил тарихли гүллəвары түрбəни гејд етмək лəзымдыр. Силиндрик гурулуша вə зəнкин пəлихромик орнамент бəзəјинə малик олан Бəрдə абидəсинин үзəриндə «Нахчыванлы ме'мар Əһмəd Ејјуб оглу» сəзлəри јазылмышдыр. 1322-чи ил тарихли түрбəнин вə халг арасында «Ахсадан баба» ады илə танынан түрбəнин галыглары əсасында онун да Əһмəd Ејјуб оглу Нахчывани тəрəфиндən тикилмиш олдугу мүəјјəнлəшдирилмишдир. Бəрдə түрбəsi өз үмуми гурулушу вə бə'зи хүсусијјəтлəри етибарилə Гарабағлар түрбəсинə охшайыр. Тарихи дəврлəри бир-биринə ујғун кələn бу ики абидəнин — Гарабағлар вə Бəрдə түрбэлəринин, ејни сənəткарын, Əһмəd Ејјуб оглунун əсəрлəри олдуғуну тə'кидлə дэмəјə əсасымыз вардыр.

Зəнкилан рајонунун Мəммədбəјли, Фүзули рајонунун Бабы вə Əһмədaлылар кəндлəриндəки вə һəттa Aғдам рајонундакы бир сыра абидэлəрдə Нахчыван ме'марлыг мəkтəби дахилиндə əмələ кəlмиш ме'марлыг — композисија үсуллары излəнир.

Орта эсрләрдә Нахчыванын Чәнуби Азәрбајчан торпаглары илә ра-
битәсини тә'мин етмәкдә Худафәрин кечидиндәки көрпүләрин бөјүк ро-
лу олмушдур. Бурадакы он бир вә он беш ашырымлы көрпүләр бизә
кәлиб чатдыглары шәкилдә Нахчыван ме'марлыгы даирәсинә дахилдир.

Азәрбајчан эразисиндә зәманәмизә гәдәр галмыш көрпүләрдән ән
гәдими Араз чајы үзәриндәки он беш ашырымлы Худафәрин көрпүсү-
дур. Мәнбәләрдән мә'лум олдугу кими Худафәрин көрпүсү һәлә ерамы-
зын VII эсриндә вармыш. Әлбәттә, бу көрпү дәфәләрлә јенидән гурул-
муш вә зәманәмизә гәдәр галмыш шәкилдә, әсасән XII—XIII эсрләрә
аид едилә билир. Худафәрин көрпүсү Азәрбајчанын орта эср көрпүлә-
риндә көрдүјүмүз композисијада тәртиб едилмишдир. Бурада ашырым-
лар чатматагларла ишләниш, онларын арасында исә далгагыранлар
гурулмушдур. Көрпичдән тикилмиш көрпүләрин ән әһәмијјәтли нүму-
нәләриндән бири олан он беш ашырымлы Худафәрин көрпүсү вахты
илә Кәнчәдә вә Шәмкурда олан көрпүләрә охшајыр.

Азәрбајчан бәдин мәдәнијјәтинин инкишафында хүсуси мөвгеји
олан Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин јетишдирдији сәнәткарларын ја-
ратдыгы абидәләр, эсрләр кечдикдән сонра да өз тәрәвәтини мүһәфизә
едәрәк халгын түкәнмәз јарадычылыг гүввәсинин нүмунәләри олараг
мүасир Азәрбајчан совет бәдин мәдәнијјәтинә дахил олмушдур.

Әчәминин вәтәни Нахчыван эсрләр боју сүрән дагынты вә чәттилик-
ләрдән сонра өз тарихинин јени социалист дөврүнә дахил олмушдур.
Мухтар республиканын пайтахты олараг Нахчыван әһәмијјәтли инзиба-
ти, сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилмишдир.

Сон илләрдә Нахчыванын шәһәрсалма инкишафынын баш планы
мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилир. Шәһәр абадлашыр вә онун ме'мар-
лыг симасы јени биначарла зәнкинләшир.

Шәһәрдә әһәмијјәтли ичтимаи вә мәдәни-мәишәт биначары тикил-
миш, јашајыш биначарынын күтләви иншасына башланмышдыр.

Шәһәрин баш планынын јени редаксиясында илк пландакы әсас
ме'марлыг — шәһәрсалма фикирләри давам етдирилир. Баш планда
1980-чы илә гәдәр шәһәрин әһалисинин 60 мин нәфәрә чатачагы нәзәрдә
тутулур. Јенә бу планда Узуноба су көлү әтрафында истираһәт зонасы-
нын тәшкили, бурада јарадылачаг мешә-парклар шәһәрин әлағәләнди-
рилмәси лајиһәләшдирилмишдир.

Нахчыванын баш планында шәһәрин бир-бириндән һүндүрлүкдә
30—40 метр фәргли олан ики эразидә јерләшдији нәзәрә алыныр. Баш
плана көрә эразинин һүндүр һиссәсиндә мәдәни-мәишәт биначары јер-
ләшдирилир. Бурадан Араз нәһринә вә су һөвзәси көлүнә көзәл мәнзәрә
ачылыр. Шәһәрин бу һиссәсиндә дөрд-беш мәртәбәли евләр јерләшир
вә кәләчәкдә он ики мәртәбәли евләр тикмәклә буранын көркәминин да-
һа да әзәмәтли олмасы тә'мин едиләчәкдир. Нахчыванын шәһәрсалма
инкишафында хүсусән, доггузунчу бешиллијин әһатә етдији илләр чох
сәмәрәли олмушдур.

Шәһәрин һәлә 1946-чы илдә тәртиб едилмиш баш планына ујғун
олараг Нахчыванын мәркәзи мејданы формалашмаға башламышдыр.
Мејданын мәзмуну бурада јерләшән мәдәнијјәт вә ичтимаи биначарлар
мүәјјәнләшир. Мејданын узун оху үзәриндә шәрг тәрәфдә Чәлил Мәммәд-

Әчәми Әбубәкр оғлунун Нахчыванда гојулачаг абидәсинин лајиһәси.

гулузадә адына Азәрбајчан Дөвләт Муסיгили Драм Театры (Ә. Исмајылов, Н. Мәчидов), јан тәрәфләрдә Азәрбајчан КП Нахчыван Вилајәт Комитәси вә Нахчыван МССР Назирләр Советинин биначы (Т. Абдуллајев) жүксәлир. 1974-чү илдә мејданын гәрб тәрәфиндә В. И. Ленинә һәср едилмиш хатирә ансамблы јарадылмыш, бу ансамбл 1976-чы илдә Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш (Н. Әләскәров, Ә. Нүсәјнов, Ә. Әбдүррәһимов, һејкәлтәрәш И. Зејналов) вә беләликлә, Нахчыванын баш мејданынын тикилиши әсас етибары илә тамамланмышдыр.

В. И. Ленинин абидәси вә онун архасында учалдылмыш хатирә музеји, жүксәк стилобит үзәриндә отурдулараг, монументал бир хатирә ансамблы јарадылмышдыр. Хатирә музејинин мәркәзи һиссәсинин ме'марлыг бөлкүләриндә, хүсүсән шәбәкәсиндә Әчәми Нахчывани ән'әнәләри асанлыгла изләнир.

Нахчыванда жүксәлән гијмәтли мәдәнијјәт нүмунәләриндән бири дә көркәмли әдиб Чәлил Мәммәдгулузадәнин абидәсидир (Ә. Исмајылов, һејкәлтәрәш М. Ә. Миргасымов). Отурмуш вәзијјәтдә верилмиш јазычынын һејкәли илә гара гранитдән ишләнмиш күрсүлүк үзви сурәтдә әлагәләндирилмиш, олдугча пластик вә чәлбедичи бир сәнәт әсәри јарадылмышдыр.

Баш планда шәһәрин көһнә мәркәзинин — Мө'минә хатын түрбәсинин јерләшдији саһәнин абадлашдырылмасы мәс'ул бир вәзифә кими гаршыја гојулмушдур. Түрбәнин әтрафында јарадылачаг мүһафизә саһәсинин абидәјә ујгун шәкилдә абадлашдырылмасы лајиһәләшдирилмиш вә бу тәклифләрин јеринә јетирилмәсинә башланмышдыр. Бу саһәдә, Мө'минә хатын түрбәсинә јахын Әчәми Нахчыванинин һејкәли учалдылачагдыр.

Шәһәрин ме'марлыг гурулушу саһәсиндә әлдә едилән наилијјәтләр, бурада апарылан әсаслы мүһәндис-техники тәдбирләрсиз олмазды. Шәһәрин су, канализасија, газ проблемләринин һәлли, јашыллашдырылмасы вә нәһајәт, күчә шәбәкәсинин мүасир сәвијјәдә јенидән гурулмасы ме'марлыг саһәсиндә әлдә едилән нәтичәләрин әсасыны тәшкил едир.

Нахчыванын ме'марлыг симасы күндән-күнә јени чазибәдар чизкиләр газаныр, камилләшир.

Саламзаде Абдулвахаб Рагим оглы

АДЖЕМИ АБУБЕКР ОГЛЫ И АРХИТЕКТУРНЫЕ
ПАМЯТНИКИ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР

(на азербайджанском языке)

Редактору *Н. Садыгова* Рэссамы *С. Пирајешин*
Бэдин редактору *З. Нэсэнова* Техники редактору *А. Ахундов*
Корректору *Е. Багырова*

Чапа имзаланмыш 3/IX-1976-чы ил. ФГ 19558. Форматы 70X90¹/₁₆.
Чап вэрэги 5,5. Шэрти чап вэрэги 6,43. Учот нэшр. вэрэги 6,1. Офсет
кағызы № 1. Сифариш 1140. Тиражы 3000. Гијмэти 1 ман. 34 гəп.

Азэрбајчан ССР Назирлэр Советинин Дэвлэт Нэшријјат.
Полиграфија вə Китаб Тичарəти Ишлэри Комитəси.
«Ишыг» нэшријјаты. Бакы, А. М. Шəрифзаде кучəsi, 79.

26 Бакы комиссары адына мэтбəə, Əли Бајрамов кучəsi, 3.